

ધર્મમય જીવન

? શા માટે ?

? અને કેમ ?

? ગાળવું ?

卐

આઠ સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ

卐

પ્રકાશક

ઐાવ પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટ

ઑ ૧

卐

વીર સં ૨૪૭૩   પ્રથમાવૃત્તિ

વિક્રમ સં ૨૦૦૩   પ્રત ૧૦૦૦

ઈ સ ૧૯૪૭   કિં રૂ ૧-૪-૦

卐

પ્રાપ્તિસ્થાન

જૈન સિદ્ધાંત સભા

શાંતિ સદન, હેમીંગ્ટન રોડ

મુંબઈ નં ૭

આભાર

ઔંધ પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટે આ સભાના પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું કબુલ કરેલ છે તેને માટે આ સભા શ્રીમંત આપ્પા સાહેબ પંતનો આભાર માને છે

જૈન સિદ્ધાંત સભા

卐

卐

Printed by Shah Manilal Chhaganlal,
Nav Prabhat Printing Press
Ghee kanta Road Ahmedabad
Published by Shrimant Appasahib
Pant Aundh Publishing Trust
Aundh, Dist Satara

નિવેદન

દરેક માણસ સુખનો અભિલાષી છે, પરન્તુ અત્યારે આપણે સાંસારિક પદાર્થોમાં જે સુખ માનીયે છીએ તે ખરૂં સુખ નથી જે સુખ નાશ ન પામે તે જ સાચું સુખ છે અને એવું શાશ્વત સુખ ધર્મથી જ પમાય છે, માટે આપણું જીવન ધર્મમય હોવું જોઇએ, એ આપણી પહેલી જરૂરીઆત છે

આપણું જીવન ધર્મમય શા માટે હોવું જોઈએ અને સંસાર વ્યવહારના કાર્યો કરવાની સાથે ધાર્મિક જીવન કેમ ગાળી શકાય તે આ પુસ્તકમાંના નિબંધો સરળતાથી બતાવે છે આ પ્રમાણે આ સભા આપણી જરૂરીઆત સંતોષતું સભાનું પહેલું પુસ્તક બહાર પાડી શકે છે તેથી આનંદ થાય છે

લડાઇને લીધે ઉભી થયેલી અને લડાઇના અંત પછી વધેલી અનેક મુશીબતોએ અમારા કાર્યને અટકાવી દીધું હતું એવા સંયોગોમાં 'બોંબે પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટ' તરફથી શ્રીમંત આપા સાહેબ પંત અને સ્થાનકવાસી જૈન' પત્રના તંત્રી શ્રી જીવણલાલ છગનલાલ સંઘવીએ અમને અમૂલ્ય સહાય કરી, અમારી મુશ્કેલીઓ ટાળી, અમને આ પુસ્તકથી પ્રકાશનની શરૂઆત કરવાનું શક્ય બનાવ્યું છે તે માટે અમે તેમનો-બંનેનો આભાર માનીયે છીએ

એક જ વિષય પર આઠ નિબંધો હોવા છતાં, દરેકમાં નવીનતા કે દરેક લેખકની વિચારશૈલી તેમજ લેખનશૈલી જુદી જુદી જાતની હોઇ, દરેક નિબંધ જુદી રીતે પ્રબોધક અને આનંદદાયક બનેલ છે

અનુક્રમ

ઇનામી હરિફાઇના પરિણામમાં નિબંધોનો જે ક્રમ આપ્યો હતો તે ક્રમ પ્રમાણે નિબંધો છાપી શક્યા નથી તેથી દિલગીર છીએ અને તેને માટે લેખકો અમને ક્ષમા આપશે નિબંધ-પરીક્ષકો દ્વારા પરિણામેનો ખરો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે અને તે પ્રમાણે વાચકોને નિબંધો વાંચવા વિનતી છે

ફ્રુફ સંશોધન માટે પુરતી કાળજી રખાઇ છે છતાં પૃ ૧૭૨ માં 'લેખિમ' ને બદલે લેખિક અને પૃ ૧૮૫ માં 'ઓંકાર' ને બદલે 'ઔકાર' ગલતચૂકથી છપાઇ ગયેલ છે ઉપરાંત દષ્ટિદોષ કે પ્રેસ દોષના કારણે કોઇ કાનો-માત્ર આદિ ઉડી ગયા હોય તો સુધારી વાચવા વિનતી છે

જૈન સિદ્ધાંત સભા

ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું ?

એ વિષયક માગવામા આવેલા નિબધોનો સગ્રહ.

નિબંધ વિષે થોડું

આ નિબંધ વિષે માહીતિ મને બહુ જ મોડી મળી શાસ્ત્રો જોવાનો સમય નહોતો તેથી ભૂતકાળમાં જે વાંચેલું અને વિચારેલું તે પરથી તથા અનેક સાધુ મુનિઓના વ્યાખ્યાનથી જે જ્ઞાન મળેલું અને તે પર વિચારો કરતાં જે દૃષ્ટિ યોગ્ય લાગેલી તે પરથી આ નિબંધ લખ્યો છે

નિબંધ માટે કોઈ નિશ્ચિત પાનાની મર્યાદા નહોતી, તેથી કેવડો નિબંધ લખવો એ પ્રશ્ન મુંઝવતો હતો પરંતુ મારી પાસે સમય જ થોડો હતો તેથી એ સમયમાં જેટલું લખી શકાય તેટલું લખાય તેમ હતું તેથી મર્યાદા મેં સ્વિકારી આ નિબંધને હજુ આથી બેવડો બનાવી શકાય એમ મને લાગે છે

આ નિબંધમાં દ્રષ્ટાંતો જૈન ધર્મમાંથી લીધા છે અન્ય ધર્મના પણ લીધા છે જૈન ધર્મ વિશાળ છે અને જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી લેવા એ ઉત્તેજે છે એમ મને લાગ્યું છે

મુંબઈ
તા ૩૦-૭-૪૫ } જયસુખલાલ પ્રભુલાલ શાહ

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક જયસુખલાલ પ્રભુલાલ શાહ–મુંબાઈ]

ધર્મ એટલે શું ?

આજે હિંદમા અને જગતમા બુદ્ધિશાળી વર્ગ વધ્યો છે આજે માણસની બુદ્ધિની કસોટીમાંથી જે વસ્તુ પસાર ન થાય તે વસ્તુની મહત્તા ગણાતી નથી ધર્મનુ આજે કેટલેક અંશે એમજ થયુ છે- બુદ્ધિશાળી વર્ગ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન બન્યો છે અને એમાનો કેટલોક વર્ગ તો ધર્મને એક આફત સમાન ગણે છે તેથી આ વિષય આજે ખૂબ મહત્ત્વનો છે આ વિષયની વિચારણા કરતી વખતે આ ઉદા-સીનતાના કારણો પણ આપણે વિચારવા પડશે

પ્રથમ તો આપણે ધર્મ એટલે શુ એ વિચારીશુ ·

ધર્મ શબ્દ ધૃ ધાતુ પરથી બનેલો છે ધૃ=To hold=ધારણ કરવુ ધારણ કરે તે ધર્મ

એટલે કે—

दुर्गतौ प्रपतता जनाना धारयतीति धर्म

નીચે પડતા અટકાવે તે ધર્મ હલકી ગતિમા જતા અટકાવે તે ધર્મ

ધર્મ માનવીને નીચી ગતિમા, નીચી વૃત્તિમા પડતા અટકાવે છે ત્યાથી તેને ધારણ કરે છે અને તેને ઉચ્ચ ગતિ તરફ લઈ જાય છે.

૮ यतोऽभ्युदय नि श्रेयसी स धर्म

જેનાથી અભ્યુદય થાય, આત્મોન્નતિ થાય, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ

ધર્મને બીજી રીતે વિચારીએ

વસ્તુ સ્વભાવ ધર્મ

વસ્તુનો જે સ્વભાવ તે ધર્મ

પાણીનો સ્વભાવ ઠંડક આપવાનો, તૃષા છીપાવવાનો, સ્વચ્છ કરવાનો છે તે તેનો ધર્મ

અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો ગરમી આપવાનો, તે તેનો ધર્મ

માનવીનો સ્વભાવ એટલે આત્માનો સ્વભાવ. આત્માનો સ્વભાવ આનંદમય છે સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ જવાનો છે આપણને સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ લઈ જાય તે ધર્મ

આ વ્યાખ્યામાં આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વિકાર છે દેહ અને આત્મા એ બન્ને ભિન્ન છે દેહ તો માત્ર આત્માનુ ખોળીયુ છે પ્રાણ છે એ તો આત્મા છે આત્માના અસ્તિત્વ વિષે લબાણથી ચર્ચા કરવાનુ અહિ શક્ય નથી અત્રે તો એટલુ જ સમજીને આગળ ચાલીએ છીએ કે આત્મા દેહથી જુદો છે આત્માને કર્મ લાગેલા છે તેથી સસારનુ આ પરિભ્રમણ ચાલુ છે અને આત્મા વિષે થોડુ વિચારીશુ

આત્મા અત્ ધાતુનો બનેલો છ તેનો અર્થ જ્ઞાનવાન થાય છે અનેક વાદો આત્મતત્વ વિષે શકાશીલ છે પરતુ એ વાદોને પણ ઇંદ્રિયોથી—પચમહાભૂતથી સ્વતત્ર એવી કોઇ વસ્તુનો સ્વિકાર કરવો જ પડે છે

આત્મા વિષે શકા ઉદ્ભવવાનુ એક કારણ તો એ છે કે— આપણે શરીરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ શરીરના જુદા જુદા અગોને કાર્ય કરતા જોઇ શકીએ છીએ પરતુ આત્માને પ્રત્યક્ષ જોઇ

શકતા નથી આત્મા એ રીતે અરૂપી છે પરન્તુ આપણે કેટલીક વાર સૂર્યને નથી જોઈ શકતા પરતુ સૂર્યના પ્રકાશ પરથી સૂર્યનું અસ્તિત્વ આપણે સ્વિકારી લઈએ છીએ, તેમ આત્માની આપણને અનુમાનથી પ્રતીતિ થઈ શકે છે આપણે પરોક્ષ રીતે આત્માની શક્તિના દર્શને કરી રહ્યા છીએ

આપણે ઊંડો વિચાર કરીશુ તો આપણને જરૂર પ્રશ્ન થશે "આ શરીરમાં જે કઈ ક્રિયાઓ થઈ રહી છે તેનું સચાલન કોણ કરે છે ? જગતના પદાર્થો આપણે કઇ રીતે જોઈ શકીએ છીએ ?" આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે 'આત્મા'નો સ્વીકાર કરીને જ આપી શકીએ

કેટલાક એમ માને છે કે શરીરતંત્રનું સચાલન મન કરે છે પરતુ એ જવાબ પૂર્ણ નથી આપણે જ્યારે ઉંઘી જઈએ છીએ ત્યારે પણ આતરિક ક્રિયાઓ ચાલે જ છે એ ક્રિયા કરનાર મનથી કોઈ જુદી જ વસ્તુ હોવી જોઈએ અને તે વસ્તુ એ આત્મા.

જ્યા સુધી આપણા દેહમા આત્મા છે ત્યા સુધી જ દેહ સુદર દેખાય છે અને કાર્ય આપે છે પરતુ જે ક્ષણે આત્મા આ દેહ છોડી દે છે તે ક્ષણથી આ દેહની કિંમત રહેતી નથી પછી તો દેહને ભસ્મીભૂત જ કરવો પડે છે

આટલી વાત આત્માના અસ્તિત્વ માટે

\+ \+ \+

ધર્મની જીવનમા શી જરૂર ?

હવે આપણે ધર્મની શી જરૂર એ પ્રશ્ન વિચારીએ.

જગતમાં દરેક જીવ સુખ ઇચ્છે છે અને માનવી જે જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે તે સુખપ્રાપ્તિ માટે કરી રહ્યો છે. નાનામા નાના જીવ જતુથી માંડીને માનવી અને દેવ સુધી સૌ કોઈનું એકજ ધ્યેય છે

ધર્મ વગર શી હાની થાય?

ધર્મ વગર શી હાનિ થાય તે હવે વિચારીએ.

દરિયામા ખડકો હોય છે વહાણો અને સ્ટીમરોને એ વસ્તુનો ખ્યાલ ન હોય તો એ ખડકો સાથે અથડાઈ પડે તેનો ઘણો સભવ આવા ખડકો સાથે અથડાઈ ન પડે તે માટે દીવાદાડી રાખવામા આવે છે દીવાદાંડી એ વહાણોને ભયસ્થાનોનું સૂચન કરે છે અને એ રીતે યોગ્ય માર્ગે દોરે છે દરિયાનાં આ ભય સ્થાનો માટે દીવાદાંડી ન હોય તો? તો વહાણો અને સ્ટીમરોની સલામતી જોખમમાં છે એ નિશ્ચિત વાત છે

ભવરૂપી આ મહાસાગરમાં ધર્મ એ દીવાદાડીની ગરજ સારે છે આત્મવિકાસ વાંચ્છુઓને-એ માર્ગના પથિકોને ધર્મ જે ભય-સ્થાનો નિવારવાના છે તેનો ખ્યાલ આપે છે અને યોગ્ય માર્ગે દોરે છે

ધર્મ વગર માનવીની સ્થિતિ દીવાદાંડીના માર્ગદર્શન સિવાયના વહાણ-સ્ટીમરો જેવી થાય. ધર્મ વિના વિકાસના લપસણા માર્ગના કોઈ ભયસ્થાનમા માનવી ગબડી પડે.

એટલુ જ નહિ ધર્મની દીવાદાંડી વગર તો માનવી ભવસાગ-રના ખડકો સાથે અથડાઈ વિનાશને આમત્રણ આપે અર્થાત્ ધર્મના માર્ગદર્શન સિવાય માનવીને કાયમી સુખના માર્ગની ઝાંખી પણ ન થાય અને માનવી ક્ષણિક સુખોની પાછળ પોતાની શક્તિ ખર્ચી નાખે. પરિણામે એને સુખની પ્રાપ્તિ તો થતી જ નથી.

બીજુ રૂપક લઈએ તો એમ કહી શકાય કે સુકાન વગરના વહાણની જે દશા થાય તે જ દશા ધર્મ વગર માનવીની થાય અર્થાત્ સુકાન વગરનુ વહાણ ગમે તેમ ડોલા ખાય અને ધાર્યા સ્થળે ન

જઈ શકે, તેમ ધર્મ વગરનો માનવી પૌદ્ગલિક સુખોમા મોહ પામી કાયમી સુખ તરફ જઈ શકતો નથી

ધર્મ એ તો ધ્રુવ તારક છે ધ્રુવ તારક જેમ દિશાસૂચન કરે છે તેમ ધર્મ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ માટેની દિશા બતાવે છે અને તે તરફ લઈ જાય છે

ધર્મ વગર એ દિશાનો ખ્યાલ ન મળે અને પછી તો માનવી મનના તરગો પ્રમાણે ચાલે મન એનું સુકાની બને મન લઈ જાય ત્યાં અને એ તરફ એ જાય

ધર્મ વગર જ્યારે લોકોને ધન, વૈભવ, સત્તા, અધિકાર અને એવી વસ્તુઓમા સુખ છે એમ લાગે છે ત્યારે એ વસ્તુઓ એ વધુ ને વધુ મેળવવા ઇચ્છે છે ધર્મ વગર તો પછી એ બધી વસ્તુઓ 'યેન કેન પ્રકારેણ' મેળવવાનો નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન એક બાજુએ રહી જાય. શોષણથી પૈસા મેળવવામા તો એને હોશિયારી લાગે આજ વૃત્તિ દેશ દેશ વચ્ચે પણ પ્રગટે પછી તો દેશ દેશ વચ્ચે વૈર-વૈમનસ્ય જાગે, અને છેવટે યુદ્ધ અને વિશ્વયુદ્ધ.

જો લોકોમા ખરી ધર્મભાવના હોય તો વિશ્વયુદ્ધ ન સભવી શકે

ધર્મ વગર સર્વ પ્રકારના અનર્થો થાય છે માણસ સ્વભાવ તરફ જવાને બદલે વિભાવમા જાય છે .જગતમાં ઝેર, વેર, તિરસ્કાર વધે છે શાતિ અને સુખને દેશવટો મળે છે

ધર્મની જરૂર કેટલી છે એ વસ્તુ આ પરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે

ધર્મ એ ખૂબ જરૂરી વસ્તુ છે અને એ વગર મહા હાનિ છે એટલુ પ્રતિપાદિત કર્યા પછી ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવુ એ વિચારવાની ભૂમિકા સુધી આપણે આવ્યા.

આવા આવા પ્રશ્ન એમના જીવન જોઇ બુદ્ધિશાળી વર્ગને થાય છે અને એમને વિચાર થાય છે ' જો ધર્મમય જીવન આવુ જ હોય જો ધર્મમાંથી આજ મળતુ હોય તો અમારે ધર્મ નથી જોઇતો ' અને ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીનતા એમનામા આવે છે

બુદ્ધિશાળી વર્ગની ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાનુ આ કારણ છે ધર્મ અને વ્યવહારની આ ભિન્નતાએ અનેક યુવાનોને ધર્મથી વિમુખ કર્યા છે

આ ભ્રમ-ધર્મ અને વ્યવહાર ભિન્ન છે એ માન્યતા-ટાળવી જ રહી સાધ્ય તરફ લક્ષ કેદ્રિત કરવુ જ રહ્યું: ક્રિયાકાંડો માત્ર સાધન છે એ સમજવુ જ જોઈએ ક્રિયાકાંડ કરવાથી ઇતિ સમાપ્તિ થતી નથી પરંતુ જે હેતુથી ક્રિયાકાંડ થાય છે એ હેતુ કેટલા અંશે સાર્થક થયો એ વિચારવાનુ છે દાખલા તરીકે સામાયિક એ સમભાવની સાધના અર્થે છે લાંબા વખત સુધી નિયમિત સામાયિક કરવા છતાં સ્વભાવની ઉગ્રતા જાય નહિ શાંત સ્વભાવ થાય નહિ સમભાવ પ્રગટે નહિ તો આપણે એમ સમજી લેવુ જોઇએ કે-આપણી ક્રિયામા ભૂલ છે જો સામાયિક સમતાભાવ ન પ્રગટાવે તો આપણી ક્રિયા સામાયિક નથી ભાવપૂર્વકની સામાયિક નથી એ જ રીતે બધી ક્રિયાઓનું સમજી લેવાનું છે

આ ભ્રમ ટળશે ત્યારે જ ધર્મની આપણને કઈક ઝાખી થઈ શકશે.

× × ×

ધર્મની ભૂમિકા

હવે ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવુ તેની વિચારણા કરીએ

' જે વિદ્યાર્થીને કોલેજમા દાખલ થવાની ઇચ્છા છે, તેણે અમુક પ્રાથમિક પરિક્ષા પસાર કરવી પડે છે દાખલા તરીકે આજે જેને કોલેજમા પ્રવેશ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે મેટ્રીકની પરિક્ષા પસાર કરવી જોઈએ એ જ રીતે જેને ધર્મમય જીવન ગાળવાની ઇચ્છા છે તેણે માનવતાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી રહે છે

જેમ વડ વાવવા માટે અમુક જાતની ભૂમિની આવશ્યકતા રહે છે તેમ ધર્મરૂપી વૃક્ષ માટે પણ અમુક જાતની ભૂમિકાની આવશ્યકતા છે

ગમે તેવા સુદર બળદ હોય, ગમે તેટલુ પાણી હોય, ગમે તેટલા સુદર ખેતીના સાધનો હોય પરતુ યોગ્ય ભૂમિ સિવાય એ બધા સાધનો યોગ્ય પાક ન આપી શકે, તેમ માનવતાની ભૂમિકા સિવાય ધર્મ રૂપી પાક મળી શકે નહિ

જેમ મકાન માટે પાયાની જરૂર છે તેમ ધર્મરૂપી ઇમારત માટે માનવતાના પાયાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે

માનવતા સિવાયના—શાસ્ત્રોના અધ્યયન, વિચારો, ક્રિયાકરિ એકડા વગરનાં મીંડા જેવાં છે

આજના કાળે તો આ વસ્તુ ખાસ મહત્વની છે કારણુ આપણે માનવતાની વાત—પાયાની વાતને વિસારી દીધી છે

આજે માનવતાની ભૂમિકા તદ્દન કાચી થઈ ગઈ છે એ વસ્તુનો આપણને ખ્યાલ નથી આપણે એમ સમજીએ છીએ કે—આધ્યાત્મિક જીવન માટે સમકિતથી શરૂઆત થાય છે પરતુ સમકિત પહેલા બીજી ભૂમિકાઓ છે એ વસ્તુનો ખાસ ખ્યાન કરવાનો છે જ્યારે એ ભૂમિકા સહજ હતી ત્યારે સમકિતથી શરૂઆત થઈ શકતી હતી પરતુ આજે એ પરિસ્થિતિ રહી નથી

૨ ન્યાય સંપન્નતા

જે માનવી વિચારશીલ હોય છે તે બધી વાતનો વિચાર કરે છે એ પોતાની આજીવિકાનો વિચાર કરે છે પોતાની આજીવિકા એ નીતિમય માર્ગે મેળવે છે

એ વ્યાપારી હશે તો વધુ ભાવ નહિ લે. યોગ્ય નફો લઈ વસ્તુ વેચશે. એ એક વસ્તુ બનાવી બીજી વસ્તુ નહિ આપે પોતાની વસ્તુની ખોટી પ્રશંસા નહિ કરે

એ નોકર હશે તો પ્રમાણિકપણે વફાદારીથી નોકરી કરશે.

એ અધિકારી હશે તો પોતાના અધિકારનો દુરૂપયોગ નહિ કરે. ન્યાય અને નીતિથી એ સત્તા વાપરશે.

પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એ સત્તાનો દુરૂપયોગ નહિ કરે અરે શુભ પરિણામ માટે પણ એ કોઇને અન્યાય નહિ જ કરે

૩ પરોપકાર

માનવી જ્યારે સદ્વિચાર કરતો થાય છે ત્યારે એનામાં આ ભાવના પ્રગટે છે

कथमिद जात कोवै कर्ताऽस्य विद्यते
उपादान किमस्तीह विचार सोऽयमी दशः

હું કોણ? વિશ્વ શું? એનો કર્તા કોણ? હું કેમ જન્મ્યો? જગતનું મૂળ કારણ શું?

પછી તો એ આગળ વિચારે છે

હું કોણ ને આ બધું શું?
સ્વરૂપ શું મારૂં ખરૂં?
કોના સબંધે વળગણા,
રાખું કે પરિહરૂં?

માણસને જ્યારે આ વિચારો આવે છે ત્યારે એનુ દૃષ્ટિબિંદુ પલટાઈ જાય છે

વિચારની ભૂમિકા આવ્યા પહેલા તો એ માત્ર પેટ ભરવાની કાળજી કરતો હોય છે સાચા જુઠ્ઠાનો એને વિચાર નથી હોતો નીતિ અનીતિનો એને ખ્યાલ નથી હોતો માત્ર સ્વાર્થનો જ એ વિચાર કરે છે

પરંતુ જ્યારે માનવી વિચારશીલ બને છે ત્યારે એનામાં ન્યાય સંપન્નતા આવે છે એ તત્ત્વને આપણે ઉપર જોઈ ગયા, અને પછી માણસનો સ્વાર્થ ઓછો થાય છે એનામાં પરોપકારવૃત્તિ પ્રગટે છે

માનવી કોઈને દુ:ખી જુએ, મુશ્કેલીમાં જુએ ત્યારે એનું હૃદય દ્રવે એના પ્રત્યે એને સહાનુભૂતિ થાય એને મદદ કર્યા વગર એ રહી ન શકે

દાદાભાઈએ પાંડ્યા એક દિવસ તાપીના કિનારે ઉભા હતા ૧૮૮૬ ની એ સાલ ખૂબ પુર આવ્યુ છે નદીમા ઢોર અને માનવી તણાઈ રહ્યા છે દાદાભાઈને થયુ –" હું માનવી છુ આ ઢોર અને માણસોને હું તણાતા જ જોઈ રહું તો તો મારી જનેતા લાજે "

દાદાભાઈ કાછોટો લગા યો એમણે નદીમાં ઝંપલાવ્યુ એમણે ખૂબ પ્રયત્નો કરી ૧૦૬ જીવોને ઉગાર્યા ખૂબજ થાકયા ત્યારે એ બહાર નીકળ્યા આ પરોપકારની ભાવના માનવીમા સહજ હોવી જોઇએ

૪ નિર્ભયતા

પરોપકારની ભાવના હોય પરંતુ નિર્ભયતા ન હોય તો એ ધન આપી શકે, દાન કરી શકે, પરંતુ એથી વધુ મહત્વના એવા તન અને વચનથી પરોપકાર ન કરી શકે એનામાં મર્દાનગી અને નૈતિક હિંમત ન હોય તો એ જોખમ હોય ત્યાં પરોપકારના કાર્યો નહિ કરી શકે પછી જાન તો શેનો જ આપી શકે ?

ત્યારે એને ન્યાયસંપન્ન રહેવું છે તેણે ધનસંચયનો લોભ જતો જ કરવો પડશે તેને શરૂઆતમાં આજીવિકાનો માર્ગ મુશ્કેલ લાગવો પડે કેટલીક મુશ્કેલી પણ સહન કરવી પડે લોકો એને કદાચ મૂર્ખ પણ કહે પરંતુ જેને ધર્મ પ્રતિ જવું છે તેણે તો પોતાના અંતરના અવાજને સંતોષવો રહ્યો લોકોના અભિપ્રાયનું મહત્વ એને મન બહુ નહિ હોય.

અને એ એકદમ પરંતુ ન કરી શકે તો પણ એની વૃત્તિ તો એ તરફ રહેવી જ જોઇએ એ ઓછામાં ઓછું એટલું તો જોશે કે હું જેના પાસેથી કામ લઉં છું તેને ન્યાયી વળતર આપું છું કે કેમ? એ વાતનો નિર્ણય બીજા કેટલું વળતર આપે છે એ પરથી નહિ થઈ શકે પરંતુ પોતે જે વળતર આપે છે તેથી એ માણસનો જીવન નિર્વાહ યોગ્ય રીતે થઇ શકશે કે કેમ એ પરથી નક્કી થઈ શકશે

સાથે સાથે એ એમ પણ વિચારશે કે પોતાના વ્યવસાયથી સમાજ, દેશ કે જગતને હાનિ તો નથી થતીને?

× × ×

માર્ગાનુસારીપણું

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની પ્રથમ ગાથા આપણે ઉપર જોઈ ગયા મનુષ્યત્વ પછી શ્રવણને એ મૂકે છે શ્રવણ દુર્લભ છે શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસા થવી તિવ્ર ઇચ્છા, થવી એ દુર્લભ વસ્તુ છે શ્રવણની ઈચ્છા ત્યારે થાય જ્યારે એને ધર્મમાર્ગ માટે જિજ્ઞાસા થઈ હોય આ ભૂમિકાને માર્ગાનુસારીપણું કહેવાય છે એના મુખ્ય તત્વો આઠ છે

૧ પ્રકૃતિ ભદ્રતા
૨ સૌજન્ય એટલે કે પ્રકૃતિ સૌજન્ય

૩ કરુણા
૪ નિરભિમાનપણુ

૧ પ્રકૃતિ ભદ્રતા

પ્રકૃતિ ભદ્રતા એટલે હૃદયની ઉદાત્તતા. સ્વ અને પર પ્રત્યે કલ્યાણમારી સ્વભાવ.

એ સૌનું કલ્યાણ ઇચ્છે નિમિત્ત મળતાં પોતાનું કલ્યાણ કરવા પણ એટલો જ તત્પર રહે

આનું એક દૃષ્ટાંત લઈએ

એક શેઠ હતા હમેશાં ધર્મસ્થાનકે જાય સાધુનો યોગ હોય ત્યારે વ્યાખ્યાનનો પણ લાભ લે. એક વખતે એક ચારિત્ર્યશીલ અને વિદ્વાન મુનિનું આગમન થયુ. શેઠ આનંદથી વ્યાખ્યાન સાંભળવા જાય છે અને છતાં આ ધાર્મિકતાની અસર એમના વ્યવહાર પર નહોતી પડી

શેઠને એક પુત્ર હતો એ ભદ્રિક પ્રકૃતિનો એણે મુનિરાજની વિદ્વતા વિષે સાંભળ્યું એને ઇચ્છા થઈ શ્રવણની પરંતુ પિતાએ કહ્યુ "તારૂં કામ નહિ આ મુનિરાજ તો વળી જુદી જાતના છે"

પુત્રને વધુ જિજ્ઞાસા થઈ પરંતુ પિતાની આજ્ઞા વગર કેમ જવાય ? એક દિવસે તક મળી શેઠ વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયા છે પુત્ર દુકાને બેઠો છે એક ગ્રાહક આવે છે શેઠ વિષે પૂછે છે પુત્ર કહે છે "તમારે જોઈતું હોય તે હું બતાવુ"

"મારે તો શેઠનું જ કામ હતું" ગ્રાહકે જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે હું બોલાવી લાવું" એમ કહી પુત્ર ધ[illegible]
એક મુ[illegible] વ્યાખ્યાન ચાલે છે શેઠનુ ધ્યાન પુત્ર

પછી આવે રહમ. કોઈ દુખીને જોઈ તેને માટે કંઈ કરવા ઇચ્છા થાય અને કરી છૂટે એ કક્ષા પણ અહિં એ કર્યાં બદલનું અભિમાન રહે છે

તે પછી આવે છે દયા.

આ કક્ષાએ પહોંચેલ માણસ કોઈનું દુખ જોઈ દવી પડે છે અભિમાનની માત્રા બહુ ઓછી હોય છે નમ્રતા પ્રગટી હોય છે અહિં સુધી તો માનવતાની કક્ષા આવી

તે પછી આવે છે કરૂણા અહિં તો સ્નેહ કરતા ઉચ્ચ કક્ષા છે આખા વિશ્વના દુખ માટે આ માણસને લાગી આવે બધાં દુખીઓનુ દુખ દૂર થાય એવુ એ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે

બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું–"આખી દુનિયાના દુખો હું જોઈ રહ્યો છુ એ બધાના દુખો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી મારે નિર્વાણ નથી જોઈતુ"

આ બુદ્ધ ભગવાનની કરૂણા

આ પછીની ભૂમિકા આવે છે અનુકંપાની તે આપણે હવે પછી વિચારવાની આવશે.

૪ નિરભિમાનપણુ

આ ભૂમિકામાં સહજ નમ્રતા હોય છે અભિમાન ઓગળી ગયુ હોય છે

આવો માનવી દિલનો દરિયાવ અગર સાગર પેટ વાળો હોય છે કોઇએ એને ખાનગી વાત કહી હોય એ વાત એના પાસેથી કોઈ કઢાવી ન શકે ન એ કોઇને કહે ન એનો ગેરલાભ ઉઠાવે.

બીજાને સુખી જોઈ એને આનંદ થાય એને કોઈની ઈર્ષ્યા થાય નહિ

એ અદ્રોહી હોય કોઈને કદી છેહ ન આપે નિરભિમાનપણું સાથે આ ગુણો સંકળાએલા છે એ એનામાં હોય જ

નિરભિમાનપણાનું એક દ્રષ્ટાંત જોઈએ

અમદાવાદના સુબા અને મહાજન વચ્ચે ચર્ચા થતી હતી પ્રશ્ન થયો "આ શાહ તો કેવા ?"

"પ્રથમ શાહ પછી બાદશાહ એવા અમે શાહ" મહાજને જવાબ વાળ્યો

સુબાએ કહ્યું "જો એમ છે તો તમારા પ્રથમ સ્થાનની ખાત્રી કરાવી દેજો આ વર્ષે ગુજરાતમાં દુષ્કાળ છે એ માટે રાજ્ય કંઈ વ્યવસ્થા નહિ કરે તમે કરી લેજો"

મહાજન ભેગું મળ્યું સહુના સહકારથી કામ પતાવવા નિર્ણય કર્યો. મહાજન ફાળો કરવા નીકળ્યું છે કોઈ આખા ગુજરાતને એક દિવસ જમાડવાનું ખર્ચ આપવા કબુલ થયા છે કોઈ બે દિવસ નોંધાવે છે મુદત ભરાઈ જવા આવી છે દિવસો હજી ઘણા નોંધવાના છે મહાજન હડાળાના પાદરથી પસાર થાય છે ત્યાંનો ખીમો એમને રોકે છે "ખાધા વગર ન જવા દઉં"

"પણ ભાઈ કામ ઘણું છે વખત થોડો છે" મહાજને કહ્યું પણ છેવટે ખીમાના આગ્રહને મહાજન વશ થયું ખીમાએ એમની સ્વાગતા સ્વાગતા કરી મહાજનને જવાનો વખત થયો ખીમો મહાજનને વિનંતિ કરે છે

ખરડાનો કાગળ મને આપો. મારી પણ કંઈક આપવાની ઈચ્છા છે"

મહાજન એને કાગળ આપે છે

ખીમો એક નહિ, બે નહિ ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાન" નામ સામે લખે છે

મહાજન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે કહે છે "કઈ ભૂલ તો નથી થતી ને? આખા ગુજરાતને જમાડવાની વાત છે આ તો!"

"ભૂલ તો નથી થઈ પૂરો ખ્યાલ છે કૃપા કરી મારી માગણી સ્વિકારી લેજો '

મહાજનને પછી ખીમાએ પોતાની સમૃદ્ધિનો થોડો ખ્યાલ આપ્યો મહાજને જોયું કે ખીમાને ત્યાં ઘોડા પણ સોનાને ખીલે બંધાય છે ખીમાએ આ બતાવ્યુ પ્રદર્શન માટે નહિ પરંતુ મહાજનની શકા દૂર કરવા.

ગુજરાતને આખા વર્ષ સુધી અન્ન આપવા જેટલું દાન અને દાતા એ દાન સ્વિકારવા વિનંતિ કરે છે રહેજ પણ અભિમાન નહિ આ છે સહજ નમ્રતા અને નિરભિમાનપણું.

માર્ગાનુસારીપણાના આ ચાર તત્ત્વો પ્રગટ્યા પછી ધર્મની નજીક આવી શકાય હવે ધર્મ માટે પૂરી લાયકાત આવી

માનવતા પ્રગટયા પછી માનવી આગળ વધવા પ્રયત્ને વધુ વિકાસ ઝખે એનામાં આ ચારે તત્ત્વો ધીમે ધીમે પ્રગટવાના જ

આ ચારે ગુણો–પ્રકૃતિ ભદ્રતા, નમ્રતા, કરુણા, નિરભિમાનપણું અતરના ગુણો છે અને એ ગુણોની ખીલવણી માત્ર આજના યુગમાં જ નહિ પરંતુ સર્વ યુગમાં આત્માર્થી માટે અનિવાર્ય છે

ધર્મમય જીવન માટેની પ્રથમ બે ભૂમિકા આપણે વિચારી ગયા હવે આપણે ત્રીજી ભૂમિકા વિચારીશુ એ ભૂમિકા છે સમકિતની ઉત્તરાધ્યયનની ગાથાના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રદ્ધાની ભૂમિકા

× × ×

જેનામા શમ પ્રગટયો છે એ માનવી લાગણીવશતામાં નહિ ખેચાય. લાગણીવશ બની એ કદી સત્યને ન છોડે મોહ કે કષ્ટો તેને સત્યમાં ન ડગાવી શકે જે વાત તેને સત્ય લાગતી હોય તેમાં એ ગમે તેવા સજોગોમા પણ અડોલ રહેવાનો પ્રભુ મહાવીરના ભક્ત અર્હંન્નકને દેવે અનેક કષ્ટો આપ્યા 'મહાવીર ખોટા છે" એટલું બોલાવવા દેવે આકાશ પાતાળ એક કર્યા. એ પ્રમાણે ન બોલે તો અનેક મુસાફરો સાથેની નૌકાને ડુબાડી દેવાની ધમકી પણ મળી પણ અર્હંન્નકની શ્રદ્ધા અડોલ જ રહી શમનુ આ બીજુ લક્ષણ.

આવી વ્યક્તિ ગુણગ્રાહી હોય, જગતમાં જ્યાં જ્યાં એ ગુણ જુએ ત્યા ત્યાંથી લેવા એ તત્પર રહે છે આ વ્યક્તિ પોતાની નાની ભૂલને પણ મોટી ગણે શમનું આ ત્રીજું લક્ષણ

શમનું ચોથુ લક્ષણ એ છે કે આવો માનવી બીજાના દોષો પોતા પર ઓઢી લે

'શમ વાળો માનવી પોતાના ગુણ પણ બીજાના નામે ચઢાવી દે છે એને પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છા નથી હોતી અને લાયક માણસને પ્રસિદ્ધિ મળે તેમાં એને આનદ જ થાય છે

× × ×

૨ સવેગ

શમ પછી આવે છે સવેગ સવેગનું વિરોધી તત્ત્વ આવેગ અગર કુવેગ બન્ને વેગ તો છે પરતુ આવેગ પાછળ કામ ક્રોધ, લોભ એવા તત્ત્વો કામ કરતા હોય છે જ્યારે સવેગ પાછળ પ્રેમ સત્ય મોટેની જિજ્ઞાસા એ તત્ત્વો કામ કરતા હોય છે

સવેગના ત્રણ લક્ષણો છે

પ્રથમ તાનાવેલી આ તાનાવેલી શુદ્ધ વસ્તુ માટેની હોય છે

આનંદઘનજી મહાગુજની આત્મતત્ત્વ માટેની તાલાવેલી શુદ્ધ તાનાવેલી છે એ તાનાવેલીના દર્શન એમની પ્રાર્થનામાં થાય છે

ઋષભ જીનેશ્વર પ્રિતમ માહરો રે ॥
ઓર ન ચાહું રે કંત ॥
મારો કંચન વરણો નાહ રે, મને કોઈ મિનાવે

જ્યારે આત્માર્થી–મત્યાર્થી પુરુષને આવી તાનાવેલી જાગે છે પછી એનામાં સંવેગનું બીજુ તત્ત્વ પ્રગટે છે એનામાં મંથન જાગે છે આત્મ દર્શનનો માર્ગ કયો ? એ વિચારોમા એ લીન બને છે

જ્યારે શાલીભદ્રને ખ્યાલ આવ્યો કે શ્રેણીક પોતાની નગરીનો મહારાજા છે એટલે શાલીભદ્રને ખ્યાલ આવ્યો કે–એના પર પણ બીજી સત્તા છે ત્યારે એને ચોટ લાગી અને વિચારશ્રેણી ચાલી "મારા ઉપર પણ નાથ છે ? ત્યારે હજુ તો આગળ જવાનું છે મારો કોઈ નાથ ન હોય અને હું જ મારો નાથ બનું એ સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય ?"

પછી તો શાલીભદ્રને વૈભવો સુખ આપી શક્યા નથી સ્ત્રીઓ શાંતિ આપી શકતી નથી મંથનનું આ સુદર દૃષ્ટાંત છે

તાનાવેલી અને મંથન પછી આવે છે ત્યાગની ભૂમિકા

આવા સાધકને જગતના ધન વૈભવો તુચ્છ લાગે છે એ વસ્તુઓ પરનો એમનો મોહ ઉડી જાય છે અને એ ત્યાગ કરવા તત્પર બને છે

શાલીભદ્રને મંથન પછી ધન વૈભવમા સુખ ન લાગ્યુ અને એ મહાન સંપત્તિ અને બત્રીશ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા.

આ ભૂમિકાનો ખ્યાલ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સુંદર રીતે નીચેના ચરણમા આપ્યો છે

"સર્વ ભાવે ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો,
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ હોય જો"

જગતના સર્વ પદાર્થો તરફ તેને ઉદાસીનતા આવે છે જડ પદાર્થોમાં તેને હવે આનંદ નથી એટલે કે સામાન્ય પદાર્થો કે વ્યક્તિના દેહના સંબંધો પરથી એનો રાગ ક્ષીણ થઈ તેની પાછળ રહેલા ચૈતન્ય રૂપી વિશિષ્ટ તત્ત્વનો એને અનુરાગ થાય છે દેહની દરકાર એ નહિ કરે એમ નહિ, પણ દેહને એ સાધન ગણશે. જગતના સંબંધો નિભાવ માટે છે બંધાઈ રહેવા માટે નથી એમ એ સમજે છે તેને શરીર પર મોહ કે આસક્તિભાવ રહ્યો નથી સંયમ-સાધના-આત્મજ્ઞાન એજ એનું લક્ષ્ય બને છે

૩ નિર્વેદ

સંવેગ પછી આવે છે નિર્વેદ નિર્વેદ એટલે વૈરાગ્ય વૈરાગ્ય એટલે ઘરબાર છોડી જંગલમાં જવું એકાંતમાં રહેવું, સર્વ જંજાળો અને સંસારના કાર્યોનો ત્યાગ એમ નહિ વૈરાગ્ય એ અંતરની વાત છે જ્યારે મનુષ્યમાં વૈરાગ્ય પ્રગટે છે ત્યારે જગતનાં સુખ, ભોગ વિગેરે ઉપરથી તેની દૃષ્ટિ ઉઠી જાય છે ક્ષણિક સુખો એને આકર્ષી શકતા નથી એનું વલણ કાયમી સુખ તરફ છે

વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારના છે

મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય

પ્રથમ પ્રકાર છે મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનો. વૈરાગ્યથી મળતી પ્રતિષ્ઠા સુખ અથવા સિદ્ધિ વિગેરેના મોહથી પ્રેરાઈ પ્રકટેલ વૈરાગ્ય તે આ પ્રકારનો

આમાં ખરો ત્યાગ હોતો નથી અને ત્યાગ વગર વૈરાગ્ય કેમજ ટકે ? આ વૈરાગ્યમાં જોખમ છે કોઈ પણ સમયે આ વૈરાગ્ય ચનિન થવાનો સભવ છે સરળ દિલનો માનવી હોય અને ડગી રહ્યો હોય ત્યારે સમર્થ પ્રેરણા આપનાર મળી જાય તો તેનો વૈરાગ્ય શુદ્ધ વૈરાગ્ય બની જાય ખરો

બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય તે—

દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય.

કોઈ મહાન આપત્તિ કે દુ ખ આવી પડે, કોઈ આઘાત લાગે અને માણસને સસાર અસાર લાગી જાય અને વૈરાગ્ય તરફ વળે તે આ પ્રકારનો વૈરાગ્ય આ વૈરાગ્ય પાછળ દુ ખ અગર તિરસ્કાર હોય છે ભર્તૃહરીને જ્યારે વૈરાગ્ય આવ્યો ત્યારે તેમા પિંગળા, અશ્વપાલ વિગેરે પર તિરસ્કાર હતો

જ્યાં સુધી એ દુ ખ અને તિરસ્કાર ચાલુ રહે ત્યા સુધી આ વૈરાગ્ય શુદ્ધ વૈરાગ્ય નથી બની શકતો

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યનો ત્રીજો અને શુદ્ધ પ્રકાર જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્યનો છે જેને આ વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે તેને જગત પ્રત્યે હૃદયપૂર્વક-સમજપૂર્વક આસક્તિ ઉડી જાય છે અને એને પરમતત્ત્વ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે આ બધી વસ્તુઓ છોડવી તદ્દન રહેલી લાગે છે એ વસ્તુઓ રહેજે છુટી જાય છે

શાલીભદ્રનો વૈરાગ્ય એવો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હતો બત્રીશ સ્ત્રીઓની વિનવણીઓ છતાં એ સસારમાં ન રહી શકયા ન જ રહી શકે તેવો એમનો ઉત્કટ વૈરાગ્ય હતો. એવો જ વૈરાગ્ય શાલીભદ્રના બનેવી ધન્નાનો હતો.

પ્રભુને ચરણે થોડું ધરીએ તો આપણને અનેકગણું પ્રભુ આપે પ્રભુ એમ આપતો હશે કદી ? તો તો પ્રભુને આપણે લાંચીયો જ કહેવાય. આ તો પ્રભુને સર્વ શક્તિમાન અને જગતનો કર્તા માનનારની માન્યતા

પરન્તુ જૈનો પણ વિતરાગ પાસે ક્યાં નથી માગતા ! સાધ્વી— પતિ પાસે એક પૈસો માગવો એ તેનુ અપમાન જેવુ ગણાય તેમ ચૈતન્યપુંજ સમા વિતરાગ પાસે જડ વસ્તુઓ માગવી એ વિતરાગનું અપમાન જ છે

અંધશ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ્ઞાન અને સ્થિરતા નથી હોતા એટલે નિમિત્ત મળતાં અંધશ્રદ્ધાવાળો ચલિત થઈ જાય અને અશ્રદ્ધાળુ પણ બની જાય.

જ્યારે માનવી બુદ્ધિના તત્વનો ગુલામ બને છે, એનો જ નચાવ્યો નાચે છે ત્યારે અશ્રદ્ધા જાગે છે

સરળ હૃદયી હોય અને સુંદર નિમિત્ત મળી જાય તો અંધ શ્રદ્ધામથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાની દશા પણ આવી જાય.

શુદ્ધ શ્રદ્ધાનું સુંદર દ્રષ્ટાંત સુદર્શન શેઠનુ છે અર્જુન માળીને બોધ પમાડનાર સુદર્શન શેઠે શુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી હતી.

સુદર્શન શેઠને સુચના અપાઈ હતી– આ રસ્તે જવાનો ભય છે અર્જુન માળી હમેશાં એક નારી અને ૭ નરનું ખૂન કરે છે”

સુદર્શન શેઠને થયુ કે અર્જુન માળીને પ્રતિબોધ પમાડવો જોઈએ સુદર્શન શેઠને આત્મતત્ત્વ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી એમને થયું કે–‘ બહુમાં બહુ તો આ દેહનો નાશ થશે પરન્તુ મારા આત્માનો કોણ નાશ કરી શકશે ?” એ શ્રદ્ધાથી એ ગયા અને અર્જુન માળીનો પૂત્ટો કરાવ્યો

સમકિતના આ પાંચ તત્ત્વોની આપણી વિચારણા પૂરી થઈ હવે સમકિત સામેના, આત્મજ્ઞાનથી ચલિત કરનાર પાચ દુષણોને સમજી લઈએ ધર્મમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારે એ પાચ દુષણો સામે સદા જાગ્રતિ રાખવી રહે છે

સમકિત વિરોધી દુષણો

શકા વસ્તુ વિષે શકા જ રાખ્યા કરે આ તત્ત્વ અનિચ્છનીય છે ચર્ચા અને નિર્ણય ન કરવા એમ નહિ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી સમજવા માટે ઉભી થતી શકા નુકસાનકારક નથી એમ તો પ્રભુ મહાવીરને ગાતમ સ્વામીએ ખુબ જ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે

કાંક્ષા ધર્મ કરણી કરે, ધર્મને માને પરતુ સ્વાર્થ ભાવથી ધર્મ કરણી બદલ ફળની ઇચ્છા રાખે ધર્મ કરણીના બદલા તરીકે જડ વસ્તુઓ ઇચ્છે જૈન પરિભાષામાં જેને નિયાણું કહીએ છીએ તે વૃત્તિ

વિતિગિચ્છા મનની અસ્થિરતા ઘડીમાં એકને વળગે ઘડીમાં બીજાને વળગે મન ચચળ રહ્યા કરે આત્મતત્ત્વ વિષે નિશ્ચય ન કરે

પરપાસડી પ્રશસા એટને અન્યમતની પ્રશસા ન કરવી એમ નહિ પરતુ પર એટલે જડ જડરૂપી પાખડની એટલે જડ પર નિર્ભર હોય તે વાદની પ્રશસા ન કરવી.

પરપાસડી પર સચવો એટલે ઉપર કહ્યા તેવા વાદનો પરિચય ન કરવો.

આત્મજ્ઞાનનો પરિચય અને પ્રશસા છોડી જડ વસ્તુનો પરિચય અને પ્રશસા ન કરવા

આ પાચ દુષણો ત્યાગવા યોગ્ય છે

છેલ્લા બે દુષણો વિષે થોડુ કહેવુ જરૂરી છે એનો અર્થ આજે આપણે એવો કર્યો છે કે–જૈન મત સિવાય અન્યમતનો પરિચય

કે પ્રશંસા ન કરવા આ અર્થ આપણી સંકુચિતતાએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે

દરેક મતમાં અમુક સત્ય તો હોવાનું જ કદાચ અમુક દૃષ્ટિએ એ વિચારતાં એ સત્ય હોય પરંતુ જો સત્ય તત્ત્વ હોય એ તત્ત્વનો પરિચય અને પ્રશંસા કદી બાધક ન જ નીવડે.

પ્રભુ મહાવીરે આ વસ્તુને જોઈ હતી એમને લાગ્યું હતું કે માનવીઓ જુદી જુદી રીતે વિચારવાના પરિણામે અનેક વાદો જગતમાં પ્રચલિત થવાના એ વાદો બળથી દબાવી ન શકાય એ વાદોનો કોઈ રીતે નાશ ન થઈ શકે તો પછી એ વાદોને પરિણામે કડવાશ અને ભાગલાઓ ન પડે એ આવશ્યક છે

પ્રભુ મહાવીરે એ માટે જગત સમક્ષ અમૃત તત્ત્વ ધર્યું એ તત્ત્વ એટલે સ્યાદ્વાદ અગર અનેકાંતવાદ સ્યાદ એટલે હોવું આમ પણ હોય તેમ પણ હોય એક વસ્તુને અનેક બાજુઓ હોય છે એકજ બાજુ જોઈ તમે એ વિષેનો જો નિર્ણય બાંધશો એ એકાંગી હશે વસ્તુની દરેક બાજુએ તપાસો દરેક વાદમાં અમુક દૃષ્ટિએ તમને સત્ય દેખાશે બધા વાદોને એ રીતે તપાસી સમન્વય કરો અને અનેક વાદો હોવા છતાં તેમા એકતા આવશે જેમ સા-રે-ગ-મ-પ-ધ-ની-સા જુદા જુદા સ્વરો હોવા છતાં તેનો સમન્વય થતા સંવાદિતા પ્રગટે કે સુંદર સૂર ગાજે છે તેમ અનેક વાદોના સમન્વયથી ધર્મ અને જીવનમા સંવાદિતા પ્રગટશે

આ પરથી એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે—જે ધર્મ આટલો વિશાળ છે તે અન્યમતના પરિચય પર પ્રતિબંધ ન મૂકે 'સત્ય જ્યાંથી આવે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવાનું સ્યાદ્વાદ સૂચવે છે

ખરૂં ધર્મમય જીવન ગાળવા' ઇચ્છનારે વિશાળહૃદયી બનવુ પડશે સંકુચિતતા છોડવી પડશે

× × ×

આ રીતે આપણે માનવતા, માર્ગાનુસારીપણુ અને સમકિત એ ત્રણુ ભૂમિકા તપાસી આ ત્રણુ ભૂમિકા પસાર થનાર શ્રાવક ધર્મ આદરવાનો અધિકારી બને છે, અને જરા ઉચ્ચ ભૂમિકા હોય તો સાધુ થવાનો અધિકારી બને છે

શ્રાવકને ત્યાં જન્મ્યા એટલે શ્રાવક થયા એ માન્યતા ખૂબ જ અયોગ્ય છે એ સમજી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે શ્રાવક એ વર્ણ, કુળ કે જ્ઞાતિ સુચક શબ્દ નથી; એ તો ગુણુસૂચક શબ્દો છે અને ગુણો શ્રાવકના પુત્રને વારસામાં મળે જ એવો નિયમ નથી

હવે આપણે શ્રાવકધર્મ વિચારીએ

શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ

જ્યારે સમકિત દઢ રીતે પ્રાપ્ત થયુ હોય છે એટલે કે વૈરાગ્ય ઉત્કટ હોય ત્યારે સાધક સાધુધર્મ અંગીકાર કરે છે વૈરાગ્ય એટલો ઉત્કટ ન હોય તો એ સાધક ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને પણુ સાધના આગળ વધારી શકે છે

શ્રાવક ભૂમિકા અને સાધુ ભૂમિકાનું ધ્યેય એકજ છે અને તે ધ્યેય એ છે કે-વિકાસ સાધી કષાયો ટાળી પૂર્વ કર્મ સમતાથી ભોગવી લેવા પ્રાયશ્ચિતથી જે કર્મનો બધ છુટે તેવા કર્મોથી એ રીતે છુટવુ અને નવા કર્માને આવતા રોકવા, એ રીતે કર્મ મુક્ત થઇ, બધન મુક્ત થઇ, પરમાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ

સમકિતની ભૂમિકાએ પહોચ્યા એટલે ધર્મનો પાયો સુદઢ રીતે નખાયો એમ કહી શકાય એ પાયા પર આત્મજ્ઞાન અને આત્મ દર્શન માટેની સુદઢ ઇમારત બાંધવાની છે

આ માટે શ્રાવકો અને સાધુઓ માટે વ્રતો યોજાયા છે તે ટુકમાં જોઈએ

1 શ્રાવક માટે બાર વ્રત યોજવામાં આવ્યા છે. ——

પ્રથમ પાંચ વ્રતો મુખ્ય છે શ્રાવકના વ્રત અણુવ્રત કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં કેટલીક મર્યાદા છે

પ્રથમ વ્રત અહિંસાનું છે શ્રાવક એટલે ગૃહસ્થાશ્રમી ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેની અનેક ફરજો તેને બજાવવાની રહે વળી શ્રાવક કોઈ જ્ઞાતિ કે વર્ણ સૂચક શબ્દ નથી તેથી ક્ષત્રિય શ્રાવકોને યુદ્ધ પણ ખેલવા પડે એ બધા માટે પ્રથમ વ્રતમા યોગ્ય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે

ત્રસ જીવ, સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય, બે ઇંદ્રિયવાળા, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા, ચાર ઇંદ્રિયવાળા તથા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવની હિંસા ન કરવાની તેમા આજ્ઞા છે

તેમાં એ મર્યાદા છે કે—

જીવને જાણીને, જોઇને મારવો નહિ

અપરાધ વગર કોઈ જીવને મારવો નહિ

અને શરીરના રોગને માટે ઔષધીની જરૂર પડે એ માટેની છૂટ સિવાય હિંસા કરવી નહિ

શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞામા આટલી મર્યાદા મુકી છે પરંતુ સાધક શ્રાવક એ છુટછાટનો ઓછામા ઓછો ઉપયોગ કરશેઃ અને એવી છૂટ લેવા માટે એના હૃદયમા તો દુ ખ જ થશે

આ વ્રતોના અતિચાર—વર્જ્ય કરવા માટેના સૂચનો છે એ સૂચનો તે વખતનો સમાજ વિગેરે લક્ષમા રાખી યોજ્યાં છે તે વખતે કૃષિ પ્રધાન હતી તેથી તેને અનુલક્ષીને આ અતિચારો યોજાયા છે

એ અતિચારો પાછળનો ભાવ સમજી આપણે આજ માટેના સૂચનો વિચારી લેવા ઘટે

નોકરો કે નીચેના માણસો પાસેથી ગજા ઉપરાંત કામ લેવું નહિ કોઇના નિર્દોષ આનંદમાં ભંગ પાડવો નહિ નોકરો અને સ્વજનો

પ્રત્યે પ્રેમમય વર્તન રાખવુ અહિંસાની ભાવનાને જીવનમાં આચરવા પ્રયત્નો કરવા એ આજની મુખ્ય જરૂરિયાતની વસ્તુ છે

બીજુ વ્રત છે સત્યનું તેમાં મોટી વાતો અગે જુઠુ ન બોલવાની પ્રતિજ્ઞા છે અમુક કક્ષાનો ખ્યાલ રાખી આ મર્યાદા યોજી છે યોગ્ય વિકાસથી જે ખરેખરો શ્રાવક થયો છે એને માટે આટલી વસ્તુ તો સહજ થઈ જાય પરતુ શ્રાવક તો બધી વાતોમાં સત્યપાલનનો પ્રયત્ન કરવાનો જ

શ્રાવક માટે આ વ્રતમા પણ અતિચારો છે

કોઈને ધ્રાસકો પડે એવુ ન બોલવુ માત્ર સત્ય જ બોલવાથી બસ થતું નથી સત્ય પ્રિય અને હિતકર બોલો એવો પ્રસગ ન હોય તો મૌન ઇચ્છનીય છે

કોઈના રહસ્ય, કોઈની ખાનગી વાતો એ ખુલ્લી કરે નહિ

ખોટા લેખ-પત્રો એ ન કરે.

અહિંસા અને સત્ય એક બીજા સાથે ખૂબ જ સકળાયેલા છે

સત્ય અને અહિંસા પ્રગતિના બે મુખ્ય સાથી છે

ત્રીજુ વ્રત અદત્તાદાનનું કે ચોરી ન કરવી કોઈની વસ્તુ આપ્યા વગર લેવી નહિ તેમાં સમાની, વ્યાપાર અગેની તથા વસ્તુ માટે અમુક છુટછાટ મુકવામા આવી છે

આ વ્રતનો સાર એ છે કે—અણુ હકનું લેવુ નહિ એટલે કે નીતિમય રોજી માટે આ વ્રત આપણને આગ્રહ રાખવા કહે છે

ચોરી કરવી નહિ એટલું જ નહિ ચોરને ઉત્તેજન પણ ન આપવુ જોઈએ ચોરાયેલ વસ્તુ જાણીને ખરીદાય નહિ, સમાજ વિરૂદ્ધ, અને રાષ્ટ્ર વિરૂદ્ધ જેમણે ગુન્હા કર્યા છે તેમને ટેકો આપવો

નહિ તેમને છુપાવવા નહિ. વ્યાપારમાં કોઈને છેતરવા નહિ પ્રમાણિક પણે વેપાર કરવો, નોકરીમાં પણ પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઈએ

ચોથુ વ્રત સ્વદારા સંતોષનું છે શ્રાવક તો આત્મપથનો પથિક છે વિષયવાસના પર એ વિજય મેળવવા ઇચ્છે છે તેથી એને સ્વપત્નિથી સંતોષ રાખવા કહેવામાં આવ્યું છે સ્વપત્ની સાથે પણ યથેચ્છ રીતે ભોગ ન ભોગવી શકાય અને તેનો સંયમ એના દરેક આચરણમાં હોય સ્ત્રી સાથેનો દેહ સંબંધ પણ ખૂબ જ મર્યાદિત હોય.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમી શ્રાવક શ્રાવિકાનું આદર્શ દૃષ્ટાંત વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનું છે બન્નેએ જીવનભર શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું અને પ્રભુ મહાવીર એક પુત્રી રત્નથી જ સંતોષ માન્યો શ્રાવક પણ આ ભૂમિકા માટે પ્રયત્નશીલ રહે

બ્રહ્મચર્ય સાધના અંગેના અનેક આનુસંગિક નિયમો એ જરૂર પાળે જ એનો ખોરાક સાદો અને સાત્વિક હોય એનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો વિલાસ પોષક ન જ હોય એ બગલ દર્શો જુએ નહિઃ એકાંત ટાળે શયનમાં પણ વિવેક રાખે શુદ્ધ ભાવના રાખે કામ ભોગની ઉત્તેજના થાય એવું કંઈ કામ એ ન કરે

પાંચમું અપરિગ્રહ વ્રત છે પરિગ્રહની—ધન, વૈભવ નોકર વિગેરેની મર્યાદા બાંધવા વ્રત સૂચવે છે જૈન સૂત્રોએ પરિગ્રહને મહા આરંભનું મૂળ કહ્યું છે અને પરિગ્રહ છોડવા ઉપદેશ આપ્યો છે

વસ્તુઓની જરૂરિયાત નો દેહ ટકાવવા પૂરતી—સંસારના કર્તવ્યોના પાલન પૂરતી છે શ્રાવકે ધન-લાલસા વગેરેને મર્યાદિત બનાવવી જોઈએ જેથી પછી એ વધુ આરંભથી બચે અને સંતોષી બની આત્મજ્ઞાનના પંથે પ્રયાણ કરી શકે

આજે કેટલાક શ્રાવકો આ વ્રત લે છે અને ધારી મર્યાદા પૂરી થઈ જાય છે ત્યારે વધુ વ્યાપાર અને ધન સંચય સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેનાં

નામે કરે છે સ્પષ્ટ રીતે આ રીતે વ્રતનો ભગ જ થાય છે ખરી હકીકત તો એમ છે કે એમણે વ્રત તો લીધુ. પરતુ ધનલાલસા ઘટી નથી વ્રત લેતી વખતે તો એણે પ્રમાણિકતાથી લીધુ પરતુ પાછળથી એ મર્યાદાથી સતોષ નથી થતો એટલે આવુ બને છે

અને અગાઉ કહ્યુ તેમ આજનો મોટા ભાગનો ધનસચય પુષ્કળ કરતાં પાપનુ પરિણામ છે એવો ધન–સચય આત્મજ્ઞાનના પથમા સાધક તો ન જ નીવડે પરતુ બાધક નીવડવાનો વધુ સભવ છે

તે પછીના ત્રણ વ્રતો ગુણ વ્રત કહેવાય છે તેમા પ્રથમ વ્રત દિશાઓની મર્યાદા–એટલે કે મુસાફરી–પ્રવાસ અગેની મર્યાદા બાંધવાનુ સૂચવે છે અને તેટલી સસારની આસક્તિવાળી પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કરવાનો આમાં આશય છે આ વ્રતની પણ ભાવના ખ્યાલમા રાખી તે વ્રત આચરવાનુ છે

સાતમું વ્રત ભોગ અને ઉપભોગની એટલે કે એકવાર ભોગવાય અનેવાર વાર ભોગવાય તેવી વસ્તુની મર્યાદા બાંધવાનુ સુચવે છે શરીર એ તો માત્ર આત્માનુ ખોળીયુ છે શરીરને આનદ આપવો એ જીવનનો નથી તેથી મોજ, શોખ, વિલાસ પર નિયમન મુકતા આ વ્રત ફરમાવે છે આથી શરીર પરની આસક્તિ થોડે ઘણે અંશે ઘટે આ ઉપરાંત આ વ્રત કેટલાક ધંધા ન કરવા શ્રાવકને ફરમાવે છે દાખલા તરીકે હાથીદાંતનો વેપાર તળાવ કુવા ખોદાવવાનો વ્યાપાર. આ નિયમ પાછળ અહિંસાની ભાવના છે એ ઉપરાંત જુના વખતમાં સમાજમાં વર્ણો હતા દરેક વર્ણ અને પેટા વર્ણના ધંધાઓ નિશ્ચિત હતા આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે શ્રાવકનો મુખ્યત્વે વ્યાપાર–શુદ્ધ વાણિજ્ય હતો આ વ્રતે નહિ કરવા ફરમાવેલા વ્યાપારો બીજા વર્ણો માટે યોજાયા હશે માટે શ્રાવકોએ ધનના લોભમાં ફસાઈ બીજાના વ્યાપાર પર તરાપ ન મારવી એવો આશય આ વ્રત પાછળ હશે.

આજે તો એ વસ્તુસ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે તેથી આજે શ્રાવકે વ્યવસાય પસંદ કરવામાં હિંસા અહિંસા વિચારવાની છે એ ઉપરાંત એ વ્યવસાય સમાજ કે રાષ્ટ્રને અહિતકર તો નથી ને? એ પણ વિચારી લેવું ઘટે

આઠમું વ્રત અનર્થદંડનું છે આપણે કોઈ સ્વાર્થ વગર-સહેજ ગફલતથી પાપમય કર્મ બાંધીએ છીએ, એથી દૂર રહેવા આ વ્રત સૂચન કરે છે

શ્રાવક વિકાર-કામ વધે તેવી વિનાસ અને શૃંગારની વાત ન કરે એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ પહોંચે છે એ જેમ તેમ ન બોલે વિચારીને બોલે કોઈને ગાળો ન દે અમગળ કોઇનું દિલ ન દુખવે એ ખરાબ ચેષ્ટાઓ પણ ન કરે વસ્તુઓ આસક્તિપૂર્વક ન ભોગવે કોઈનું ખરાબ ન ઇચ્છે માઠું ધ્યાન ન ધરે

આ પછી ચાર શિક્ષાવ્રત આવે છે આ વ્રતો વિકાસ માટે ક્રિયાકાંડો સૂચવે છે પ્રથમ વ્રત સામાયિકનું છે સમતાભાવ પ્રગટાવવા માટેનું આ વ્રત શ્રાવક જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે સમતા માટે આ સાધના કરે

દશમું વ્રત એક દિવસ અને રાત્રીની મર્યાદામા સંવરકરણીપૂર્વક થઈ શકે છે

અગિયારમું વ્રત પૌષધ વ્રત છે

પૌષધ વ્રત એટલે એક દિવસની સાધુતા એક દિવસ ઉપવાસ કરી તે દિવસ સાધુની જેમ રહેવું અને ધર્મચિંતન કરવું ઉચ્ચ કક્ષાની આ વ્રત ઝાંખી કરાવે છે

બારમુ વ્રત સાધુજી પ્રતિ વિનયભાવ અંગેનું છે સત્સંગ શ્રાવક

હંમેશા પ્રકટે સત્સંગનું બળ અજોડ છે સત્સંગ શુદ્ધ જીવન માટેની શુદ્ધ પ્રેરણા આપે છે પુષ્કળ વાંચન અને અધ્યયન જે ન આપી શકે તે સત્સંગ આપી શકે છે કારણ આચરણ જીવનમાં જે અસર કરે છે તે કોઈ વસ્તુ નથી કરી શકતી

યોગ્ય તક મળ્યે સાધુજીને શુદ્ધ આહાર પાણી વહોરાવવાનું સૂચવે છે અને એ ફરીને નમ્ર રહેવા સૂચવે છે

આ ઉપરાંત શ્રાવક ૧૮ પ્રકારના પાપસ્થાનકોથી દૂર રહેવા સતત પ્રયત્નશીલ છે એ પાપના ૧૮ નિમિત્તો અગર કારણો આ છે ૧ હિંસા ૨ અસત્ય ૩ અદત્તાદાન ૪ વાસના ૫ પરિગ્રહ ૬-૯ ક્રોધ માન માયા લોભ ૧૦-૧૧ રાગ દ્વેષ ૧૨ કલેશ ૧૩ અભ્યાખ્યાન-કોઈ પર આળ ચડાવવું ૧૪ પૈશુન્ય-ચાડી ચુગલી કરવી ૧૫ નિંદા ૧૬ રતિ-અરતિ ૧૭ માયા ૧૮ મિથ્યાત્વ.

આમાંના પ્રથમ પાંચ નિમિત્તો તો વ્રતોમાં આવી જાય છે

શ્રાવક મિથ્યાતત્ત્વ એટલે કે ચૈતન્ય પરથી શ્રદ્ધા ઉડાવે તેવા તત્ત્વોથી દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ છે

રહેવા, ખાવા, પીવાના, ખાળ વગેરે સ્થળોમાં સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ જેમ બને તેમ ઓછી થાય તેવું તેનું વર્તન હોય છે એ ખૂબ જ સ્વચ્છ રહે અને વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખે તે છતાં આવા સૂક્ષ્મ જીવો ઉત્પન્ન થાય તો તેની વિરાધના ન થાય તેનો એ ખ્યાલ રાખે છે

આ રીતે શ્રાવક પોતાની સાધનામાં આગળ વધે છે જીવ-અજીવ તત્ત્વને એ સમજે છે અને ચૈતન્યમાં એની શ્રદ્ધા જામે છે પાપમય કાર્યો એ ત્યાગે છે પુણ્યનો પણ આસ્રવ ઓછો થાય તેમ ઈચ્છે છે અને તેમ વર્તે છે સંવરથી નવા કર્મને રોકે છે જુના કર્મોની નિર્જરા કરે છે કર્મ બંધનો તોડતો જાય છે અને મોક્ષ-માર્ગે તરફ આગળ વધે છે

આ રીતે શ્રાવક અને સાધુ શક્તિ પ્રમાણે સયમ તરફ શક્તિ વાપરે છે કર્મથી હળવા બનતા જાય છે મોક્ષ માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા જાય છે

એમ કરતાં કરતાં એવો સમય પણ આવે જ્યારે એમ લાગે કે હવે દેહ નહિ ટકે આ સમય દેહ નાશવત છે એવી શ્રદ્ધાવાળા સાધુ અને શ્રાવકો અણુસણુ આદરે છે જગતની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે અન્નપાણી પણ છોડે છે અને આત્મચિંતનમાં લીન બને છે અને શુદ્ધ ભાવથી દેહ છોડે છે

અને આ ભવે થયેલી સાધના અફળ જતી નથી આ ભવની સાધના એના ભાવિ જીવનમા સસ્કારો રેડશે આત્મતત્ત્વ તરફ દોરશે અને તેની સાધના આગળ ચાલશે છેવટે આત્મસ્વરૂપની એ પ્રાપ્તિ કરશે કર્મમુક્ત બનશે સિદ્ધ થશે

આ છે ધર્મમય જીવન ગાળવાનો માર્ગ સૈકાઓ પહેલા પ્રભુ મહાવીરે અને એમના પછી થયેલા આચાર્ય વગેરેએ પ્રરૂપેલો આ માર્ગ છે

એ માર્ગને ટુકમાં કહેવો હોય તો એના બે તત્ત્વો છે

વિચારમાં સ્યાદ્વાદ અને આચારમા અહિસા અગર વિવેક પૂર્ણ વિચાર અને અહિસાપૂર્ણ આચાર

ધર્મમય જીવન ગાળવાના માર્ગની વિચારણા અહિ પૂરી થાય છે

ઉપસહાર

ધર્મ એટલે વસ્તુનુ સ્વાભાવમા રહેવુ તે આત્મતત્ત્વ—આત્મ દર્શનની પ્રાપ્તિ એ ધર્મ

કાયમી સુખ આત્માની ઓળખાણ સિવાય પ્રાપ્ત ન થાય. આત્માની ઓળખાણ ધર્મ જ કરાવી શકે

આ કાળે આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય પરંતુ મોક્ષની નજીક તો જરૂર જઈ શકાય છે અને જૈન સૂત્રે તો ફરમાવ્યુ છે કે ૧૫ ભેદે મુક્તિ મળી શકે છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા પણ યોગ્ય સાધક મુક્તિ મેળવી શકે છે આ પદર પ્રકારમાંનો એક પ્રકાર છે પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુક્તિ એ શક્ય છે છતાં વિરલ છે એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ ગૃહસ્થ અનેક પ્રવૃત્તિમાં પડયો છે તેથી એ ભૂમિકામાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની ઉચ્ચ ભૂમિકા મુશ્કેલ છે જો કે ઉત્કટ સાધના એ તો અતરની વિશુદ્ધિ તાલાવેલી, અને પુરુષાર્થ પર આધાર રાખે છે

સાધુધર્મ યોગ્ય લાયકાતવાળો જ પાળી શકે સાધુને પાચ મહાવ્રતો આચરવાના હોય છે અહિંસા સત્ય અચૌર્ય બ્રહ્મચર્ય અપરિગ્રહ શ્રાવકના વ્રતોમા અનેક છુટછાટો હોય છે અહિ તેવી કશી છુટછાટો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનુ હોય છે પરિગ્રહ તો કશો જ ન રાખી શકાય માત્ર અનિવાર્ય જરૂર પૂરતાં વસ્ત્રો અને અધ્યયન માટે થોડી સામગ્રી અને પાત્રાઓ એટલુંજ સાધુ રાખી શકે

અને સાધુને તો જીવનભરની સામાયિક સમતાની સાધના પ્રતિક્ષણ ચાલુ જ રાખવાની હોય છે સાધુનુ જીવન એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ મનન, ચિંતન, નિદિધ્યાસન તપશ્ચર્યા (બાહ્ય અને આંતરિક) કષાયોનો નાશ, કર્મોનો નાશ વિ. માટેના સતત પ્રયત્નો અને શ્રાવકોને ધર્મ પ્રત્યે અભિમુખ કરવા માટે ઉપદેશ

સાધુને તો છકાયના નાથ-છકાયના પિયરની ઉપમા આપી છે સાધુ માત્ર પોતાના વિકાસની જ ચિંતા ન કરે સહુ જીવોને એ ચૈતન્યપ્રેમી-આત્મસ્વરૂપની ઝાંખી માટેની તાલાવેલીવાળા બનાવે

સાધુ શબ્દમાં સાધ્વીનો પણ સમાવેશ ગણી લેવો અને શ્રાવક-શબ્દમાં શ્રાવિકાનો પણ

આ રીતે શ્રાવક અને સાધુ—શક્તિ પ્રમાણે સંયમ તરફ શક્તિ વાપરે છે કર્મોથી હળવા બનતા જાય છે મોક્ષ માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા જાય છે

એમ કરતાં કરતાં એવો સમય પણ આવે જ્યારે એમ લાગે કે હવે દેહ નહિ ટકે 'આ' સમય દેહ નાશવંત છે એવી શ્રદ્ધાવાળા સાધુ અને શ્રાવકો અણસણ આદરે છે જગતની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે અન્નપાણી પણ છોડે છે અને આત્મચિંતનમાં લીન બને છે અને શુદ્ધ ભાવથી દેહ છોડે છે

અને આ ભવે થયેલી સાધના અફળ જતી નથી આ ભવની સાધના એના ભાવિ જીવનમાં સંસ્કારો રેડશે આત્મતત્ત્વ તરફ દોરશે અને તેની સાધના આગળ ચાલશે છેવટે આત્મસ્વરૂપની એ પ્રાપ્તિ કરશે કર્મમુક્ત બનશે સિદ્ધ થશે.

આ છે ધર્મમય જીવન ગાળવાનો માર્ગ સૈકાઓ પહેલાં પ્રભુ મહાવીરે અને એમના પછી થયેલા આચાર્ય વગેરેએ પ્રરૂપેલો આ માર્ગ છે

એ માર્ગને ટુંકમાં કહેવો હોય તો એના બે તત્ત્વો છે
વિચારમાં સ્યાદ્વાદ અને આચારમાં અહિંસા અગર વિવેક પૂર્ણ વિચાર અને અહિંસાપૂર્ણ આચાર

ધર્મમય જીવન ગાળવાના માર્ગની વિચારણા અહિં પૂરી થાય છે

ઉપસંહાર

ધર્મ એટલે વસ્તુનું સ્વભાવમાં રહેવું તે આત્મતત્ત્વ—આત્મ દર્શનની પ્રાપ્તિ એ ધર્મ

કાયમી સુખ આત્માની ઓળખાણ સિવાય પ્રાપ્ત ન થાય આત્માની ઓળખાણ ધર્મ જ કરાવી શકે

ધર્મ એ સંસારસાગરમાં નૌકા સમાન છે સંસારસાગરમાં એ દીવાદાંડી છે

ધર્મ એટલે આત્માની ઓળખાણ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ સાધના માગે છે સાધના કૂદકે અને ભૂસકે નથી થતી સાધના ક્રમે ક્રમે-ધીમે ધીમે-એક એક પગલાથી થાય છે કોઈ વિરલ વ્યક્તિ ઉપાદાનબળ સાધના કરી શકે

સાધના માટે યોગ્ય ભૂમિકા જોઈએ

ધર્મની સાધના માટે પ્રથમ માનવતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

ત્યારપછી માર્ગાનુસારીપણાની સાધના કરવાની છે

ત્યારબાદ સમકિત પછી શ્રાવક અગર સાધુધર્મ આવે છે

આ ભૂમિકાઓ સમજી જે એ પથે ચાલવા પ્રયત્ન કરશે એની પ્રગતિ કદાચ ધીમી હશે પણ એ પ્રગતિ ચોક્કસ હશે એ પ્રગતિને મજબૂત પાયો હશે ત્યાંથી પાછા પડવાપણું ભાગ્યે જ બને

પ્રભુ મહાવીર જેવાએ ક્રમશઃ જ સાધના કરી હતી એ વાત આપણે ન ભૂલીએ

ઓમ્ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

ધર્મમય જીવન શામાટે
— અને કેમ ગાળવું ? —

卐

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता
मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

(જે લોકોમા વિદ્યા નથી, તપ નથી દાન, નથી, જ્ઞાન નથી, ગુણ નથી તેમજ ધર્મ નથી તે લોકો આ દુનિયા માટે (વ્યર્થના) ભાર રૂપે છે અને માનવના રૂપમા પશુ સમાન છે)

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક ગુલાબચંદ નાનચંદ શેઠ-મુંબઈ]

રોજ સવારે મસ્જીદના મિનારા ઉપરથી મુલ્લાંને બાંગ પોકારતા આપણામાંથી ઘણા સાંભળી તેમજ જોઈ શકે છે મંદિરના ઘંટ રોજ વગાડે છે હિન્દુસ્તાનના અનેક અનેક કહેવાતા તીર્થ-ધામોમાં લાખો માણસો તીર્થ-યાત્રા કરે છે જૈનો પણ પોતપોતાના મંદિરો તેમજ સ્થાનકોમાં જઈ પૂજા-પાઠ, સામાયિક વિગેરે કરે છે મુસલમાનો હજ્જ કરવા મક્કા જાય છે ખ્રિસ્તીઓ પેલેસ્ટાઈનમાં જીસસ ક્રાઈસ્ટની કબ્ર ઉપર ફૂલ ચડાવવા જાય છે ચીનથી અનેક બૌદ્ધ-સંપ્રદાયના લોકો હિન્દુસ્તાન આવે છે બુદ્ધ-ગયા, સારનાથ વિગેરે સ્થળોની મુલાકાતો લે છે હજારો બર્મીઓ પોતાના પ્યારા પેગોડામાં (બુદ્ધ મંદિર) ફયા (ભગવાન)ની પ્રાર્થના કરે છે ઘણા પ્રોટેસ્ટેન્ટો પોતાના ચર્ચમાં-સ્થાનકમાં કશા પણ આકારના આધાર વિના ઈશુની પ્રાર્થના કરે છે

આવી બધી ક્રિયાઓ-પ્રક્રિયાઓ માનવ સમાજના જુદા જુદા ભાગોમા વસેના અલગ અલગ સમુદાયો કરતા નજરે ચડે છે

આ બધી ક્રિયાઓની ભાવના પાછળ સં સાધારણ ને એક મહાન આદર્શ રહેલો હોય છે અને તે ધર્મનો આદર્શ છે । કણક

કર્તવ્ય, જીવનનું તેમને બ-ાવવાનું છે અને તે કર્તવ્ય પોતાના જીવન કાળમાં બજાવ્યા સિવાય છુટકો નથી એવી ભાવના લોકોના હૃદયોમાં ઊંડે ઊંડે ઘર કરેલી હોય છે અને આવી કર્તવ્યભાવનાના જૂદા જૂદા વહેતાં વહેણોને આપણે એક સત્ય વસ્તુ રૂપે ઓળખીયે છીએ અને તેનું નામ છે ધર્મ !

અલગ અલગ માનવ સમુદાયની વશપરપરાગતની માન્યતાઓ જે તેમના સસ્કાર સ્વામીઓ તેમને વારસામા આપી ગયા છે તે આજે ધર્મના નામે પ્રચલિત છે અને જો કે સસ્કાર સ્વામીઓ દુનિયાના ઇતિહાસની મહાન વિભૂતિઓ રૂપે થઈ ગયા છે પરતુ કાળે કરીને આંતરિક દૃષ્ટિના અભાવે અમૂક ક્રિયાત્મક—રૂઢિગત માન્યતાઓ જ ધર્મના નામે પ્રચલિત છે

ઇશુએ પોતાની જાતનું બલિદાન આપીને લોકોને પ્રેમ અને ભ્રાતૃત્વનો મત્ર શીખવાડયો હતો, બુધ્ધે સમગ્ર ત્યાગ પછી લોકોને મધ્યસ્થ ભાવનાનો બોધ આપ્યો હતો અને મહાવીરે સસારની અસારતા જાણીને 'जय चिट्ठे जय मासे' નો ઉપદેશ આપ્યો હતો પણ આ બધી ભાવનાઓને આજે જીવતી કબરમા દાટી દેવામા આવી હોય તેવુ આપણને વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપરથી જરૂર લાગશે

અમૂક સસ્કાર સ્વામીઓના કહેવાથી જ તેને જીવનમા અમલી રૂપ આપ્યા વગર માન્ય રાખવુ એ જ ધર્મ નથી ! તેમજ ધર્મનું સ્વરૂપ જો સુખકારી હોય મગળમારી હોય તો પછી જગતના અલગ અલગ માનવ સમુદાય આજે ધર્મના નામે જ ત્રાસ વેઠી રહ્યા છે તેનું કારણ શુ ? ધર્મનું વાસ્તવમા જીવનમા કોઈ સ્થાન ખરૂ ?

ધર્મના નામે ઇતિહાસના પાને મેકડો યુદ્ધો લખાયા છે શૈવ અને જૈનોના અન્યોન્યને તેલની ગરમ કડાઈમાં ડૂબાડીને મારી નાખવાના ક્રૂર દાખલા માનવસમાજે આ ધર્મના નામે પોતાની

તવારીખમાં નોંધ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે અન્ય ધર્મીઓ ઉપર અત્યાચાર પણ આપણે ગર્ગ-ગુજરીમાં જોઈ શકીએ છીએ. મુસલમાનોનો જજીયા-કર હજુ વિસ્મરિત થયો નથી! દૂર દૂરના દેશોમાં યુરોપમાં આજ સુધી ધર્મના નામે લડાઈઓ જ થએલી છે! અને તે નાની કે મોટી લડાઈઓની યાતનાઓમાંથી અત્યાર સુધી પસાર થયું છે' માણસોને ગુલામ બનાવનાર અને તેમને વેચવાનો ધંધો પણ આપણે ન જ ભૂલી શકીએ યહુદીઓ અને ઇસાઇઓની લડાઈ ઇસાઈઓ અને તુર્કોની લડાઈઓ, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલીકની લડાઈઓ, ઉચ્ચ અને નીચ પ્રોટેસ્ટંટોની લડાઇઓથી યુરોપનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ છે અને આવી ધર્મના નામની લડાઈઓ દર ૨૫ વર્ષના અદાજે થઈ જ હો એમ આપણે ઈતિહાસના પૃષ્ઠો ઉથલાવતાં જોઈ શકાય!

હિંદુ-મુસલમાનોના હુલ્લડો, બર્મી-મુસલમાનોના હુલ્લડો, શિયા સુન્નીના મતભેદો, શૈવ અને વૈષ્ણવોના ઝઘડાઓ, એકમાંથી બીજા ધર્મમાં લઈ જવાની-વટલાવવાની નીચ મનોવૃત્તિના દાખલાઓ આપણા દેશમા પણ આપણે આજે જોઇ શકીએ છીએ અને જોતાં આવ્યાં છીએ

ધર્મભ્રષ્ટતાના નામે એક બ્રાહ્મણ શુદ્રને હલકો ગણે છે, મુસલમાન ઈતરકોમોને કાફીર તેમજ ઈતર કોમો મુસલમાનોને નાસ્તિક વિગેરે કહીને પારસ્પરિક હલકા પાડવાની વૃત્તિ આજે પણ લોકોમા રહેલી છે આ પ્રવૃત્તિ જૈનોમાં પણ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બરના ઝઘડા, આપસમાં એક બીજા ઉપર આક્ષેપ અને પ્રત્યાક્ષેપની ઝડી તથા જૈન હોવાં છતાં અનગ અલગ જૈનાચાર્યોના શિષ્યો આપસમાં માથાં લડાવે છે-વિગેરેથી હયાત હોવાનું સિદ્ધ થાય છે!

ધર્મને નામે પાતિવ્રત્યના નામે પતિ પાછળ બળજબરીથી સતી થવાનો અને કરવાનો ક્રૂર રિવાજ અને તેની રોમાંચ કરાવે તેવી

વિગતો આપણે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? નર-બલિદાન આપીને પોતાના દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાની વાર્તાઓ આજે પણ યત્ર-તત્ર આપણે પત્રોમાં વાંચીએ છીએ!

આ બધી વસ્તુઓ ઉપરથી એક વિચાર સ્ફૂરે છે કે શું વાસ્તવમાં ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન છે? અને ધર્મ ગ્રાહ્ય વસ્તુ જ હોય, ઉપયોગી હોય અને "સત્ય, શિવ, સુન્દરમ્" રૂપ હોય તો આવા પ્રકારની લડાઇઓ શામાટે?

ઉપર જણાવી ગયો છું તેવી લડાઈઓમાં આપણે લગભગ એકજ વસ્તુનું પુનરાવર્તન જોઇ શકીશું કે 'અમારો ધર્મ આફતમાં છે!' મુસલમાનો કહે છે કે 'ઇસ્લામ ખતરામાં છે,' હિંદુઓ કહે છે કે 'હિંદુ-ધર્મનું અસ્તિત્વ ડગી રહ્યું છે, જૈનો કહે છે કે જૈન ધર્મ ઉપર ભયંકર વિપત્તિ છે,' ઇસાઇઓ ઇસાઇ ધર્મ માટે અને બુદ્ધો 'બૌદ્ધ-ધર્મ' માટે પણ ઉપરના વિશેષણો વાપરે છે અને વાસ્તવમાં ધર્મ-રસાતાળમાં જતો હોય, તેના ઉપર આફતનાં વાદળાંઓ ઝઝુમતાં હોય તો પછી એ માણસની રક્ષા કેવી રીતે કરવાનો? જે પોતે નિર્ભય નથી તે બીજાને કેવી રીતે નિર્ભય બનાવી શકશે?

ઉત્તર ધ્રુવથી નિમ્બોન માનવસમાજ આજે અલગ અલગ ખંડોમાં વહેંચાઇ ગયો છે અને આજે એજ સમાજનો એક અંગ બીજાને 'કાફિર' કહે છે ત્યારે બીજો પહેલાને 'નાસ્તિક' કહે છે એક બુત-પરસ્તીને કોઇપણ સંજોગોમાં સ્વીકારવા તૈયાર નથી ત્યારે બીજો ફક્ત મૂર્તિ-પૂજા વિગેરેમાં જ જીવનની પ્રતિષ્ઠા સમજે છે જીવનના ધ્યેય તરીકે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શાશ્વત સુખ માટે માનવસમાજના આદિકાળના પૂજાના બે વિભાગો-સાકાર અને નિરાકાર-પૂજાને ભૂલી જઇ યો 'ફક્ત સાકારથી જ બધાને મોક્ષ મળવાનો અથવા નિરાકારથી જ જીવનનું સર્વ શ્રેષ્ઠ ધ્રુવબિંદુ પ્રાપ્ત થવાનું માની બેઠો છે અને એમને

એક માર્ગથી જ બધાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે એવો આગ્રહ રાખે છે આ આંધળું-વેદીયાપણું ત્યાંસુધી પણ મગજ ચાલે છે કે આવી અંધ માન્યતાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે માનવોના પ્રાણો લઈ લેતાં જરા પણ લોકો અચકાતા નથી!

તો શું આ જ વાસ્તવમાં ધર્મનું સ્વરૂપ છે? 'ધારયતિ ઈતિ ધર્મ' જે માનવને અવનતિના ઊંડા ગર્તમાં પટકાતાં બચાવે તે ધર્મની વ્યાખ્યા શું ઉપરોક્ત ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં જ સમાઈ જાય છે? આપણે જ્યારે ધર્મમય જીવન ઉપર જ જોવા બેસીયે છીએ ત્યારે આપણને વાસ્તવિકતા અને આડંબર ઉપર વિચાર કરવો રહ્યો ધર્મની વાસ્તવિકતા અને પ્રચલિત માન્યતાનું વિશ્લેષણ કરવું રહ્યું ' સર્વ પ્રથમ ધર્મ શું અને ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન શામાટે એનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ

જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ક્યારેક નિવૃત્તિ અનુભવી, માણસ પોતાની જાત પ્રતિ અંતર્દષ્ટિ કરે છે, કર્તવ્યની લાગણી અનુભવે છે અને કર્તવ્યની દિશા પણ નક્કી કરે છે જન્મ-મરણના ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થતો આત્મા સ્મશાન શાંતિની નિરવતા અનુભવે છે અને એ એકાંત-સાધના પાછળ તે કશીક જવાબદારી સમજે છે ઘણી પ્રવૃત્તિઓને તે સારી નથી ગણતો છતાં પણ કરે છે ઘણીવાર તે પ્રવૃત્તિઓથી પાછો પણ વળે છે ક્યારેક સાંસારિક ભોગોમાં આસક્તિ ક્યારેક વિરક્તિ એવી રીતે અનેક ભાવનાઓના વહેણમાં તે સુખદુ:ખના મોજાઓ સાથે અથડાય છે પછડાય છે, અને આમ જ વધે છે આવી અથડામણોમાંથી તે પોતાના જીવનની સાચી અને નિશ્ચિત કર્તવ્ય-દિશા બનાવે છે, જે એનું મંઝીલ છ અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જ જન્મ જન્માંતર કોશિશ કરે છે આ પ્રકારની દિશા નક્કી કરવી, કર્તવ્યપરાયણ થવું એ ધર્મની પ્રારંભિક ભૂમિકા છે ઉપરોક્ત જણાવી ગયો તે પ્રમાણે અંતરમાં સાક્ષની જીવનની

નિરસતા ને અનુભવીને જીવનમા સરસતા પ્રગટાવવા આત્મા ઝખે છે અને એ ઝખના એજ ધર્મપ્રાપ્તિનુ સાધન છે એટલા માટે જ ધર્મનું જીવનમાં ચોક્કસ સ્થાન છે ધર્મ વગરનું માનવનું જીવન મૃત્યુસમ છે એમ કહીએ તો અસ્થાને ન જ ગણી શકાય!

પણ ધર્મની વાસ્તવિકતા શુ ? આપણે આજના પ્રચલિત ધર્મોના સસ્થાપકોના શબ્દોમાં વિચારીએ! સસ્થાપકોનો ધર્મની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ માનવ-સમાજનુ ખરાબ થાય તેવો હતો એમ તો ક્દાપિ ન કહી શકાય! પણ જે વિચાર-ધારાઓનો પ્રારભ જે દેશ, ધર્મ, કાળ અને માનવસ્વભાવમાં થએલો તેમાં સમયના વહેણો વહેતાં, તેનુ ફક્ત બહારનુ રૂપ એટલે અમુક આચારો જ રહી જવા પામે છે જ્યારે માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનુ આંતર્દર્શન ઘણા જ ઓછા કરે છે અને જેઓ કરી શકે છે તેઓમાંથી ઘણાં ઓછામા એટલી નિડરતા પ્રગટે છે કે લોક-લાગણી, લોક-માન્યતાની વિરૂદ્ધ તેઓ સત્ય વસ્તુનુ પ્રતિપાદન કરી શકે! આ ઇતિહાસની મહાન ભૂલ છે માનવસમાજના જૂદા જૂદા સમયમાં જે જે યુગ પુરૂષોએ તે તે સમય માટે યુગાનુરૂપ ઉપદેશ આપેલો, પણ આજે તે ઉપયોગી છે કે નથી, તેનુ વાસ્તવિક મિદ્દ શુ ? વિગેરે વિચાર્યા વગર તેને જ સર્વથા સત્ય સમજવુ એ નરી મૂર્ખતા છે અને માનવસમાજના ઇતિહાસની વશપર પરાગતની આ ભૂલનુ ફળ આપણે આજે ધર્મને નામે, ધર્મ-ભ્રમ મિથ્યાડબર, અભિમાન, આપસી લડાઈઓ વિ. વસ્તુઓના પ્રતિપાદનના રૂપમાં જોઇ શકીએ છીએ!

ધર્મનુ સર્વકાલ સર્વગ્રાહ્ય રૂપ મગલકારી હોય છે બાઈબલની લુકા-૬ માં નીચે મુજબ ધર્મનો સાર કહ્યો છે —

'પોતાના શત્રુથી પણ પ્રેમ રાખો, જે તમારાથી વેર બાધે તેનું પણ ભલૂ કરો! જે તમને શ્રાપ આપે તેને આશિષ આપો અને જે તમારૂ અપમાન કરે તેના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરો! જે

તમારા એક ગાલ ઉપર તમાચો મારે તેને બીજો ગાલ ધરી અને જેણે તમારી ચાદર લઈ લીધી હોય તેને તમારૂં ખમીસ આપતાં પણ ન અચકાશો !'

—લુકા-૬

માનવ સમાજમાં માનવતા પ્રસરે, ધર્મભાવનાનો પ્રસાર અને પ્રચાર થાય, તેમજ બન્ધુત્વ બધામાં કેળવાય તે માટે આ કેટલો સરસ ઉપદેશ છે અને આને જ આપણે ધર્મની વાસ્તવિક્તા કહી શકીએ અને આ ઉપદેશની વિપરીત વાસ્તવિક્તાની વિરૂદ્ધમાં આડંબરને આજે આપણે જે રીતે ફૂલતો ફાલતો ઇસાઇઓમાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ઇસાઈ-ધર્મ ઉપર સહેજે ગુસ્સો ચડે કાળા-ધોળાનો રંગ ઉચ્ચનીચનો ભેદ જે આજે જોવામાં આવે છે તેનો ઉપદેશ ઈશુએ ક્યાંય પણ આપ્યો નથી પણ આજે ઈસાઇઓમાં તે મોજૂદ છે તે વાસ્તવિક્તાની વિરૂદ્ધમાં મિથ્યાડંબરને પ્રમાણિત કરે છે

હવે હજરત મહમ્મદ પયગમ્બરનો પણ ઉપદેશ તેમના જ શબ્દોમાં વિચારીએ —

(૧) અમે તો તે પયગમ્બરોમા કોઇમાં પણ ફર્ક જોતા નથી (આગળના થઈ ગએલા મહાત્માઓમા)

(૨) જે માણસો નેકીના કામ માટે બોલાવે અને સારા કામો કરવા માટે કહે અને ખરાબ કરવાની મનાઈ કરે તેજ લોકો પોતાની મરજીત-મુરાદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે

(૩) મુસલમાનો તમે વ્યાજ ન લ્યો !

(૪) જન્નત (સ્વર્ગ) તે લોકો માટે છે જે લોકો તંગી અને સારી સ્થિતિમાં પણ દાન કરે છે અને ક્રોધને રોકીને લોકોની ભૂલોને માફ કરે છે લોકો સાથે નેકીનો વર્તાવ રાખનારઓ અલ્લાહ મિત્ર છે

(૫) જે લોકો અલ્લાહના રસ્તે—પ્રભુના પંથે મર્યા છે તેને મરેલા ન સમજો !

(૬) દુનિયાની જીંદગી ફક્ત માયાની પૂંજી છે

—૩ સૂરે આલિઇમાન.

આ બધા સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ મુસલમાનો આજે કઈ સ્થિતિએ છે તે સ્વયં વિચારવાની વસ્તુ છે અને આવો ઇસ્લામ ખતરામાં રહે તે તેમના ધર્મ પ્રત્યેની બુઝદિલીનું પ્રદર્શન કરાવે છે

હજરત મહમ્મદ સાહેબે તો—૬ સૂરે અનઆમ (કુરાન)માં કહ્યું છે કે—

મારૂં કામ તો એટલું જ કે તમને (લોકોને) ખુદાનો પયગામ પહોંચાડું તેના ઉપર અમલ કરવો કે નહિ એ તમારૂં કામ છે.

હજરત મહમ્મદ ૧૭ સૂરે બની ઈસ્રાઇલની ૧૫ મી આયાતમાં એ પણ કહે છે કે—

'તમે અલ્લાહ કહો કે રહેમાન પુકારો, જે નામથી તેને (ખુદાને) યાદ કરશો તે સારૂં છે' પણ આજે તેની વિરૂદ્ધ કેટલો આડંબર વધ્યો છે તે શિયા-સુન્ની તથા મુસલમાન કોમોના આપસના ધર્મઝઘડાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ !

ભગવાન બુદ્ધનો —

नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचन ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥

[धम्मपद-१-५]

—આ આજે ભૂલાઈ જવા પામ્યો

કોઈવાર થાત થતું નથી અવેરથી જ વેર શમે છે અને એજ સનાતન ધર્મ છે—એ આદર્શ આજે ચીન અને જાપાન જે એક આગન્યાને માનનારાઓ છે તેઓમાં ભૂંસાઈ જવા પામેલ છે અને એટલે વાસ્તવિકતાનો લોપ થતા, ભાવના નિષ્પ્રાણ ગઈ છે, ફક્ત શુષ્ક ક્રિયાકાંડો—પૂજા વિગેરે રહેવા પામ્યાં છે

ભગવાન મહાવીરના જીવન અને કવનનો સાર આચારમાં અહિંસા અને વિચારમાં અનેકાંતવાદ છે અને આજે તે વિચારનો—અનેકાંતનો તો લોપ જ થઈ ગયો છે આચારની અહિંસાની મર્યાદા પણ અમુક જ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓ, લીલોતરી ન ખાવી, કાચું પાણી ન પીવું–વિગેરે સુધીજ મર્યાદિત બની ગઈ છે અને ભગવાન મહાવીરની અહિંસાને આપણે જીવતી કબરમાં દાટી દીધી છે અને અનેકાંતવાદનું સરેઆમ આપણે ગળું ઘોંટયું છે એમ કહીએ તો કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી જ આજે આપણી–જૈનોની અહિંસાનું રૂપ કેટલું વિકૃત બની ગયું છે તે નીચેના મારવાડી પદ ઉપરથી સમજી શકશું —

बाणिया रे बाणिया ! पाणी पीवे छाणके !
अरू मिनखारा लोही पीवे विण छानक !!

(વાણિયા ! તું પાણી ગળીને પીએ છે પણ માણસોના લોહી તો વગર ગળ્યે જ પીએ છે)

ક્યાં જૈનધર્મની વ્યાપક અહિંસાભાવના ! જીવનના અણુએ અણુમાં અહિંસાની જીવંત જ્યોત જગાવવાની ભાવના અને ક્યાં આજની રૂઢિગત માન્યતાઓ !

હિંદુધર્મમાં પણ આવી જ ઘણી કુરૂઢિઓએ ઘર કર્યું છે ! જાતિ-ભેદ, વર્ણવ્યવસ્થાના આદેશ પાછળ માનવ સમાજના હિતના

કલ્યાણની ભાવના હતી પણ આજે તેનું વિકૃત રૂપ આપણને ધર્મનો ઉપહાસ કરતા નજરે પડે છે

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણા કરતા મહાન આત્માઓએ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને એ જ ભાવનામાં જ્યારે જ્યારે વિકારે પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે એ મહાન આત્માઓએ તત્કાલીન દુનિયાને સાચો રસ્તો બતાવ્યો છે સારી રાહના આતરિક રહસ્યને આજે દુનિયા સમજી શકતી નથી ફલત આજે ધર્મના નામે આપણે લડાઈઓ, મતભેદો, તડાતડી અને પડાપડી વિગેરે જોઈએ છીએ

પણ આ બધુ એ માનવા માટે પૂરતું તો નથી જ કે આનાથી ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન નથી!

ત્યારે હવે આપણે 'ધર્મમય જીવન શા માટે એ ઉપર વિચારણા કરીએ!' વસ્તુની વિચારણા પહેલાં 'ધર્મ' અને 'જીવન' બન્ને વસ્તુઓને અલગ તેમ જ એક વસ્તુ રૂપે એમ વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી આપણે જોવી રહી

ધર્મ એટલે શુ? —આ પ્રશ્ન આજના જમાનાનો અતિ ગુચવણભર્યો પ્રશ્ન છે ધર્મની વિભિન્ન વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈએ છીએ, વાંચીએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે હિંદુધર્મશાસ્ત્રો માને છે કે-**दुर्गतो, प्रपत्त तमात्मन धारयति इति धर्म** '-દુર્ગતિમાં પડતા માણસોને બચાવે તેને ધર્મ માને છે જૈન શાસ્ત્રો '**वत्थु सहावो धम्मो**' વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ માને છે અને તેના સ્વરૂપને '**धम्मो मगल मुक्किठ अहिंसा सयमो तवो**' રૂપ બતાવે છે બૌદ્ધ ધર્મ પણ ઉપરોક્ત પ્રમાણે ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મગલ માનવાની સાથે તેનું રૂપ અહિંસા, સયમ, દમ માને છે કુરાનનો સાર પણ 'ઈમાનદારી'–પ્રામાણિક-જીવન છે, જેમા સ્નેહ, ચારિત્ર અને સત્ય

ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે બાઈબલની મતી ૧૯ માં ધર્મસાર નીચે પ્રમાણે છે —

'ખૂન ન કરવું વ્યભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી, જુઠું ન બોલવું જૂઠી સાક્ષી ન દેવી ઠગાઈ ન કરવી માતપિતાનો આદર કરવો અને પડોશી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો '

ઉપરોકત જૂદી જૂદી વિચાર ધારાઓ ઉપરથી આપણે ધર્મને એક વસ્તુ સ્વરૂપે ઓળખી શકીએ અને તે કે કર્તવ્ય. જીવનમાં જુદા જુદા કાળે આપણી અનેક અનેક ફરજો રહેલી છે એ ફરજોને અદા કરવી એને આપણે ધર્મ કહી શકીએ!

કર્તવ્ય પરાયણતા એટલે ધર્મ-પાલન કહી શકાય. કર્તવ્ય-પરાયણતાના અનેક અનેક દ્રષ્ટિકોણો છે

ધર્મની વ્યાખ્યા આધુનિક ઢબે કરવા બેસીયે તો ધર્મને Art-કળા માની શકાય! આ કળા તે જીવનને જીવંત બનાવવાની કળા ગણી શકાય! ધર્મને બીજા રૂપમાં Science-વિજ્ઞાન પણ કહી શકાય! તે Positive પણ છે અને Nagative છે Nagative ના બે ભેદ Affirmative અને Narrative પણ છે ધર્મના Positive-Science રૂપ એટલે નિશ્ચિત વિજ્ઞાનના રૂપમાં ધર્મનું સ્વરૂપ અમુક-આ છે' ત્યાં સુધી માની શકાય છે અને તેના સિદ્ધાંતો ને ગણાવી શકીએ! જેમકે ધર્મ મંગળકારી છે અને મંગળકારી શું એ વસ્તુ ધર્મના નિશ્ચિત વિજ્ઞાન વિભાગમાં આવી શકે છે ધર્મનું Narrative વિજ્ઞાન એટલે વર્ણન વિજ્ઞાન-ધર્મના સિદ્ધાંતોની સારી તેમજ નરસી સ્થિતિ બતાવે છે, જેમકે સત્ય બોલવું કઠીન છે તો શા માટે કઠીન છે! સત્ય બોલવાથી તાત્કાલિક નુકશાન પણ થય છે વિગેરે વર્ણન ધર્મના Narrative Science માં ગણી શકાય!

આમાં વધીને Affirmative Science તરીકે ધર્મ જીવનમાં આવા સિદ્ધાંતો સમજાવે છે, જેમકે સાચુ બોલવાથી શુ ફાયદો અને જૂઠુ બોલવાથી થતાં નુકશાનો સમજાવીને સાચુ બોલવુ એનું એ પ્રતિપાદન કરે છે

ઉપરોક્ત રીતે ધર્મ એક કળા છે, જે જીવનને જીવત બનાવે છે અને ધર્મ એક વિજ્ઞાન છે તે જીવત જીવનને ધ્યેય અને ઉદ્દેશ્ય સમજાવવા સાથે યોગ્ય પ્રવૃતિ કરવાનો અને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ નહી કરવાનો એટલે સુપ્રવૃત્તિઓમા જોડાવુ અને અશુભ વૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થવુ એ સમજાવે છે

ધર્મની વ્યાખ્યા થઈ ગયા બાદ તેના સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કર્યા પહેલાં જીવન શુ છે તે જાણવુ જરૂરી છે

જીવન એક ચેતનમય પૂજ છે જેની પ્રભા આપણે ચોમેર પ્રસારવાની રહે છે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જીવન-ધર્મ કે જીવન-કળા છે અને એ કળાનો સપૂર્ણ વિકાસ માણસને મહાન બનાવે છે જીવનની પ્રારભિક ભૂમિકા 'સોऽहम्' (હું તે જ છુ) થી શરૂ થાય છે તેનો ક્રમિક વિકાસ 'સત્ય, શિવ, સુદર' મા થાય છે જ્યા એને 'સચ્ચિદાનદ' એટલે 'सत्‌-चित्‌-आनद' પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં મળે છે 'सोऽहम्' ની ભાવનામા તે લીન થવા માટે વિકાસ સાધે છે અને એજ જીવનનુ મહત્વ છે અત્રે આપણે એક અગ્રેજ લેખકનુ વાક્ય વિચારીએ —Life is nothing but the thoughts (જીવન વિચારધારા સિવાય બીજુ કઈ પણ નથી) વાસ્તવમા વિચારધારાનો વિકાસ તેની આચારની સક્રિયતા સાથે જ જીવન-કળાને વિકસાવે છે અને આજ કારણે જીવનને જીવત બનાવવા, તે તેજપૂજની પ્રભાને દિવ્ય બનાવવા માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે

આ ધર્મ અને મોક્ષની વચ્ચે આપણે એક રસ્તો નિશ્ચિત કરવાનો છે કે સર્વસાધારણ રીતે માનવ-સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે તેની ભાવના અને કર્તવ્યની દિશા, આચાર અને વિચારની દિશા, નિષેધાત્મક અને ક્રિયાત્મક દિશા આપણે વિચારવાની છે

શાશ્વત સુખના માર્ગ માટે આપણે પ્રથમ અનેક ધર્મોએ સ્વીકારેલ નીચેના સિદ્ધાંતોને આપણા જીવનના સ્તંભ માનવા પડશે—

(૧) માનવતા—જે કર્તવ્ય માણસને માણસ પ્રત્યે પ્રેમ, વાત્સલ્ય તેમજ બંધુત્વભાવ નથી શિખવાડતો તે ધર્મ નથી ! અને માનવતાની રક્ષા માટે જ બધા ધર્મોની સ્થાપના થઈ છે જૈન ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ 'आत्मवत् सर्वभूतेषु ' ના સિદ્ધાંતમા માને છે ઇસાઈ ધર્મનો આદર્શ જ માનવ-પ્રેમ છે ઇસ્લામ પણ 'ખુદાના બંદાઓ બધા એક છે' એમ સ્વીકારે છે

માનવતા ફક્ત બધાને સમાન માનવાથી જ પ્રગટ નથી થઈ શકતી પણ બધા સાથે વેર છોડીને મૈત્રીની ભાવના કેળવવાની થાય છે આ માનવતા જીવન-ધર્મનો મુખ્ય પાયો છે

(૨) આત્મ સ્વતંત્રતા —જીવનમાં જ્યારે આપણે મનુષ્યત્વ કેળવવા બેસીએ છીએ ત્યારે બધાં આત્મા-સમાન છે એ પ્રકારની આત્મ સ્વતંત્રતા હોવી જરૂરી છે બધા સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે એમ સ્વતંત્ર થવા દો બધા જીવવા ઇચ્છે છે એટલે બધાને જીવવા દો—એ સિદ્ધાંત આપણે જીવનમા કેળવવો જોઈએ Live and let live નો સિદ્ધાંત આજે ફરીથી આપણે વિચારીને અમલમા મુકવો રહ્યો !

આત્મ સ્વતંત્રતાનું બીજું અંગ માનવ સમાજના મુખ્ય ત્રણ અંગો—પુરૂષ, સ્ત્રી અને નપુંસકો—ત્રણેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાનું છે !

લગભગ બધા ધર્મ–શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતા ઉપર કશીક વિચારણા કરવામાં આવી છે!

આજે અહિં આપણે આ વિષયને જરા વધારે ચર્ચશું કારણ કે જીવનના વિકાસમાં નર–નારીનો પારસ્પરિક સબંધ મહત્વનો હોઈને બન્નેની સ્વતંત્રતા આપણે વિચારી રહી હિંદુધર્મની સ્થાપના બાદ કાળે કરીને તેમાં વિકૃતિ આવી ગઈ હશે એમ માની શકાય, કારણ કે હિંદુધર્મ સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યના કોશ હેઠળ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા કચડે છે પુનર્લગ્ન કરવાનો હક્ક નહિ, શિક્ષાનો હક્ક નહિ વિગેરે માન્યતાઓએ ગોસ્વામીના યુગ સુધી પણ–પ્રભાવ જમાવ્યો હશે એમ તેમની પ્રસિદ્ધ ચોપાઈના 'ताड़न के अधिकारी' પરથી જણાય છે જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ફક્ત એક Commodity–વસ્તુના રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય એમ હિંદુ–ધર્મના અમુક સિદ્ધાંતો ઉપરથી લાગે છે પુરુષનું અનેક પત્નીત્વ વિગેરે પણ આ દિશામાં યોગ્ય ન્યાય આપે છે પણ એજ હિંદુધર્મે સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંગી તરીકે સ્વીકારીને તેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી છે, પણ પ્રચલિત માન્યતામાં ઘણી વિકૃતિઓ રહેલી છે

માનવ સમાજની આદિ રચના જેને આપણે યુગલીઆ–કાળ કહીએ, અને માનવ વિકાસના ધુરંધરો જેને વાનર–યુગ પછીનો કાળ કહે છે તે વખતે નર–નારીની સ્વતંત્રતા બરાબર હશે એમ સમાજ રચનાના આદિ નિયમો જેમાં સ્ત્રીને અર્ધાંગી તરીકે સ્વીકારવમાં આવી છે એ ઉપરથી માની શકાય છે પણ આજકાલની જે વિકૃતિ છે એનાથી સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ઝુંટવાઇ જતાં માનવસમાજનો બધો વિકાસ અટકી પડ્યો છે

બુદ્ધધર્મ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતામાં માને છે, ઈસ્લામ પણ સ્ત્રીનો સમાનાધિકાર સ્વીકારે છે અને જૈનધર્મ પણ સ્ત્રી માટે સ્વતંત્રતાના– મોક્ષનાં દ્વાર ઉઘાડાં મૂકીને સ્ત્રી–સ્વાતંત્ર્યની તરફદારી કરે

છતાં પણ ઉપરથી સ્વતંત્રતા હોવા છતાં–પ્રચલિત ક્રિયાકાંડોમાં ઘણા સ્થાને એોની સ્વતંત્રતા બિલકુલ તોડી પાડવામાં આવે છે। પ્રરૂપિત ધર્મ અને આજના થઈ પડેલા સમવડિયા ધર્મમાં કેટલું અંતર આવી પડ્યું છે તેનું વિશ્લેષણ કરતા આપણને ઉપરોક્ત સત્ય જરૂર માલૂમ પડશે આ માટે રૂઢિગત ક્રિયાકાંડોનો દોષ હશે એમ મારૂં માનવું છે

આત્મ સ્વાતંત્ર્યના પૂજારીઓ ઓને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી અને તેની સ્વતંત્રતા કબૂલે એમ આપણે ઇચ્છીએ

સંતોષ –અલગ અલગ ધર્મોએ માણસને સંતોષ કેળવવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે અને વાસ્તવમાં સંતોષ જીવન-ધર્મનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે જેના વડે માણસ સામ્યભાવ ભોગના સ્થાને યોગ ગુણવાદ વિગેરેનો વિકાસ સાધી શકે છે

જીવન ધર્મ –માનવતાનો વિકાસ તે જીવનધર્મ ઉપરોક્ત ગુણોના આધારે મુક્ત બનવા તરફ અગ્રેસર થવું એનું નામ જીવન ધર્મ

ઉપરોક્ત ચાર સિદ્ધાંતોને આપણે ધર્મમય જીવન રૂપી મકાનના ચાર સ્તંભો રૂપે માની શકીએ ધર્મમય જીવનના ચાર સ્તંભો નક્કી કર્યા બાદ આપણે તેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા રહ્યા આ સિદ્ધાંતોમાં આચાર અને વિચાર બન્નેની ભૂમિકા બની રહે તે ઇચ્છનીય છે

પ્રત્યેક વસ્તુમાં જ્યા સુધી વિચાર નહિ હોય ત્યાં સુધી તેનું નિષેધાત્મક કે ક્રિયાત્મક રૂપ આપણે નહિ વિચારી શકીએ જેમકે એક જ સિદ્ધાંત લઈએ કે જૈન સમાજમાં એવા બે વિભાગો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે એક મૂર્તિપૂજાને માને છે બીજો મૂર્તિ–પૂજાની આવશ્યકતા પ્રભુ-પ્રાર્થના માટે સ્વીકારતો નથી। આ બન્ને પક્ષો ફક્ત પોતપોતાના મતનું સમર્થન કરે છે અને ફક્ત એક જ

માર્ગથી જ મોક્ષ મળે છે, એમ ચોક્કસ માને છે આચરણની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો બન્ને વસ્તુ સત્ય છે બધા મનુષ્યો એવા પણ નથી હોતા, કે જે અવલમ્બન વગર ઇશ્વરને ધ્યાવી શકે, એટને કે અવલમ્બન વગર તેઓ ઇશ્વરને ભજી શકે તે સ્થિતિએ પહોચે તે દરમ્યાન તેને મૂર્તિની પૂજા કરવી જ રહી મૂર્તિની પૂજાથી તેનામાં ભાવમય અને ઇશ્વરનું સાચું ધ્યાન ધ્યાવી શકાતું હોય તો મૂર્તિપૂજા કે અવલમ્બન કશુ ખોટુ નથી ! બીજી બાજુ જોઇએ કે ફક્ત મૂર્તિથી જ મોક્ષ મળશે એમ પણ માની શકાતું નથી, કારણ કે આત્માની પરમાત્માની સ્થિતિ થવા માટે અતર્ધ્યાન જરૂરી હોઇને નિરાકાર ધ્યાન, ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવ્યા પછી જરૂરી છે પણ ફક્ત સ્થાનક કે ગિરજા ઘરમા જઇને નવકાર મત્ર કે બાઇબલના સૂત્રોનો પોકાર કરવાથી અથવા મસ્જીદમા નમાજ ભણવાથી જ ઇતિશ્રી થઇ જાય છે એ માનવુ પણ ભૂલ ભરેલુ છે નવકાર મત્રનો જાપ કરતા જો સિદ્ધ થવાની ભાવના ન જાગે, બાઇબલના સૂત્રો બોલતા ઇશુના ત્યાગની ભાવના જીવનમા તાદશ ન થાય કે નમાજ ભણીને ઇમાનદાર થવાની મહેચ્છા ન પ્રગટે તો આ ક્રિયાઓ કશુ પણ અર્થ સા તી નથી !

આચાર અને વિચાર એ બન્ને એક સાથે જ ચાલે છે વિચાર વગરનો ફક્ત આચાર એટને જડત્વ અને આચાર વગરનો વિચાર એટને તર્કવાદ,-વિચારોની ભ્રમણા જ માની શકાય ! અને કલ્પનામા આકાશ-મહેલ બાંધવા જેવુ થાય છે જે વિચારી શકાય છે, પણ આચારમા મૂકીને તેનો સાચો અનુભવ મેળવી શકાતો નથી ! અમુક વિચારોની પાકી સાબિતી તેના આચાર ઉપર જ રહેલી હોય છે અને તોજ એ વસ્તુ દુનિયાને ગ્રહણ કરવા જેવી બની શકે છે ફક્ત અમુકે કહ્યુ છે એટલે એ વસ્તુ સત્ય છે અને તેમા વિવેકબુદ્ધિ રાખ્યા વગર તેને કરવાથી તેનું કશુ પણ પરિણામ આવતું નથી ! ઉલ્ટ તે

મળી જઈને સંપૂર્ણ થવાની અથવા સ્પષ્ટ રૂપ થવાની જરૂર છે એક પ્રસિદ્ધ ઉર્દુના શાયરનું 'ખુદા ખુદી મેં હૈ'નું વાક્ય 'सोऽहम्'ની પ્રતીતિ કરાવે છે

જીવનના ગમે તેવા સંજોગોમાં માણસની વૈયક્તિક ઉન્નતિ કે અવનતિમાં આત્માની ઉન્નત કે અવનત દશામાં અને ત્યારે પણ આપણે એ મહાન શક્તિનો અદૃશ્ય રૂપે ગેબી નાદ સાંભળીએ છીએ અને આ રણકારો માનવનો આત્મા જ પ્રતિધ્વનિત કરે છે એ નાદને સાદ દઈને આત્મા આગળ વધે છે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખવા તદ્રૂપ થવા માટે તે પ્રયત્ન કરે છે

દુઃખમા પણ આપણને સાચો રાહ દેખાડનાર આ અંતરનો જ ગેબી નાદ છે અને આ ગેબી શક્તિને કોઈ આત્માથી અલગ તો કોઈ આત્મમયી માને છે ઘણા તેને ઈશ્વરના રૂપે ઓળખાવે છે તો ઘણા આત્માના સાચા સ્વરૂપની ઝાંખી રૂપે તેને માને છે, પણ બધા ઈશ્વરને માને છે અને ઈશ્વર-ભક્તિનો બધા ધર્મોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ઉપદેશ આપ્યો છે

હવે આપણે જીવનને ધર્મમય બનાવવાના બીજા સિદ્ધાંત તરફ વળીએ।

કર્તવ્યો—માનવ જીવનના કર્તવ્યો જેને ધર્મમય જીવનનો બીજો સિદ્ધાંત મે ગણ્યો છે તે વ્યક્તિ વિશેષ પ્રમાણે ભિન્ન છે ઈશ્વરભક્તિથી આત્માને સંતોષ મળે છે એટલે કર્તવ્યો વડે માણસ 'सत्य शिव सुंदरम्'ની ભાવનાને જીવનમાં પ્રગટાવી 'सत् चित् आनंद' પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને 'सोऽहम्'ની પવિત્ર ભાવનાના મંડાણ વિકાસ કર્યા પછી પહોંચી શકે છે 'सोऽहम्'ની ભાવનામાં વિલીન થઈ જવા માટે પ્રાર્થના ઘણી જરૂરી છે

જીવનના કર્તવ્યોને આપણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ (૧) પ્રાથમિક (૨) માધ્યમિક (૩) ઉચ્ચ

પ્રાથમિક કર્તવ્યો —આ કર્તવ્યો એટલે માણસનુ જીવન પ્રમાણિક અને નૈતિક બનાવવા સીધા સાદા ઉપાયો ધર્મમય જીવનની પ્રારંભિક ભૂમિકા પણ આ જ હોઈ શકે

પ્રમાણિક અને નૈતિક જીવન પણ બધાં જીવી શકતાં નથી અને એ જીવન જીવવા માટે માનવને મનની સ્વસ્થતા સર્વ પ્રથમ હોવી જોઈએ મનની સ્વસ્થતા શારીરિક સ્વસ્થતા ઉપર અવલંબે છે એટલે શરીર જો કે ગૌણ વસ્તુ છતાં પણ સાધન-ધર્મ હોઈને તેને કેળવવાની અને તેના વડે 'સાધ્ય' ને પ્રાપ્ત કરવુ પણ આવશ્યક છે આ સિવાય જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે, જેણે સસ્કારો રેડયા છે વિગેરે તરફ ભક્તિભાવ હોવો જરૂરી છે માટે જીવનવિકાસના કર્તવ્યોનુ વર્ગીકરણ આપણે નીચે પ્રમાણે કરીશુ :—

પચ ભક્તિ —પચભક્તિ એટલે ગામના પચ કે સરપચની પૂજા નહિ પણ નિમ્નોક્ત પાચ-પૂજાઓ છે –

(૧) ઈશ્વર ભક્તિ
(૨) માતૃ-પિતૃ ભક્તિ
(૩) ગુરૂ ભક્તિ
(૪) દેશ-ભક્તિ
(૫) ધર્મ ભક્તિ

(૧) ઇશ્વર ભક્તિ માટે તેણે ઇશ્વરનુ ચિતન કરવુ એટલુ જ સમજવુ જોઈએ

(૨) માતૃ પિતૃ ભક્તિ —' માતૃદેવો ભવ ' ' પિતૃદેવો ભવ ' વિગેરેની ભવ્ય ભાવના માણસના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે જરૂરી છે—આ ભાવનાને આપણે સર્વ પ્રથમ જીવનમાં સ્થાન

આપવુ જોઇએ જૈન ધર્મ 'यथा मातृपितृ पूजयेति' કહીને માતાપિતાની પૂજા કરવાનું કહે છે

કુરાનની સૂરે બની ઇસ્રાઇલની ૧૭ મી આયાતમા લખ્યુ છે કે 'મા-બાપથી સારી રીતે વર્તો' બન્નેમા એક અથવા બન્ને વૃદ્ધ થાય તો તેની સેવા કરવામા પ્રમાદ ન કરો તેમની સેવાચાકરી માથુ નમાવીને કરો।

ભગવાન ઇશુએ પણ બાઇબલની મત્તી ૧૫ મા કહ્યું છે કે, 'પોતાના પિતા તથા માતાનો આદર કરજો।'

ઇશ્વર ભક્તિ પછી સર્વપ્રથમ જીવનનુ કર્તવ્ય માતૃ પિતૃ ભક્તિ છે જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે અને મોટા કર્યા છે। માણસ કુટુબમાં વસતો હોઇને તેના આ નૈતિક અને પ્રાથમિક જવાબદારી છે

ગુરૂ ભક્તિ —'गुरुदेवो भव' કહીને આપણને પૂર્વજોએ ગુરૂ-ભક્તિ માટે કહ્યુ છે। જેમણે આપણામા જીવનના સસ્કાર રેડ્યા છે તેના પ્રતિ આપણો આદર સ્વાભાવિક હોવો જ જોઇએ।

દેશ-ભક્તિ-જેની ગોદમા આપણે મોટા થયા છીએ તે પ્યારી માતૃભૂમિને આપણે કેમ ભૂલી શકીએ? જેના તત્ત્વોથી આપણું આ શરીર બન્યુ છે તેના પ્રત્યેની ભક્તિના ભાગથી આપણે કદાપિ ઉગરણ નહિ થઇ શકીએ માતૃભૂમિનું ઋણ ચૂકવવુ એટલે પોતાના દેશના કહેવડાવવા પોતાનું સ્વમાન માનવુ વિગેરે છે માતૃભૂમિને આપણી વદણા હમેશાં હોવી જોઇએ આપણે કેમ ભૂલી શકીએ—

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी

ધર્મ-ભક્તિ-ધર્મની વ્યાપક ભાવના ન સમજાય ત્યા સુધી પ્રચલિત ધર્મોમાંથી કોઇનો આશરો તો લેવો જ રહ્યો। ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિ, ગુરૂભક્તિનુ અગ છે

(૪) વિવાહ —બધા મનુષ્યો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહે તે વિભિન્ન લિંગના માનવ સમુદાયમાં શક્ય નથી બધા માટે તો શુ પણ જનસમાજનો મોટો ભાગ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકતો નથી. પુરુષે યોગ્ય સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરીને પોતાની ગૃહસ્થી સભાળવી એમ બધા ધર્મો કબૂલ કરે છે

વિવાહનો ધ્યેય અને ઉદ્દેશ્ય, સ્ત્રી પુરુષનો પારસ્પરિક સબંધ વિગેરે બાબતો ઉપર અલગ અલગ ધર્મગ્રંથોમાં અલગ અલગ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, અને બધાએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે વિવાહનો અર્થ બળવાન સતતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે અને તે પણ રાષ્ટ્ર કે સમાજ માટે એક ઉપયોગી અગ છે

(૫) પાડોશીધર્મ —પાડોશીધર્મ ફક્ત પાડોશ પૂરતો જ માનવાનો નથી, પણ તેની વિરાટ ભાવનામાં 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ' વિશ્વ કુટુબની ભાવના રહેલી છે

ધમ્મપદધર્મ આ બાબતમા કહે છે —

'તુ પોતાના પાડોશી સાથે પોતાના સમાન પ્રેમ રાખ '

—મત્તી ૨૯

મુસલમાનોનો ઇસ્લામ તો એથી પણ આગળ વધી કહે છે —

'અનાથના માલ પાછા આપી દો' ગરીબ અને મુસાફરોને તેમના હક્ક આપો અને મફતના માલ ન ઉડાવો!

પાડોશી ધર્મમા પોતાના ગામડાનો ઉદ્ધાર પોતાના પ્રાંતનો ઉદ્ધાર રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર વિગેરે પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જે ભૂમિમાં માણસ પેદા થયો છે તે પ્રતિ તેનું કશુક કર્તવ્ય રહે છે જે એને અદા કરવાનું છે અને આ રીતે-વ્યક્તિના કુટુબ, ગામ, નગર,

રાષ્ટ્ર સાથેના અલગ અલગ સબંધોના કારણે તેણે ગ્રામધર્મ, નગર ધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરીયાત સમજીને જીવનમા તે ધર્મને બજાવવાની ભાવના કેળવવી જરૂરી છે

(૬) **નૈતિક જીવનને ઉન્નત બનાવવાના કર્તવ્યો —** પ્રારંભિક અવસ્થામા ઉપરોક્ત ગુણો લૌકિક કર્તવ્યરૂપે છે, પણ સાથે સાથે માણસે જીવનને પ્રગતિમય બનાવવા માટે, આત્માને ઉન્નત કરવા માટે, નીચેના ગુણો કેળવવા જરૂરી છે —

વિદ્યા અને ઉદ્યોગ — વિદ્યા અને ઉદ્યોગ એટલે અલગ અલગ પ્રકારની કળાઓને હસ્તગત કરી સ્વ અને પરના ઉપયોગ માટે તેનો પ્રચાર કરવો !

તપ અને શીલ — 'શીલ વીરોનું ભૂષણ છે' ' અને ચારિત્ર વાન બનવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મનું સાચુ આચરણ કરવા જેવુ છે શીલ માટે નિત્યનિયમ વ્યાયામ પ્રાણાયામ, ઉપરાંત તપની આવશ્યકતા છે આ તપની ક્રિયાત્મક અને ભાવાત્મક બે દિશા છે પચ્ચખાણ, ઉણોદરી, ઉપવાસ વિગેરે તેની ક્રિયાત્મક દિશાનુ સૂચન કરે છે, જ્યારે અધ્યયન, મનન અને ચિંતન તેમજ સંતોષ કેળવવો વિ તેની ભાવાત્મક દિશાનુ સૂચન કરે છે

જ્ઞાન અને દાન.— જ્ઞાન એટલે વિવેકબુદ્ધિપૂર્વકનો ઉપયોગ— તેને કેળવવાની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે કર્તવ્ય કરવાની વિવેકબુદ્ધિ ન હોય તો ક્રિયાઓથી કશો પણ અર્થ સરતો નથી ! આ સિવાય આજીવિકાનો એક ભાગ પરતંત્ર અને નિરાશ માણસો માટે દાનરૂપે પણ આપવો જોઇએ ' દાનની ભાવના માણસમા બંધુત્વની ભાવના પ્રગટ કરાવે છે એટલે વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પ્રગટ કરવા માટે, સારા પાડોશી બનવા માટે પણ દાનની જરૂરત રહે છે

ગુણ અને વર્ણ — વ્યક્તિની વિશેષતાએ એનામાં અમુક ગુણો

૮ ઉપર પ્રમાણે જીવનની આવક અને વ્યય મર્યાદિત હશે તો પ્રામાણિકપણું જીવનમાં પ્રવેશી શકશે

અચૌર્ય–પ્રામાણિક બનવા માટે એક વિશિષ્ટ ગુણને કેળવવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે અને તે છે કોઈપણ પ્રકારની ચોરી કરવી નહિ મુસલમાનને ઈમાનદાર બનાવવા માટે કુરાને શરીફની એક આયાતમા કહ્યુ છે "જે માપ કરો તે પૂર્ણ કરો અને તોળતી વખતે ડાંડીને સીધી રાખો !" જૈન ધર્મના શ્રાવક વ્રતોમા ત્રીજુ વ્રત પણ આ જ વસ્તુ બતાવે છે ! ત્રીજા અચૌર્ય વ્રતમા 'દાણ-ચોરી' માટે પણ મનાઈ કરવામા આવી છે કોઈપણ ખરાબી નાના રૂપે પ્રવેશ કરે છે અને આ પ્રમાણે 'આમા તે શુ' ના પ્રશ્ન સાથે ખરાબી વિશાળતા સાથે, સમય વ્યતીત થતા આપણા જીવનમા ઘર કરી લે છે

સત્ય–અચૌર્યના પાલન માટે સત્યની ખાસ આવશ્યકતા છે કુરાને શરીફમા જ્યા 'નેકીની સાથે પૂરૂ તોળો' લખ્યુ છે તેની નીચેતી જ આયાતમા 'તમે જે બોલો તે સત્ય બોલો અને તમારો નિર્ણય પણ ઈન્સાફની સાથે હોવો જોઈએ,' એ પણ વાચવા મળે છે અચૌર્યનુ પાલન કે પ્રામાણિક બનવા માટે કે સ્વપત્ની પ્રતિ વફાદારી–સાચા સ્વરૂપમા પ્રગટ કરવા માટે સત્યતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે જ છે

સત્ય બોલવાની મર્યાદા ફક્ત સાચુ બોલવુ ત્યા સુધી જ નથી પણ 'સત્ય બ્રુયાત્' પ્રિય બ્રુયાત્'ની મહાન ભાવના સુધી પણ છે સાચુ બોલવુ અને પ્રિય બોલવુ, એના માટે કોઈને ભય લાગે, કોઈના ઉપર આળ ચડાવવુ, કોઈની જૂઠી સાક્ષી ભરવી, ખોટુ લખવુ, ચાપલૂસી કરવી વિગેરે બાબતોની મર્યાદા પ્રતિ ધ્યાન આપવુ જોઈએ !

સ્વપત્નીને જીવનસગિની સાચા સ્વરૂપમા જોવા માટે સત્યતાને

પ્રગટાવવી ઘણી જ જરૂરી છે પ્રામાણિકતાનો પાયો જ સત્ય છે અને અચૌર્યવ્રત સત્યવિના કદાપિ પ્રગટી શકે જ નહિ !

નિર્ભય અને અભયતા—ઉપરોક્ત ગુણ કેળવવા માટે સર્વ પ્રથમ નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ. નિર્ભયતા માટે ઉપરોક્ત ગુણો આવશ્યક છે જીવનમાં નિર્ભયતા ત્યારે જ કેળવી શકાય જ્યારે આપણે સ્વય નિર્ભય બનીએ અને બીજાને નિર્ભય બનાવી શકીએ. બીજાને નિર્ભય બનાવવુ એટલે કે આપણાથી કોઈ ડરે નહિ

આ નિર્ભયતા કેળવવાનું રૂપ તે અહિંસા છે કોઈની હિંસા કરવાથી તમે નિર્ભય નહિ બની શકો અને અહિંસાનું તત્ત્વ જ્યા સુધી જીવનમા ન પ્રગટે ત્યાં સુધી જીવનનો વિકાસ ન થઈ શકે, કારણુ કે હિંસા કરો ત્યારે પોતાની જાતને બચાવવાનો હમેશા ડર રહેશે અને એ ડર માણસના વિમસને હમેશાં મારી નાખશે

Live and Let Live-જીવો અને જીવવા દો ! નો સિદ્ધાંત માણસે ઉન્નતિ અને પ્રગતિ માટે સમક્ષમા લાવવો જ જોઇએ !

બૌદ્ધધર્મના 'ધમ્મપદ' ૧–૫ માં કહ્યુ છે કે

'વેરથી વેર કદાપિ સમતુ નથી અવેરથી જ તે શાંત થાય છે અને એ જ ધર્મ સનાતન છે ! બુદ્ધના આ વાક્યને આપણે ન ભૂલવુ જોઇએ જીવન કાગમાં આપણા ઘણાં શત્રુ છે તેમાથી એકનો ઘાત કરો એટલે આપણે બીજા દશ-તેના ઓળખીતાને શત્રુ બનાવ્યા, પણ એકને જો મિત્ર બનાવ્યો હશે તો બીજા દશ આપણા મિત્ર બનશે.

मित्ती मे सव्व भूएसु वेरं मज्झ न केणइ'

મારે બધાં જીવો સાથે મૈત્રી છે, કોઇની સાથે વેર નથી એ ઉ ત ભાવના અહિંસાનું સાચુ સ્વરૂપ છે, જેને જીવનમા પ્રગટાવવુ જરૂરી છે

શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે તેવી રીતે આત્મિક વિકાસનું શરીર પણ ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વો–અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પ્રામાણિકતા વડે જ બનેલું છે

ધર્મમય જીવન ગાળવા માટે એ સિદ્ધાંતો જરૂરી છે અને તેને જીવનમાં ઉતાર્યા બાદ, આપણે 'સત્-ચિત્ આનંદ'ની ભૂમિકામાં અવશ્ય આવી શકીએ

જીવનની 'સત્ય, શિવ અને સુંદરમ્'ની વ્યાપક ભાવના માટે ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વ એક ભૂમિકારૂપે છે ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું તેનો જવાબ ફક્ત 'સત્ય શિવ સુંદરમ્' બનવું–એજ હોઈ શકે ! અને તેનું મજીન 'સોઽહમ્' છે મજીન પ્રાપ્તિનો આનંદ સચ્ચિદાનંદ' છે

પ્રાથમિક અને વિશેષ ગુણો કેળવ્યા બાદ કે કેળવતા દરમ્યાન આપણે આત્માના વિકાસના ઉચ્ચ ગુણો તરફ વળી શકીએ છીએ. હવે સત્ય-શિવ-સુંદર કેમ બની શકીએ તે વિચારીએ

સત્ય બનવા માટે નીચેના ગુણોનો વિકાસ સાધવો જોઈએ —

(૧) ક્ષમા —કોઈ પણ વ્યક્તિ કટુ–અપ્રિય વચન કહે ત્યારે તેને ન ગણતાં ક્ષમા કરવી ગુસ્સો ન આણવો

(૨) લઘુતા —આંતરિક તથા બાહ્ય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિગેરેનો ત્યાગ કરીને લઘુ બનવું ખોટી ડફાસો કે મિથ્યાભિમાન સેવવું જોઈએ નહિ

(૩) સત્ય —ઉપરોક્ત ક્રિયાઓના પાલનથી માણસનું જીવન સત્યમય બની શકશે

હવે શિવ બનવા માટે કયા કયા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તે વિચારીએ —

બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે સર્વ-સાધારણ માટે થઈ શકે એમ જરૂર માની શકાય. અપવાદ હમેશાં ત્યાજ્ય છે

જીવનનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે, જીવનનું ધ્યેય સાધવા માટે માણસને ધર્મમય જીવનની જરૂરીયાત રહે છે અને એ પ્રાપ્તિ માટે તેણે ધર્મમય જીવન, પોતાને સમજીને તે પ્રમાણે બનાવવું જોઈએ.

'સોऽहम्'ના નિજ સ્વરૂપમાં માણસનું જીવન રમે અને રાચે એમ ઇચ્છીએ

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

[લેખક ડૉ પ્રભાકર ચતુર્ભુજ પારેખ-ગોંડલ]

ધર્મની વ્યાખ્યા

ધર્મનો ઉદ્દેશ સમજ્યા પહેલાં ધર્મની વ્યાખ્યા કરવી વધુ જરૂરી છે ધર્મ એટલે શુ ? દરેક દર્શનોએ ઓછે વધતે અશે તેની અલગ અલગ પરિભાષા કરેલી છે, જો કે જે વસ્તુને માટે તે બનેલી હોય છે, તે ઉદ્દેશ, જુદો રસ્તો બતાવવા છતાં પ્રાય એક જ છે અને તે સમષ્ટિ અને તે દ્વારા વ્યક્તિની શાંતિ સર્વના સુખનો સાક્ષાત્કાર બતાવનારો તે એક જ માર્ગ માત્ર છે

૧ જૈન દર્શન અનુસાર ધર્મ શબ્દના અનેક અર્થ છે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ વત્થુ સહાવો ધમ્મો એટલે કે વસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે ધર્મ છે જેમકે જીવનો ધર્મ તેના સ્વાભાવિક ચાર ગુણ અનત જ્ઞાનાદિ છે એ ગુણોથી જ જીવ સદા જીવપણામાં કાયમ રહે છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ કરાવે તે ધર્મ 'આ આત્મસ્વભાવ જ્યા સુધી મનુષ્યમા સાચી મનુષ્યતા અથવા માનવતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે આત્મધર્મની સાધનામા સફળ થઈ શકે નહિ

૨ ધર્મ શબ્દનો બીજો અર્થ દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને બચાવે તે ધર્મ આ ધર્મની અદર અહિંસા, સયમ, તપ, સત્ય ઈત્યાદિ કે જેનાથી જીવ સુખ પામે તે જીવના પરિણામ

કે ચારિત્રગુણની પર્યાય (હાનત) છે

૩ ધર્મ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ એ કે ધર્મ એટલે કર્તવ્ય-ફરજ છે આ બધા અર્થમાં ધર્મને એક ગુણ માનવામાં આવ્યો છે

વળી જૈનશાસ્ત્રોમાં પારિભાષિક ધર્મ-શબ્દ એક અજીવ, અરૂપી તત્વ પણ કહ્યો છે કે જે ચાલવામાં સહાયક છે આ એક સર્વથા વિશેષ છે

બન્નેમાં "ચાલવામાં સહાયક થવું" એટલી તો સાદશ્યતા મળી શકે છે કારણ અહિંસા આદિ ભાવે ધર્મથી જીવ ઉર્ધ્વ ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે

૪ ધર્મ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ પણ છે 'धारणाद् धर्म इत्याहुः', यत अभ्युदय निःश्रेयससिद्धि स धर्म અર્થાત જેના દ્વારા લોકોનું ધારણ થાય જેના દ્વારા લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી બને, જે પ્રજાને એક સૂત્રમાં બાંધી રાખે તે જ ધર્મ છે

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ જોયા પછી તેના સ્વરૂપ તેની વિવિધતાનું રહસ્ય સમજવું જરૂરી છે ધર્મ શું છે ધર્મ સર્વથા જગતમાં કેમ આવ્યા, ધર્મમાં પરસ્પર ભિન્નતા કેમ છે ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો પ્રત્યેક વિચારશીલ હૃદયમાં ઉઠયા કરે છે આજે ધર્મને નામે સમ્પ્રદાયવાદે જોર પકડયું છે સ્વાર્થ વધ્યો છે, યુદ્ધ વધ્યા છે, દંભ અને લૂંટને ધર્મના કલેવર નીચે ઢાંકવામાં આવ્યા છે અને વિચારશીલ હૃદયો ધર્મ નામ પ્રત્યે રાગ ઘૃણા અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છે ધર્મનો તિરસ્કાર ધર્મ કદિ નષ્ટ થયો નથી અને થશે પણ નહિ પરંતુ તેના અર્થનું સાચું સંશોધન કરી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજે જ સાચા ધર્મની કસોટી થવાની ધર્મ કોઈ ને કોઈ રૂપે જીવિત છે ને રહેવાનો જ મનુષ્યની

પાસે જ્યાં સુધી હૃદય છે અને તેની અંદર સારી-નરસી વૃત્તિઓ છે, ત્યાં સુધી ધર્મની જરૂરિઆત રહેવાની, તેથી જ તેનું સાચું સંશોધન અને સમન્વય અને વિશ્વમાં ધર્મ કેમ પેદા થાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે, અને તે વાત સમજી તેની યથાર્થ રૂપથી મિમાંસા કરવી જોઈએ

પ્રત્યેક ધર્મ સર્વને દુ:ખથી છોડાવવાનો માર્ગ બતાવે છે, એથી માલુમ પડે છે કે દુ:ખને દૂર કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે આ તત્ત્વ જેમા જેટલું અધિક હશે, તે ધર્મ તેટલો સારો હશે

ઉદારતા અને વિનયપૂર્ણ સાચી મિમાંસા જો કરવામા આવે તો આશ્ચર્યપૂર્વક સ્વીકારવું પડશે કે દુનિયાના બધા ધર્મો એક બીજાને મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જેને આપણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ સમજીએ છીએ, તે એકજ ધર્મની જુદી જુદી બાજુઓ છે, જે પ્રકારે વરસાદનું શુદ્ધ જળ બે પ્રકારનું નથી હોતું, પણ પાત્રોના ભેદથી તેમા ભેદ થાય છે, તે જ પ્રકારે ધર્મ બે પ્રકારનો નથી હોતો પણ પાત્રના ભેદથી યા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના ભેદથી તેમાં ભેદ દેખાય છે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના ભેદ વિરોધનું કારણ નથી થતું, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રકારની દ્વિવિધતાને આપણે બે ધર્મ નહી કહી શકીએ તે એકજ ધર્મના અનેક રૂપ છે

દુનિયામા અનેક ધર્મ છે જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, ખ્રીસ્તી, ઇસ્લામ આદિ પરંતુ જે પ્રકારે આ ધર્મના સંપ્રદાય છે, તે પ્રકારે અહિંસા-ધર્મ, સત્ય ધર્મ, અક્રોધ ધર્મ, વિનય ધર્મ આદિના સંપ્રદાય નથી. હું જૈન છુ, તું બૌદ્ધ છે, તે ખ્રીસ્તી છે, ચોથો હિંદુ છે, તે પ્રકારે ધર્માભિમાન (સંપ્રદાય) થી લોકો લડે છે પરંતુ હું અહિંસાધર્મી છુ, તું સત્યધર્મી છે, આ પ્રકારના સાચા ધર્મ-અભિમાનથી કોઈ લડતુ નથી દરેક ધર્મ પોતાને ન્યુનાધિક રૂપમા અહિંસા, સત્ય આદિનો

પોષક કહે છે, તેથી માલુમ પડે છે કે અહિંસા, સત્ય આદિ મૂલ ધર્મ છે અને તેમાં વિરોધ નથી, વિરોધ છે તેના વિવિધ રૂપોમાં અર્થાત્ સંપ્રદાયોમાં કહેવાનું માત્ર એટલું જ કે ધર્મ સુખને માટે અને વિવિધ સંપ્રદાયો ધર્મને માટે છે સંપ્રદાય સ્વયં પરિપૂર્ણ ધર્મ નથી, તે અહિંસા આદિ ધર્મને માટે છે

જુદા જુદા ધર્મોમાં જે આપણને પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તે અનેકાંત, સ્યાદ્વાદ યા સમભાવને ન પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે

ધર્મનું સ્વરૂપ અને વિવિધતાનું રહસ્ય સમજ્યા પછી અને ધર્મને સર્વત્ર અને સર્વકાલીક લોકો માટે સુખનું કારણ સમજ્યા પછી, વ્યવહારમાં તે દુઃખનું કારણ કેમ થયો છે, કલેશવર્ધક કેમ થયો છે, ઇત્યાદિ સમજવાની ચાવી હાથમાં આવી જાય છે ધર્મને નામે અહંકારની પૂજા કરાવવાથી કલ્યાણકારી ધર્મ અકલ્યાણકારી બને છે

ઉદારતાથી આપણે જૈન બૌદ્ધ વૈદિક ઇસાઇ, પારસી ઇસ્લામ આદિ ધર્મો પર વિચાર કરવો જોઈએ ને વિનયથી, મિથ્યાદૃષ્ટિનો દોષ ન આવે તે રીતે તેની આલોચનાત્મક પૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતથી અભ્યાસ કરી વૈજ્ઞાનિક સત્યને શોધી બાકીનાને વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ નિરુપયોગી સમજી છોડી દેવુ જોઈએ

જે કાર્ય સાર્વત્રિક અને સર્વકાલિક દૃષ્ટિએ અધીકતમ પ્રાણી ઓને અધીકતમ સુખનું કારણ સમજે તે જ ધર્મ છે તેનાથી વિરૂદ્ધ કોઈપણ ધર્મ ન હોય આ સિદ્ધાંતને આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારવાની કોશીશ કરવી જોઇએ

આ સિદ્ધાંત પ્રત્યે જેટલું આપણું ધ્યાન કેંદ્રિત થયું હશે, તેટલું દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયોમાં રહેલા હિતકર તત્ત્વને આપણે મહત્વ દઇ શકીશું અને પરિણામે એકબીજા પ્રત્યે આદર-પ્રેમ વધશે સંગઠન વધશે

હિંદુ ધર્મનો કર્મયોગ, જૈન ધર્મની અહિંસા, સયમ અને તપ, બૌદ્ધધર્મની દયા ખ્રીસ્તી ધર્મની સેવા અને ઇસ્લામનો ભ્રાતૃભાવ, આ બધી ચીજો બધાને માટે ઉપયોગી છે, અર્થાત્ કલ્યાણકારી છે

આ જ પ્રમાણે વર્તમાન સમયમાં દેખાતી સકુચીત જાતીયતા, સ્ત્રીઓના પુનર્વિવાહનો નિષેધ, પર્દાપ્રથાની અધિકતા, સ્પર્શ-અસ્પર્શતાનો અનુચિત વિચાર, ભુત-પિશાચ આદિની માન્યતા અને જડ ઘાલી બેસી ગએલા અહિતકારી અવિશ્વસનીય તત્વો કે જે પ્રગતિના બાધક અને નાશક છે તથા ઈર્ષા, કલેશ, મિથ્યાભિમાનને વધારનાર છે, તેને હટાવી વિવેકી બનવુ જોઇએ

ધર્મ અને દર્શન -જેમ જેમ 'ધર્મ' શબ્દની અંદર આપણે ઉંડા ઉતરતા જઈશુ, તેમ તેમ ધર્મનું પૃથક્કરણ-ધર્મનું ક્ષેત્ર ક્યાં સુધી છે, તેને સીધો સબધ કોની સાથે છે, ઇત્યાદિ વાતોનો ખ્યાલ આપને ધર્મ અને દર્શન એ પણ જુદા જુદા શાસ્ત્રો છે (Religion and Philosophy) ધર્મ શાસ્ત્રનું કામ પ્રાણીઓને સુખી થવાનો માર્ગ બતાવવાનું છે, જ્યારે દર્શનનું કામ વિશ્વના રહસ્ય પ્રગટ કરવાનું છે આ બધા શાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રને સહાયક છે દર્શન આદિનુ કામ વસ્તુના વિષયમા વિચાર કરવાનુ યા નિર્ણય કરવાનુ છે, અને ધર્મશાસ્ત્રનુ કામ તે નિર્ણયને સુખઉપયોગી બનાવવાનુ છે ધર્મનો સુખથી સાક્ષાત સબધ છે, જ્યારે દર્શનનો જ્યોતિષ આદિ સાથે પરપરા સબધ છે, તેથી દર્શનોમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાથી ધર્મમાં વિરોધ ન જ સમજવો જોઇએ

ધર્મોની વિવિધતાનુ રહસ્ય સમજવા માટે નિમ્ન-લિખિત સત્રોનુ સ્મરણ રાખવુ જરૂરી છે

૧ ધર્મ એક જ છે અને તે સુખનો માર્ગ છે

૨ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર તેના સ્વરૂપ અનેક છે

૩ ધર્મના અંશ હોવાથી તે સ્વરૂપ પણ ધર્મ કહેવાય

૪ પ્રત્યેક સંપ્રદાય જો બીજા સંપ્રદાયને ફક્ત અવિવક્ષીત કરે છે અને વિરોધ ન કરે તો તે પણ ધર્મ છે

૫ દર્શન-ઇતિહાસ ભૂગોળ, જ્યોતિષ ગણિત આદિ ધર્મશાસ્ત્ર નથી

૬ જે પ્રમાણે અંશથી અંશીનુ જ્ઞાન કરાય છે તેજ પ્રકારે આપણે પ્રત્યેક સંપ્રદાય રૂપ અંશથી ધર્મ રૂપ અંશીનુ જ્ઞાન કરી શકીએ છીએ શર્ત એ કે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ સર્વ ધર્મ સમભાવનુ તત્ત્વ તેમા હોવુ જોઇએ

ધર્મનો ઉદ્દેશ

સામાન્ય લોકો માને છે કે ધર્મ પરલોક માટે છે એ વાત મનાય છે કે ધર્મથી પરલોક સુધરે છે, પરન્તુ ધર્મની ઉત્પત્તિ લૌકિક આવશ્યકતાનુ જ ફળ છે પારલૌકિક ફળ તો તેનુ આનુસંગીક ફળ છે જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર જે સમયે અહિં ભોગ-ભૂમિ હતી અર્થાત જુગલીયાનો યુગ હતો, તે સમયે અહીં કોઈ ધર્મ ન હતો, તેનુ કારણ એ કે તે સમયે મનુષ્યને કોઈ લૌકિક દુઃખ ન હતુ તે સમયે સામ્યવાદ એટલા વ્યાપક રૂપમાં હતો કે પ્રાકૃતિક દ્રષ્ટિએ પણ લોકોમાં કોઈ વિષમતા ન હતી જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર સ્ત્રી પુરુષના શરીરની રચનામાં પણ વિષમતા ન હતી તે સમયે કોઈ રાજા કે અમલદાર ન હતા સ્વામી-સેવકનો ભેદ ન હતો, અકાળ મૃત્યુ અને બીમારી ન હતી, જૈન શાસ્ત્ર આ કાળને પહેલો 'આરો" યા સર્વથી સારો કાલ કહે છે આ કાળમાં ધર્મ ન હતો

આ થી એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાંસુધી સમાજમાં

નિયમના પેદા નથી થતી, સમાજ દુ ખી નથી હોતો ત્યાંસુધી કોઈ ધર્મ પેદા થતો નથી

ધર્મની ઉત્પત્તિ દુ ખને દૂર કરવાને માટેજ થઇ છે ગીતાના શબ્દોમા દુ ખને દૂર કરવા માટે ઈશ્વરનો યા ધર્મનો અવતાર થાય છે કે 'હરણાર્થે' ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધ ઈસસ, કૃષ્ણ વગેરે

સ સારના બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ દુ ખી સમાજના દુ ખ દૂર કરવા માટે જ ધર્મ સસ્થાપના કરી છે અને પોતાનુ જીવન અર્પણ કર્યું છે ધર્મ સુખને માટે જ છે, આ વાત કે જે સર્વસમત છે તેને સિદ્ધ કરવાને અધિક પ્રમાણ દેવ ની જરૂરત નથી

ધર્મની આવશ્યકતા કેમ થઈ, તે જ્યારે જાણવામા આવ્યુ, ત્યારે ધર્મ શુ છે, તે સમજવામા મુશ્કેલી રહેતી નથી તે સમયે ધર્મના આ સીધા સાદા લક્ષણ આપણા ધ્યાનમા આવી જાય છે કે જે નીતિ અથવા માર્ગથી દુ ખ દૂર થઈ શકે, તેને ધર્મ કહે છે એટલા માટે જે દુ ખોને દૂર કરવા ધર્મ સ્થાપિત થયો છે તે દુ ખ દૂર કરવાના ઉપાય જાણી લેવા જોઇએ

ત્રિવિધ દુ ખ

પ્રત્યેક પ્રાણી સ સારના વિવિધ દુ ખોથી ગભરાએલ છે તેને સુખની અપેક્ષાએ દુ ખ ઘણું-અધિક ભોગવવુ પડે છે આ દુ ખને આપણે ત્રણ ભાગમા વહેંચી શકીએ

૧ બાહ્ય પ્રકૃતિ અને આપણા શરીરની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે જે દુ ખનુ કારણ બની રહે છે

૨ સામગ્રી ઓછી છે અને ભોગવવાવાળાં વધુ છે અને તૃષ્ણા તેથી પણ અધિક—અનત છે અથવા સાપેક્ષ અર્થમા સામગ્રી અધિક છે, અત્યધિક છે ન ઓને ખરીદવા માટે જોઇતી

સામાન્ય જનના પામે ન બરાબર છે અને બહુજ નાના વર્ગ પાસે નફા રૂપે ભમદ થએલી છે માર્ક્સ અનુસાર "Poverty exists into plenty"ની સ્થિતિ થએલી છે, પરિણામે પ્રાણીઓમાં પરસ્પર સંઘર્ષ વધ્યો છે જેનાથી અનેક પ્રકારના અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે અને દુ:ખ વધે છે

૩ મનુષ્યને સુખી રહેવાની જાતનું જ્ઞાન નથી, માટે જ તેને દુ:ખનો અનુભવ જેટલો હોવો જોઇએ તેથી વિશેષ થાય છે ઈર્ષા આદિથી તે અનાવશ્યક દુ:ખની સૃષ્ટિ કરે છે

આ ત્રણ પ્રકારના દુ:ખોને ક્રમથી પ્રાકૃતિક, પર પ્રાણીકૃત અને સ્વકૃત આપણે ગણી શકીએ છીએ

પ્રાણીઓનું શરીર ઘૃણાજનક છે બહુ જલ્દી તેમા રોગ થાય છે રોગથી તે કમજોર બને છે, સ્વય પોતે શિથિલ થઇ જાય છે અને અંતે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે નષ્ટ થઇ જાય છે આ બાજુ પ્રકૃતિ પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ કામ કરતી નથી આપણે ચાહીએ કે ઠંડી હવા ચાલે, તો ગરમ ચાલે છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ આપણી ઇચ્છા યા શરીરની આવશ્યકતા અનુસાર વર્તતી નથી નથી શરીર પણ આપણી ઇચ્છા અનુસાર ચાલતું અને દુ:ખની વૃદ્ધિ થાય છે આ દુ:ખોથી બચવાને માટે પરસ્પર સહયોગથી એક બીજાનું દુ:ખ દૂર કરવાનું તથા સહનશીલ બનવાનું શીખવવામાં આવે છે

સહનશીલતા

પ્રાકૃતિક અને શારીરિક મુશ્કેલીઓને દૂર કરવામાં સહનશીલતા અને પ્રેમો પરસ્પર સહયોગ જેટલો જરૂરી છે તેટલો જ સમાજની અંદર રહેવાથી સમભાવો સહિષ્ણુતા કેળવવી બહુજ જરૂરી છે

બ્રહ્મચર્ય, સંયમ ત્યાગ અને તપશ્ચર્યામા ગમે તેટલી સિદ્ધિ

કોઈએ પ્રાપ્ત કરી હોય પણ તેનામાં સાચી સહનશીલ[illegible] ન હોય તો ઉપરના ગુણો નિરર્થક બની જાય. છે સહનશીલ[illegible] છે, આત્માનો ગુણ એવમ્ સહજ સ્વભાવ છે

વ્યવહારમા રહેતા મનુષ્યને વધતે ઓછે [illegible] બનવુ જ પડે છે સતત્ અસહિષ્ણુ અને ક્રોધી [illegible] ખતા ખાતો રહે છે, લોકોની ખોટી ટિકાઓ, [illegible] ધમકીઓ અને અપમાનોના ઘુંડ મીજાજપણા [illegible] સહનશીન બનવુ પડે છે, અર્થાત લોકોમાં [illegible] નજરે પડે છે પરતુ આવી વસ્તુઓ સામે [illegible] સાચી સહનશીલતાના પરિઘમાં નહિ ગણાય પણ [illegible] જ ગણાય. કાયરતાને નામે સહનશીન થવુ, તે [illegible] માત્ર ગણાશે. ગુણ સારો છે, તેથી સ્વીકાર્ય [illegible] તિરસ્કૃત છે, તેથી હેય છે

સહનશીલતા એ નિર્બળ, નિર્વીર્ય [illegible] તેનામા વીરતાના પૂર્ણ અશો રહેલા છે [illegible] કઠી ગયા કે જેમાંથી ક્ષમાનો મુદ્દત ઘોષ[illegible] સહનશીલતા જ કેળવવી જોઈએ

પ્રેમ

હોય, જે પ્રેમ પાર્થિવ અને રાગી ન હોય પણ અપાર્થિવ અને સાત્ત્વિક હોય જેનું એક માત્ર ધ્યેય ' वसुधैव कुटुंबकम् " અર્થાત સારી વસુધાના લોક મારા કુટુંબી છે તે હોય તે જ સાચો. પ્રેમ અને તેનો પાલન કરનાર સાચો પ્રેમી છે જૈન ધર્મ જેને સાત્ત્વિક પ્રેમ' કહે છે આ પ્રેમ કેળવવા માટે યોગ્યતા, સાગર-મન અને બલિદાનની ભાવનાની પૂરી જરૂર છે આત્માના સ્વરૂપની સાચી અને પારદર્શીક ઓળખાણ એ જ પ્રેમનુ ફળ છે આ માર્ગ ત્યાગ અને સ્વાર્પણ કરતા પણ કઠિન છે માટે તેની યથાર્થતા સમજવી કઠીન હોવા છતા જરૂરી છે અને અત્યાવશ્યક છે

મિત્ર-મિત્ર વચ્ચે પતિ-પત્ની વચ્ચે, પિતા-પુત્ર-માતા વચ્ચેનો પ્રેમ એ મોટે ભાગે સાત્ત્વિક પ્રેમ હોવાને બદલે રાગ, વાસના અને મોહથી જ ભરેલો હોય છે

જેવી રીતે હવા ચોતરફ ફેલાએલી છે છતા જે જોઈ શકાતી નથી, તેનુ માત્ર પરિણામ જ ગુણકારી છે, તે પ્રમાણે સાચો અને સાત્ત્વિક પ્રેમ પણ હવાની જેમ જ વ્યાપક છે અને તેનુ સ્વરૂપ આત્માની જેમ કલ્પનાતીત હોવા છતા તેનો ભાવ આપણે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ

આ સાત્ત્વિક પ્રેમ એટલો બધો અમૃતમય છે કે તે ઝેરને પણ અમૃતમય બનાવે છે દ્વેષી અને શત્રુ બન્ને પર તેનો પ્રવાહ સમાન અને નિરંતર વહે છે શત્રુની શત્રુતા દૂર કરી તેને પણ ગદ્‌ગદિત અને પ્રેમમય બનાવે છે

આ પ્રેમ સારા વિશ્વના લોકોને પોતાના એક કુટુંબીજન સમજવામાંથી આવશે જેટલી આ સમજણ સાચી, તેટલો જ પ્રેમનો ઝરો વધુ નિર્મળ અને વેગીલો બનશે. બીજાના દુ:ખને દૂર કરવાની ભાવનામાં ઓતપ્રોત થએલ માનવીને સ્વયં કોઈ દુ:ખ ચોટશે નહિ ને ચોટ્યું હશે, તો તેની પર કોઈ અસર માત્ર રહેશે નહિ.

પ્રેમનો સાચો પ્રાદુર્ભાવ નિસ્વાર્થ ભાવ અને મોટા મનમાંથી જ થશે અને તેનો ઘાત કુથલી, વહેમ અને નિર્દયતામાંથી થશે. માટે તે વસ્તુને સાચા પ્રેમી થવા ઇચ્છનારે પ્રથમ પાણીચું દઈ દેવું પડશે.

પર પ્રાણી કૃત દુઃખો

પર પ્રાણી કૃત દુઃખોને દૂર કરવા માટે પણ ધર્મની આવશ્યકતા છે જેટલી સામગ્રી છે અને જેટલા ભોગવવા વાળા છે, તેની ઠીક વ્યવસ્થા અને વહેંચણીથી જ આ દુઃખ દૂર કરી શકાય છે આ અર્થશાસ્ત્રનો એક ગહન વિષય છે જ્યાં સુધી ઉત્પાદન (Production), વિનિમય (Exchange) અને વહેંચણી (Distribution) ની યોગ્ય વ્યવસ્થા નહી થાય, ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ન ચિંતા ઉપજાવનારો

ઉપર પ્રમાણે જોયું એ સામાજીક દૃષ્ટિબિંદુથી પણ દરેક વ્યક્તિ પોતે ધારે તો આ દુઃખ ઓછું કરી શકે આ દુઃખો "બળવાન માટે જ આ દુનિયામાં સ્થાન છે ને, નિર્બળને કોઇ સ્થાન નથી", એવી Survival of the Fittest ની થીઅરીના પ્રાદુર્ભાવમાંથી જ જન્મેલા છે, ગુજરાતીમાં તેને "જેની લાઠી તેની ભેંસ" એ રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે

આ સિદ્ધાંત સાચો નથી અને તેનું જેટલું પાલન વધ્યું છે તેટલું સમાજમાં દુઃખ વધ્યું છે નિર્બળોને જરૂરી સામગ્રીમાંથી પણ રહિત રાખવાથી, તેમ જ નિરંતર તેમને પીડા દેવાથી ભોગ સામગ્રીઓમાં ભલે તો વધારો થઇ શકતો પણ સમાજનું બંધારણ અને ઘાતક અસંતોષ, ક્લેશ, ઝેર આદિથી જીર્ણ થઈ ગયું છે, સડી ગયું છે

સામાજીક દૃષ્ટિથી વિચારનારા વૈજ્ઞાનિક સમાજ
કાર્લ માર્ક્સ ... રીતે સમાજવાદીઓ ને

અને મૂડીવાદ યા Capitalism ના નામથી સબોધે છે તેમનુ કહેવુ છે જ્યાં સુધી શોષક અને શોષિત એ વર્ગ રહેવાના અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ખાનગી-માલિકી હક રહેશે ત્યાં સુધી સમા જમાં આર્થિક વિષમતા રહેવાની મનુષ્યની આર્થિક જરૂરિઆત એ તેની અતિ ઉપયોગી અને તેના વિના ન ચલાવી શકાય તેવી જરૂરિઆત છે, અને તેથી આ આર્થિક વિષમતા જેટલી વધુ હશે, તેટલા શોષિત વર્ગ ઉપર અત્યાચાર પણ વધુ હશે અને રાજ્ય, ન્યાય, ધર્મ વિગેરે દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ શોષક વર્ગ શોષિતોને કચડવામા જ કરશે. તેમનુ કહેવુ છે કે જ્યાં આર્થિક વિષમતા આટલી તીવ્ર, ત્યાં સાચો ધર્મ સ્થિર કઈ રીતે રહી શકે ! એથી જ તેઓ વર્ગવીહીન સમાજની વાતો કરે છે કે જેમાં સાચું સુખ, ધર્મ, સભ્યતા અને શાંતિ રહેવાના કાર્લ માર્કસે તો ત્યાંસુધી કહેલું છે કે યત્ર-યુગ અને મૂડીવાદી સમાજમાં ધર્મ એ કહેવાતો ધર્મ છે ને રીબાતી જનતા માટે અફીણ માત્ર છે

ઉપરનો વિચાર ખૂબ જ વિચારણીય હોવા છતા વ્યક્તિગત રીતે વ્યક્તિઓ ધારે તો આ પર પ્રાણી કૃત દુ ખ ઓછા થઈ શકે છે એ માટે કોઈ કોઈને ન સતાવે, ન ચોરી કરે ને બધા લોક ન્યાય-પ્રાપ્ત સામગ્રીને નિ શકતાથી ભોગવી શકે તે માટે સયમી બને અને સયમથી કામ લે તે વધુ આવશ્યક છે આપણે આગળ કહી ગયા કે ધર્મ સમષ્ટિ અને વ્યક્તિના સુખને ધ્યાનમાં રાખી સાક્ષાત્કાર બતાવનારો એક માત્ર માર્ગ છે

સયમ

સયમ શબ્દ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાં "દીક્ષા" અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે વાસ્તવિક રીતે સમ્+યમ=સયમ એટલે સમાળપૂર્વક નિયમન કરવુ તે અર્થ થાય છે આ નિયમને તે ઇંદ્રિય-દમનનું અને અપરિગ્રહવૃત્તિનુ

સયમ એટલે આશ્રવદ્વારથી અરતિ (પાપમાર્ગને રોકવા) આનો ત્રણ પ્રકાર છે –૧ કાયિક સયમ, ૨ વાચિક સયમ, ૩ માનસિક સંયમ

ઇંદ્રિય દમન –કાયિક સયમનો અર્થ એ કે દેહને લગતી તમામ જરૂરિઆત જેમ બને તેમ ઓછી કરતા જવી આ સયમથી "જેટલું વધુ મળે તે મારૂં" એ સ્વભાવ પર પ્રહાર પડશે સઘર્ષો ઓછાં થશે ને સર્વને જરૂરી સામગ્રી મળવાનો સભવ વધશે.

પૂ ગાધીજી પણ કહે છે કે આજની આર્થિક વિષમતાથી ઉભી થએલી અશાંતિ તો જ દૂર કરી શકાય, જો દરેક લોકો સમજણ પૂર્વક સયમથી કામ લે, પોતાને જે વસ્તુ વગર જરા પણ નહિ ચાલે, તેને જ તે લે, તે સિવાય બીજી વસ્તુ બીજા લોકો માટે રાખે અને આ જાતના સ્વય-ચલિત સયમ અને નિયમનથી દરેક વસ્તુ દરેકને મળ્યા કરશે.

વાચિક સયમ –ભાષા સમિતિ અને વચનગુપ્તિ અનુસાર વાણી એવી રાખવી કે જે ઉન્માર્ગને બદલે સુમાર્ગ પર હોય, જે હિત, મિત, પ્રિય, પથ્ય ને સત્ય હોય આ વાચિક સયમ કહેવાય. બોલવુ તો ઉપર પ્રમાણે જ બોલવુ, નહિ તો મૌન રહેવુ

માનસિક સયમ –માનસિક સયમનો અર્થ એ છે કે મનને ખોટા વિકલ્પોમાથી છોડાવીને સુવ્યવસ્થિત રાખવુ ઈંદ્રિયો એ તોફાની ઘોડા છે અને મન એ મહોન્મત્ત સારથી છે, તેથી સારથી અને ઘોડાઓની સભાળ રાખનાર માલીક (આત્મા) સાવધ ન રહે તો શરીરરૂપ રથને ક્યારે અને કઈ ખાડામા ધકેલી દઈ શકાય તે કહી શકાય નહિ, માટે જ માનસિક સયમ એ બહુ જરૂરી છે.

અપરિગ્રહવૃત્તિ (સયમ-વિભાગ)

પરિગ્રહવૃત્તિનો અર્થ એ કે પોતાને જરૂર છે તેના કરતાં પણ વધુ ને વધુ સપત્તિ તેને મળે. આ વૃત્તિથી તે સમાજનુ કેટલું અહિત

કરી બેસે છે, તેનો ખ્યાલ માત્ર પણ તે રાખતો નથી. સમાજ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ જાણવો જરૂરી છે સમાજ એટલે વ્યક્તિ સમુદાય નહિ જ, સમુદાય તો કોઈ પણ કારણે ક્ષણભર માટે એકઠો થઇ અલગ થઇ શકે છે સમાજનું તો બંધારણ હોય છે સમાજ એટલે "समम् अजन्ति जना यस्मिन् इति" અર્થાત્ જેમાં લોકો મળીને, એક સાથે, એક ગતિથી અને એક એમ બની ચાલે તે સમાજ છે રોબર્ટ બિરોસ્ટ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન લખે છે કે સમાજનો અર્થ છે આચાર્યો એક ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે કામ કરવાવાળા, એક ભાવથી પરિચાલિત વ્યક્તિઓની, કોઈ પણ પ્રકારના દબાવ વગર, પોતાની ઇચ્છાથી, સંચાલિત સંસ્થા કે જેના બધા સદસ્ય છે અને એક બીજાના હિત અને તેમના પ્રયત્નની સફળતાના ઇચ્છુક છે આ જ સાચો માનવસમાજ છે

આજે સમાજમાં વાસ્તવિક "सम-अजन" નો અભાવ છે કે નહિ તે ચર્ચામાં નહિ પડીએ પરંતુ પરિગ્રહવૃત્તિ ગળીને તે તેની સાથે રહેતા મોટા સમુદાયનું અહિત કરી રહી છે તે વાત નિશ્ચિત છે

રાત્રિ અને દિવસ, ખાતા-પીતાં, ઊઠતા-બેસતાં તેને સંપત્તિ માત્રનો જ ખ્યાલ આવે છે તેનું જીવન સંપત્તિ ઉપર જ માત્ર કેંદ્રિત થએલું હોય છે આ સ્વભાવ સંતતિની વૃદ્ધિમાંથી જન્મે છે જેમ જેમ પુત્ર પુત્રાદિ વધતાં જાય છે, તેમ તેમ તેની પ્રજા ખાતર અનેક ગણી સંપત્તિ તે વધારવા માંડે છે, પોતાની સંતતિ માટેની સંપત્તિની વૃદ્ધિનું પરિણામ એ આવે છે કે તેનાં બાળકો ઉદ્યમ-રહિત નિરુત્સાહી અને નિષ્ક્રીય થઇ જાય છે પરિગ્રહ લેને માટે બાધક નીવડે છે સાચો વારસો કોઇ પણ પિતા તેના બાળકોને દેવા ઇચ્છે, તેણે સુન્દર શિક્ષણ અને સંસ્કારનું સિંચન કરવું જોઇએ, વારસાનો સંગ્રહ રૂપી કાલ તેના કુટુંબના કુટુંબને તારી દેશે અને

એક આદર્શ પિતા કહેવાને તેથી જ પૂ. જૈન મહારાજે તેના

વ્યાખ્યાનમાં સમયે સમયે કહે છે કે "પુત સપુત તો સચય શાના ?

સપત્તિ ઉપર કેંદ્રિત થએલુ મન એટલું ગાઢ તિમિરમા હોય છે કે અંધકારમાં પડેલો પરિગ્રહી છવાત્મા ભૂલી જાય છે કે તેને મનુષ્યજીવન શા માટે મળ્યુ છે ?

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી એટલા જ માટે મદ્મસ્તિ કહી ગાતા ને શ્રાવકોને સભળાવતા કે—

૧

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતા, શુ વધ્યું તે તો કહો ?
શુ કુટુબ કે પરિવારથી, વધવાપણું એ નય ગ્રહો,

૨

વધવાપણું સસારનુ, નરદેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ, અહો હો હો, એક પળ તમને હવો

તેથીજ જરૂરી ધન એકત્રિત કરવુ, પોતાના બાળકોમાં સસ્કારનો વારસો રાખવો અને એકત્રિત કરેલ ધનનો "आपदर्थं धनम् रक्षेत्" અનુસાર સદ્ઉપયોગ કરવો અપરિગ્રહવૃત્તિ એટલે ઇચ્છા, વાસના અને તૃષ્ણાનો વિરોધ તે સાચા અને સાત્વિક સુખની ઉપલબ્ધિ માટે બહુ જ જરૂરી છે તેનો પાયો સતોષ છે જ્યા સતોષ, ત્યાં પ્રેમ, સદ્‌ભાવશીલતા, અહિસા, બ્રહ્મચર્ય, તપ આદિ રહેવાના

સયમ, સતોષ અને ઇચ્છાનો નિરોધ, એ ત્રણ વસ્તુઓનો જેમા વિકાસ, તે જ સાચો જૈન છે

ઇંદ્રિય-દમન અને અપરિગ્રહવૃત્તિ એ સયમ રૂપી વૃક્ષની બે શાખાઓ છે આપણે આગળ જોઈ ગયા કે સમ્+યમ્+અ=સયમ=સભાળ

પૂર્વક નિયમન કરવુ તે 'સમ્યગપૂર્વક નિયમન કરવુ' એ શબ્દનો વધુ વિસ્તૃત અર્થ પણ છે સયમ એટલે સાધુના પાંચ મહાવ્રત અને શ્રાવકના બાર અણુવ્રત. ઇન્દ્રિઓને શાળ પાપથી વિરમવું તેને વ્રત કહેવામાં આવે છે

સાધુના પાચ મહાવ્રત –પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ

શ્રાવકના બાર અણુવ્રત.–સાધુના પાંચ મહાવ્રત એ શ્રાવકોને માટે પાંચ અણુવ્રત કહેવામાં આવે છે ૬ દિગ્વ્રત ૭ ઉપભોગ–પરિભોગ, ૮ અનર્થદંડ ૯ સામાયિક ૧૦ દેશાવકાશિક, વ્રત, ૧૧ પૌષધ વ્રત ૧૨ અતિથિ સમવિભાગ વ્રત, છઠ્ઠુ, સાતમું ને આઠમું વ્રત તે ગુણવ્રત પણ કહેવાય છે ને નવ, દશ, અગિયાર ને બારમું વ્રત શિક્ષા વ્રત પણ કહેવાય છે ને બન્ને પહેલા પાંચ અણુવ્રતની રક્ષા તથા વાડ રૂપે છે

અહિંસા

અહિંસા એટલે કોઈ જીવને મારવું નહિ તેનો પારિભાષિક અર્થ પ્રાણાતિપાત વિરતી શુદ્ધ પ્રેમ, દયા અને અનુકંપા જ્યાં હોય તેજ સાચો અહિંસક બની શકે જે સાચો અહિંસક બનો તેનામા ત્યાગ–વ્રત અને સહનશીલતા આદિ આવવાના જ

સંસારના દરેક જીવો પ્રત્યે સાચો પ્રેમ, દયા અને અનુકંપા રાખવા છતા એવા કેટલાક જીવો છે કે જે પ્રત્યે તેટલી સાવચેતી રાખવા છતાં બચવા મુશ્કેલ બને છે જૈન ધર્મ અનુસાર જીવોની બે શ્રેણીઓ કરવામાં આવી છે ૧ સ્થાવર જીવો, ૨ ત્રસ જીવો સ્થાવર જીવોની પ્રતિજ્ઞા શ્રાવક માટે હોઇ શકે નહિ પણ શ્રમણ માટે સર્વથા હોય છે, ત્રસ જીવોનો સહાર શ્રાવકને પાપના ભાગી બનાવે છે, માટે સ્થૂલ ત્રસ જીવ બે ઇંદ્રિયથી પચેદ્રિય સુધીનાને જાણીને, ઓળખીને,

મારવાનો સંકલ્પ કરીને, જાણી જોઈને, ઉદ્દેશીને સ્વયં હણે નહિ અને બીજા પાસે હણાવે નહિ બે કરણ અને ત્રણ યોગથી ત્રસની હિંસાની નિવૃત્તિ રૂપ વ્રતનું તેથી જ આચરણ કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે

જૈન પરિભાષામાં તેને માટે શક્ય પરિહાર અને અશક્ય પરિહાર એવા ત્યાગના બે ભેદ તેટલા જ માટે પડ્યા છે અસ્ત અને અપરિગ્રહ વ્રત પણ અહિંસા વ્રતનું રક્ષણ કરવા નીમીત્તે જ એક વાડ રૂપે લેવામાં આવ્યાં

જે સાચો અહિંસક હશે, તે પોતાના વિરોધીઓને પ્રેમથી નિર્મૂળ કરશે, ચોતરફ વાતાવરણ દ્વેષ હીન અને પ્રેમ-વાળુ બનાવશે, કારણ કે દરેક જીવની રક્ષા કરવી એ જ તેનો પરમ કર્તવ્ય રૂપી ધર્મ બની ગયેલ છે. જેટનો અહિંસાવ્રતનો વિકાસ, તેટલો બ્રહ્મચર્ય અને તે દ્વારા આત્માનો વિકાસ. આથી જ દરેક ધર્મ આ વ્રતને બહુ જ મહત્વ આપે છે

મૃષાવાદ

આ વ્રત પણ બહુ જ જરૂરી છે મૃષાવાદ એટલે કે અસત્ય જાણી જોઈને બોલવુ નહિ સાધુની પેઠે સર્વથા મૃષાવાદથી નિવૃત્ત થવું એ શ્રાવકને માટે મુશ્કેલ છે, એટના જ માટે "સ્થૂલ મૃષાવાદ વેરમણમ્" અર્થાત્ મોટા અસત્યોથી નિવૃત્ત થવુ જેવા કે કન્યાલિક, ગવાલિક, ભોમાલિક, થાપણમોસો, કુડીસાક્ષી

અસ્તેય

સાધુની પેઠે સર્વથા અને સર્વ પ્રકારે અણદીધી વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી, અર્થાત્ ચોરીથી નિવર્તવુ ગૃહસ્થને માટે મુશ્કેલ છે સંસાર-વ્યવહારનાં અનેક કામોમા નાની નાની ચોરીના દોષ સેવાઈ જાય છે, આ પ્રકારની ચોરીઓ જો કે લોક વિરુદ્ધ ગણાતી નથી, છતાં લોકોત્તર વિરુદ્ધ અવશ્ય છે, માટે તેનાથી બચાય તો સારૂં

મૈથુન

मूल मेहुणाओ वेरमणं ।

ભગવાન મહાવીરે બીજા મતોને નહી રૂપ ગણ્યા છે જ્યારે બ્રહ્મચર્યને સાગર સમાન ઉપમા આપી છે બ્રહ્મચારી હિંસક કે મૃષાભાષી ન હોય તેમ પરિગ્રહી પણ ન હોય

બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પ્રકારના છે કાયિક બ્રહ્મચર્ય, વાચિક બ્રહ્મચર્ય અને માનસિક બ્રહ્મચર્ય

કાયિક બ્રહ્મચર્ય—કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે પોતાની યા પારકી સ્ત્રી સાથે વિકારમય સ્પર્શ કરવો નહિ યા કોઈ પણ સ્ત્રી સમક્ષ વિકારી દૃષ્ટિએ જોવુ નહિ કાયા થકી કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા બાળકના અંગનો સ્પર્શ વિકારી દૃષ્ટિએ ન કરવો

વાચિક બ્રહ્મચર્ય—વાચિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે કોઈ વિષય વર્ધક વિકારી યા અશ્લીલ શબ્દો સાભળવા નહિ તેમજ બોલવા પણ નહિ જીભ ઉપર સયમ ખાસ રાખવો જોઈએ

માનસિક બ્રહ્મચર્ય—માનસિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે વિકારી યા કુત્સિત દૃશ્યો જોવા નહિ, કારણ કે તેથી મનમાં કુત્સિત ભાવો પેદા થાય છે, આ પ્રમાણે આવા વિકારી દૃશ્યો ન જોઇ ન વિચારી મનને શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક રાખવા પ્રયત્ન કરવો

આ ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યપાલનમાં જે સફળ થાય છે, તે જ સાચો બ્રહ્મચારી બની શકે છે

'બ્રહ્મ' એટલે પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને 'ચર્ય' એટલે ચર્યા કરવુ તે, અર્થાત આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવી યા પરમાત્મા સ્વરૂપમા લીન થવુ

અબ્રહ્મચર્ય એ જડ સસર્ગથી જન્મેલો વિકાર છે આ વિકાર જીવાત્મા પર જેટલી મોહનીય કર્મની અસર હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે ભયંકર નીવડે છે

ભગવાન મહાવીરે પણ બ્રહ્મચર્યની સમાધિના દશ સ્થાનો ફરમાવ્યા છે, અને બ્રહ્મચર્ય વ્રતને સાગર સમાન ઉપમા આપી છે

આ વ્રત સાધુએ સર્વથા પાળવાનું છે અને શ્રાવકે "સ્વદાર સતોષ" ના ચોથા અણુવ્રત અનુસાર પાળવાનું છે સ્વદાર સતોષનો તાત્વિક અર્થ એ છે કે પ્રજોત્પત્તિના હેતુ સિવાયનો વિકારમય ભાવનાથી કરેલો કોઈ પણ સયોગ એ પાપ છે, એટલે ગ્રહસ્થે વિવેકપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય પાળવુ જોઈએ

(પરિગ્રહ-વ્રત આગળ ચર્ચાઇ ગયુ છે)

આત્મા

જીવના અનત જ્ઞાન, અનત-દર્શન, અનત-સુખ, અનત-વીર્ય એ ગુણ છે સહનશીનતા, પ્રેમ, બ્રહ્મચર્ય, અહિસા વિગેરે આત્માના ગુણ તથા વિકાસ માટે છે તે વસ્તુ જોયા પછી 'આત્મા' શુ છે તે જાણવુ જરૂરી છે

આત્માનુ નિત્યત્વ—આત્માને નિત્ય પરિણામી માનવો અર્થાત્ એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય કે કેવળ અનિત્ય નહી આત્મા એ અખડ નિત્ય હોવા છતા કર્મવશાત્ તેનું પરિણમન થાય છે

આત્મા અમૂર્ત હોવાથી બહિરિન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થઇ શકતો નથી, વળી તે અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે, પરતુ આમ હોવા છતાં અજ્ઞાનવશાત્ તે કર્મબધનોથી બધાએલો છે ને બધન એ જ આ સસારનો હેતુ છે

સાંખ્ય દર્શન તેને કૂટસ્થ-નિત્ય માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન એકાંત અનિત્ય માને છે આ બન્ને સિદ્ધાંત વિચારતા અપૂર્ણ દેખાશે, કારણ કે જો એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય હોય તો તેનું પરિણમન થઇ શકે નહિ, પરિણમન જો ન હોય તો બંધન પણ ન હોય અને બંધન ન હોય તો મુક્તિ-નિર્વાણ કે મોક્ષનો પ્રયત્ન પણ હોઈ શકે નહિ

જ્યારે આપણને તો ક્ષણે ક્ષણે દુઃખનું સવેદન થાય છે, શરીરના સારા માઠા દરેક પ્રસગે આત્મા શુભાશુભ ભાવો અનુભવે છે, તેથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે આત્મા પોતે નિત્ય હોવા છતાં કર્મબંધનથી બધાએલો છે

વળી જો આત્મા કેવળ અનિત્ય હોય, તો પાપ, પુણ્ય, સુખ દુઃખ એ કઇ સભવે જ નહિ વળી જો આત્મા કર્મબંધન કરે, તે જ નાશ પામે, તો પછી તે કર્મનું પરિણામ પણ કોણ ભોગવે ? એમ પરસ્પર અસબદ્ધતા જણાય છે આથી જ જૈન દર્શન તેને **પરિણામી** નિત્ય માને છે

વિશ્વનુ અનાદિત્વ—આ જગત ઇશ્વરે બનાવ્યુ નથી, આખુ વિશ્વ અનાદિ છે

કેટલાક દર્શનો માને છે કે દરેક કાર્યનું કઇક ને કઇક કારણ હોય જ છે, જેમકે ઘડા રૂપ કાર્યનો કરનાર કુભાર, તેમ નાના મોટા દરેક કાયનો કર્તા કે પ્રેરક કોઈને કોઇ અવશ્ય છે, તે જ રીતે આ જગતનો કર્તા પણ કોઈ ને કોઈ હોવો જોઈએ અને તેને જ તે ઇશ્વર યા કોઇ શક્તિ રૂપ કલ્પે છે

ઇશ્વરની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારથી થાય છે શારીરિક સૂત્રના ‘ जन्माद्यस्य यत ” સૂત્રનું જે ભાષ્ય શકરાચાર્યે કર્યું છે, તે અનુસાર ઇશ્વર માયા સબલ બ્રહ્મ છે રામાનુજ અનુસાર ઇશ્વર જીવાજીવની

સૃષ્ટિ છે, ગૌતમમ્ણાદના મત અનુસાર તે જીવોના સંચિત કર્મો અનુસાર તેના ફળ-ભોગની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો જગતનો સાક્ષી અને આરંભક છે યોગ અનુસાર તે ક્લેશ આદિથી અસ્પૃષ્ટ પુરુષ વિશેષ માત્ર છે ઇસ્લામ અને ઇસાઈ ધર્મ અનુસાર તે "कर्तुम कुर्तुमन्यथा कर्तुम्" મા સમર્થ જગતનો સ્રષ્ટા, પાલક અને સંહારક છે

આ રીતે ઇશ્વર સબંધી આટના પ્રમગના વિચારો ઘોર બુદ્ધિ-ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે ને તેને સ્વીકારતા નીચેના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે

(૧) જો બધા કાર્યનો સંચાલક ઇશ્વર માનીએ તો જીવોને સુખ દુ ખ આપવામાં તેની સારી માઠી અમર અને ઇચ્છાનુ આરોપણ થાય છે, કારણકે જગતમાં એવો નિયમ છે કે ઇચ્છા વિના પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ અને એવી ઇચ્છા થતી તેને રાગ અને દ્વેષ પણ કહેવાય છે જો આત્મા રાગ અને દ્વેષથી કલુષિત હોય તો ઇશ્વર કે સર્વજ્ઞ શી રીતે હોઈ શકે ?

(૨) તેવી કોઈ શક્તિ હોય તો વળી તે શક્તિનુ ભાજન કે તેનો સ્વામી તેથી અતિરિક્ત કોઈ સ્વીકારવો જ પડશે અને તે સ્વીકારવા જતા તો પાછો તેનો તે આરોપ લાગુ પડે છે

(૩) જો કર્તા અન્ય હોય તો જ ફળ દેનારી સત્તા બીજાની હોઈ શકે

(૪) ઇશ્વર કે તેની શક્તિ પર આધાર રાખવામાં પુરુષાર્થને જરા પણ અવકાશ રહેતો નથી અને જો પુરુષાર્થ નથી તો જીવન પણ વ્યર્થ છે અને જીવન વ્યર્થ હોય તો જગતનો પણ હેતુ હેતો નથી, આથી જ જૈનદર્શન કહે છે કે—

"अप्पा कत्ता विकत्ता य सुहाण य दुहाण य।"

આત્મા પોતે જ કર્મનો કર્તા અને સુખ-દુ ખનો ભોક્તા છે,

બીજાને કરે ને તમે ભોગવો કે તમે કરો ને બીજાને ભોગવે તે સુઘટિત નથી અને તેથી જ આ વિશ્વ ઈશ્વરે કે કોઈએ બનાવ્યુ નથી કે તેનો પ્રેરક પણ નથી, કારણકે રાગ-દ્વેષથી રહિત થએલા સિદ્ધ આત્માને સંસારનો સંબંધ રહેવા પામતો નથી

આત્મ-સંગ્રામ-આખા સંસારમાં એક નાનાથી માંડીને મોટા જંતુ સુધી પરસ્પર એક બીજાને ભોગે જીવતા હોય છે અને એમ સ્વાર્થના પારસ્પર્ય ક દ્વંદ્વયુદ્ધો ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રવર્તી રહ્યા છે જૈન દર્શન કહે છે કે "બહારના બધા સંગ્રામોથી વિરમો તમારૂં કલ્યાણ તમારૂં હિત, તમારૂં સાધ્ય એ બધુ તમારામાં છે તમે જે બહાર શોધી રહ્યા છો તે સાવ મિથ્યા વસ્તુ છે, પોતાના કોઈ પણ સુખ માટે બીજા સાથેના અત્યાચાર, હિંસા કે યુદ્ધ એ બધા નકામા છે" કહ્યું છે કે:—

૧.

अप्पाणमेव जुज्झाहि किंते जुज्झेण जुज्झओ
अप्पाणमेव अप्पाणं, जइत्ता सुह मेहउ ।

२

वर मे अप्पा दंतो संजमेण तवेण य
माह परेहिं दम्मंतो बंधणेहि वहेहि य

(૧) બહારના યુદ્ધથી શું વળવાનું છે ? માટે આંતરિક યુદ્ધ કરો, આત્માના સંગ્રામથી જ સુખ પામી શકશો

(૨) બહારના વધ કે બંધનથી દમવા કે દમાવા કરતાં સંયમ અને તપથી પોતાનું આત્મદમન કરવું તેજ ઉત્તમ છે

કર્મના અચળ કાયદાથી પુનર્જન્મનો સ્વીકાર—જડ, માયા કે કર્મથી સંડોવાએલું ચૈતન્ય જે જાતની ક્રિયા કરે છે, તેનું ફળ તેને

પોતાને જ ભોગવવુ પડે છે જૈન દર્શન કહે છે કે— "कडाण कम्माण न मोक्खअत्थि" કરેલા કર્મને ભોગવી લીધા વિના કર્મથી છૂટી શકાતું નથી

કર્મનો કાયદો જ એવો છે કે જ્યા સુધી તેનું બીજ બળી ન જાય ત્યા સુધી શુભ કે અશુભ રૂપે પરપરાગત પરિણમન થતું રહેવાનું અને જ્યાં સુધી કર્મથી સબધ રહે, ત્યાં સુધી જીવાત્માનાં ભિન્નભિન્ન સ્થાન યોજવાના નિમિત્ત બનવાના અને પુનરાગમન થતુ જ રહેવાનુ

"ખરેખર આત્મા એ અમૃતનો ઝરો છે ને સુખનુ સ્થાન છે અસ્ખલિત જ્ઞાનનો ભડાર છે જૈન દર્શનકારો આ તત્ત્વને અતરાત્મા કહે છે પરમાત્મ તત્ત્વની ઝાંખી અતરાત્માની જાગૃતિ થયા પછી જ થાય છે—" શ્રી સતબાલ

સુખ

સસારના દુખમા પડેલા સર્વ લોકોને તે માર્ગ પરથી લઈ સુખનો માર્ગ બતાવે તે ધર્મ, એ વાત આપણે આગળ ચર્ચી ગયા, પરતુ આ સુખ શુ છે તે તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ

પર સુખમા પોતાનુ સુખ—સુખ સ્વાનુભવ ગમ્ય છે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના સુખને માટે પ્રવૃત્તિ કરે ને બીજાના સુખને માટે જે પ્રયત્ન કરે છે, તે એટલા માટે જ કે બીજાનુ સુખ પોતાના સુખને વધારવામાં યા સુરક્ષિત રાખવામા સહાયક થાય અનુભવે બતાવ્યુ છે કે કેવળ ત્યાગને નામે નહિ, પરતુ સુખને માટે પણ મનુષ્યે પરોપકાર કરવો જોઈએ તેમાં મનુષ્યની સ્વાર્થસિદ્ધિ અર્થાત્ (સ્વ—અર્થ સિદ્ધિ) સમાએલી છે, માટે પરોપકારને પણ સ્વાર્થ યા ઉચ્ચત્તમ સાત્વિક સ્વાર્થ સમજવો જોઈએ જેટલું પરોપકારનુ ક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ હશે તેટલું સુખ પણ વિસ્તૃત હશે.

પર પ્રાણી કૃત દુખ દૂર કરવામા આ એક એવો ઉપાય છે કે જેમા કોઈ કલ્પનાને અવકાશ નથી પરોપકાર વિના આપણો

સ્વાર્થ ટકી શકે નહિ, માટે પરોપકારને ધર્મ બનાવવો જ પડશે અને તેને સ્વાર્થનું અંગ માનવો જ પડશે એ રીતે પરોપકારને આપણો એક સ્વભાવ પણ બનાવવો પડશે

પરોપકારના ક્ષેત્રમાં ફક્ત મનુષ્ય જ નહિ પણ પશુપક્ષી વિકલેંદ્રિય—પંચેંદ્રિય તથા સ્થાવરોનો પણ સમાવેશ થાય છે જેણે પરોપકારને સ્વાર્થ સ્વ+અર્થ ગણ્યો છે, સમગ્ર પ્રાણી-જગત જેનું પરોપકારનું ક્ષેત્ર છે, તે જ નિષ્પાપી અને સુખી છે

આત્મા અમર છે માટે આજે આપણે મનુષ્ય છીએ, તો સદા જ મનુષ્ય નહિ બન્યા રહીએ કદિ પશુ પક્ષી, કીડા આદિ પણ કર્મ અનુસાર થવુ પડશે આજ આપણે મનુષ્યજાતમાં રહી પ્રતિ ઉપકારની નિરાશાથી તેને સતાવીએ તો આપણે પણ પશુ પક્ષી આદિ થતાં સતાવાના જ, પરતુ જો આપણે દયા રાખીશુ, તો આપણને પણ તે ભવમા દયાના પરિણામ મળશે સારાંશ એ કે દરેક પ્રાણીને દરેક જગ્યાએ જન્મ લેવો પડે છે, તેથી સુખી જીવન વિતાવવાનું ક્ષેત્ર આપણે આ ભવથી જ કેળવી શકીએ છીએ આ રીતે પરોપકાર રૂપી સ્વાર્થની મદદથી આપણે વર્તમાન સ્વાર્થ નહિ પણ ત્રિકાળીક સ્વાર્થને પામી શકીએ

જગત કલ્યાણની કસોટી

એ તો હવે દરેક માને છે કે જગતના કલ્યાણમા આપણું કલ્યાણ છે અહિંસા આદિથી જગત કલ્યાણ શક્ય બને છે ને દાનાદિ રૂપી શુદ્ધ કાર્ય તેનાં સાધન છે પરતુ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર અને નિર્ણય વિવેકપૂર્વક થવો જોઇએ તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે

જગત કલ્યાણની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર એટલા માટે જરૂરી છે કારણ કે આ સંસારમાં એક સાથે સમગ્ર લોકોનું

કલ્યાણ તાત્ત્વિક અર્થમા સધાવા છતા જેમના આર્થિક હિત તરફ પ્રહાર થશે, તે આ કાર્યો ઇચ્છશે નહિ કાર્લ માર્ક્સ, લેનીન, તેમજ બેથન અને મીલ આદિ તેથી જ "અધિકાંશ લોકોનું અધિકત્તમ સુખ" અર્થાત્ greatest good of the greatest number નો નિયમ બનાવે છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જબરજસ્ત આર્થિક વિષમતાને કારણે તેના એટલાજ જોરવાળી પ્રતિક્રિયા રૂપે એક તરફ શોષિત માનવ–સમુદાય કે જે કરોડોની સખ્યામાં છે ને બીજી તરફ મૂઠીભર ધનપતિઓ કે જેમના હાથમા ઉત્પાદનનાં સાધનો છે, બે વચ્ચે વર્ગ–સઘર્ષ (class war) ચાલી રહ્યો છે જગત કલ્યાણની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર સ્પષ્ટ રૂપે આપણને શોષિત લોકોના કલ્યાણ તરફ પ્રયાસ કરવા પ્રેરશે

ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ધર્મમા આ નીતિનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે આદિ ભૌતિક નીતિ તત્ત્વોમા જે મોટો દોષ છે, તે એ છે કે કર્તાના મનનો હેતુ યા ભાવનો કઇ પણ વિચાર કરવામા આવ્યો નથી, કેવળ બાહ્ય પરિણામ જોવાથી કામ નહિ ચાલી શકે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ તે જ રીતે એક વસ્તુ કહી જાય છે કે દુર્જનો કદાચ અધિક સખ્યામાં હોય તેને સુખ મળે, તે કરતાં થોડા સજ્જનોને સુખ મળે તે વધુ સારૂ છે

અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો, એકવાર ભલે તેનાથી અમુક વર્ગને દુખ થાય પણ તે કાર્ય સદાને માટે સુખદ છે

સમાજનો ભય તથા ચિંતા રોકવાથી તેની સુખમા અનહદ અભિવૃદ્ધિ થાય છે

સુખી બનવાની કળા

આ નીતિનું જો આપણે પૂર્ણ રૂપથી કામ લઈ શકીએ, તો ઘણા દુખનો અત આવી જાય છે માટે આપણે સુખી બનવાની

દુઃખના આવવા ઉપર આપણે તેનો સામનો કરવો જોઈએ સામનો કરવા માટે બે વાત આવશ્યક છે દુ ખોને નષ્ટ કરતા જવુ અને તેના ઘાને સહન કરતા જવુ જે મનુષ્ય શત્રુના ઘાને સહન કરી શકતો નથી તે શત્રુનો નાશ કદિ પણ કરી શકશે નહિ તેજ પ્રમાણે દુ ખની ચોટ સબધી સમજવુ જોઇએ સમભાવ સ્થિર રાખી સમત્વને કોઇપણ જાતની આંચ ન આવે તેમ વીરતા અને મનોબળથી દુ ખના ઘા ઉપર થતા ઘાને ઝીલવા જોઇએ તેનો પ્રતિકાર કરવુ અને તેમ કરતા શરીર ઉપરથી મમત્વ છોડી શરીર–ત્યાગ સુધી પણ તૈયારી દાખવવી જોઇએ સુખ શરીરને માટે નથી પણ આત્માને માટે છે અને શરીરના દુ ખથી આત્મા દુ ખી થતો નથી

સુખી રહેવાની કળાના નામ ઉપર, આધ્યાત્મિક જીવનના નામ ઉપર અને સતોષ આદિ ગુણુના નામ ઉપર, જે સ્વય ગુલામી સ્વીકારે છે, અને દુ ખોના હુમલાથી ડરી પીઠેહઠ કરે છે તે પણ ગુલામ અને દુ ખી થઈ જાય છે ને સાથે સાથે સસારમાં દુ ખ ફેલાવે છે કારણ કે રોગના જેમ દુ ખના જતુઓ પણ ચારે તરફ ફેલાવા માડે છે

સુખી રહેવાની કળા એ પણ નથી બતાવતી કે મનુષ્ય દુર્દશામાં પડ્યો રહે ઘોરમા ઘોર વિપત્તિમાં પણ સમભાવનો ગભરાટ અને નિર્બળતા થવા દે. શિકારી જેમ શિકારને દેખે, તેવી રીતે તેણે વિપત્તિઓને વીરરસથી દેખવી જોઇએ વિપત્તિ સામે આત્મ સમર્પણ કરી દેવુ આ ગુલામી સ્વીકારવી તે તે કળાની હત્યા કરવા બરાબર છે

સ્વતત્રતા માટે પ્રયત્ન કરવાવાળો સાધારણ મનુષ્ય જો સુખી રહેવાની કળા નહિ જાણતો હોય તો અસફળતા મળતા નાસીપાસ થઈ જાય છે ને સાહસ છોડી દેવા સુધીની તત્પરતા બતાવવા માંડે છે પરતુ તે કળાનો સાચો ઉસ્તાદ હારવાથી પણ હારશે નહિ, નિ સહાય થવાથી નિરાશ થશે નહિ પરાજ્ય અને નિરાશા આદિ

-શબ્દ તેના કોષમાથી નીકળી જશે સમભાવ આદિ ગુણુ અકર્મણ્યતાને માટે નથી પણુ અનંત કર્મણ્યતા માટે જ છે

જગત કલ્યાણુ અને આત્મકલ્યાણુ માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક છે જે મનુષ્ય પરિમિત સ્વાર્થને માટે બેઠો રહે છે, તે જગત કલ્યાણુને માટે પૂરી શક્તિ લગાડી શકતો નથી, કારણુ કે જ્યાં પરિગ્રહતા છે, ત્યાં વ્યક્તિગત કાર્યોનો ઘણો ભારી બોજો રહે છે નિષ્પરિગ્રહી મનુષ્યને આ બોજો રહેતો નથી તે ઘરમા રહે યા વનમાં, પરતુ નિષ્પરિગ્રહી હોવો જોઇએ નિષ્પરિગ્રહીનું રૂપ સદા સર્વત્ર એક સરખુ નથી હોતુ અને નિવૃત્તિનો અર્થ વ્યક્તિગત સ્વાર્થોના બંધનોથી છૂટવાનો થાય છે

પરિગ્રહીની અપેક્ષાએ સાચો નિષ્પરિગ્રહી ઘણો સુખી છે

બાહ્ય તપ– ધર્મનો ઉદ્દેશ જો સ્વપર કલ્યાણુનો છે તો અનાવશ્યક કષ્ટોને નિમત્રણુ દેવાનું વિધાન કેમ બતાવે છે ! ઘણા દિવસ સુધીના અપવાસ ઠડી ગરમીના કષ્ટ સહન કરવાથી ન તો બીજાને સુખ યા પોતાને સુખ મળે છે ! આવો પ્રશ્ન ઘણાને ઉભો થાય છે પણુ તે પ્રશ્ન અદર ઉતરતા નિરર્થક છે ધર્મના એવા તપોને અતરગ તપ નહિ પણુ બાહ્ય તપ કહ્યા છે અને આ બાહ્ય તપોનું મૂલ્ય ત્યારે જ સ્વીકારાય છે કે જ્યારે પ્રસન્નતાથી અને નિરાકુળતાથી કરવામા આવે સુખ જેટનુ સ્વાધીન છે, તેટલું જ પૂર્ણ થશે, માટે પરાશ્રિતતાનો ત્યાગ કરવા માટે અને સહનશક્તિ વધારવા માટે આ તપોની આવશ્યકતા છે આપણામા જેટલી સહનશક્તિ અધિક હશે, તેટલી જ દુ ખની સાથે અધિક લડવાની તાકાત આવશે. ઠડી, ગરમી, ભૂખ, તરસ આદિનું કષ્ટ મનુષ્યને ક્યારેક સહન કરવુ પડે છે, તે સમયે આપણે પોતાને શાંત રાખી શકીએ, તે માટે પણુ તપ આવશ્યક છે

જે લોકો પૂજા કરાવવા માટે એવા તપ કરે છે, તે તપનું ફળ તેમને મળતુ નથી પણ જે લોક તે નથી સમજતા કે આ તપસ્યાઓથી સુખની સ્થિરતા વધે છે અને પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ લડવાની શક્તિ આવે છે, તેમને પણ તપનું ફળ મળતું નથી તપ તો ફક્ત સયમનો અભ્યાસ કરવા માટે કસરત સમાન છે તેનાથી પણ સારૂં તપ આત્મશુદ્ધિ તપ અથવા સેવા છે જેને અતરગ તપ પણ કહેવામાં આવે છે બાહ્ય તપ કારણ છે, અતરગ તપ કાર્ય છે બાહ્ય તપ કર્મને શિથિલ કરે છે, ત્યારે અતરગ તપ તેનો ક્ષય કરે છે સાર એ છે કે ધર્મ સુખને માટે છે જે સુખ બાહ્યસાધનો પર અવલબીત છે, તે પૂર્ણ સુખ નથી સ્વાર્થપૂર્ણ દ્રષ્ટિ બનાવવાથી તે મળી શકતું નથી પૂર્ણ સુખી બનવાને માટે પૂર્ણ સુખની કળા જાણવી જોઈએ ને શુદ્ધાભાસથી બચવુ જોઈએ

ધર્મ મિમાસા અને જૈન ધર્મ

અત્યાર સુધી ધર્મના વિષયમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યુ છે તેનો સાર બધા ધર્મમાં મળે છે જો આપણામા સમભાવ આદિ ગુણ હોય તો આપણે કોઈ પણ ધર્મનો સહારો લઈ સાચા ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

જૈન ધર્મનો સ્યાદવાદ જે છે, તે સર્વ ધર્મ સમભાવનુ નામાંતર માત્ર છે સ્યા વાદ દ્વારા જૈનધર્મે સર્વ ધર્મનો સમન્વય કર્યો છે તેનો ઉપયોગ વિશેષત દાર્શનિક ક્ષેત્રમા થએલ છે તેટલા જ માટે સાધારણ મનુષ્ય તેનો લાભ ઉઠાવી શકયો નથી પરંતુ તેનુ પ્રવર્તકનુ લક્ષ્ય તે જ હતુ

જાતિ-પાતિના ભેદ, નર-નારીના અધિકારોની વિષમતા, આદિ તો જૈનધર્મમાં છે જ નહિ આ વાત તેના સાહિત્યથી સાફ સાફ સમજી શકાય છે આ પ્રકારે જૈનધર્મમા સર્વ ધર્મ—સમભાવ

સર્વજાતિ સમભાવ, નરનારી-અધિકારસમભાવ, વિવેક આદિ ઉપયોગી ગુણોએ પૂરતી જગ્યા રોકી છે જૈન સાહિત્યમાં એટલા મસાલા છે કે જો કોઈ મનુષ્ય નિષ્પક્ષ અને ગભીર દૃષ્ટિએ તેનું નિરીક્ષણ કરે તો વાસ્તવિક વાત છુપી રહેશે નહિ

જો કે કોઈ વાત જૈન સાહિત્યમાં ન મળે પરતુ આજ તેની જરૂર છે તથા પાછલા અઢી હજાર વર્ષના પ્રયત્ને કોઈ નવી ચીજ આપણી સમક્ષ રાખવામા આવે, તો આપણે નિસકોચ તેને અપનાવવી જોઇએ એ સમજવુ કે આપણે આપણા પૂર્વજોથી આગળ ન વધી શકીએ, તે ભૂલ છે આપણે તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ, પરતુ તેને માટે આપણા વિમાસને ન જ રોકાય અને પરિસ્થિતિની પ્રતિકુળ વાતોને અપનાવવી જોઈએ નહિ "પ્રાચીનતાની બીમારી એક મોટી ભારી બીમારી છે, તેને દૂર જ રાખવી, જુઠુ બોલવુ, ચોરી કરવી, હિંસા કરવી આદિ પાપ કોઇ પણ ધર્મથી પુરાણા છે, પરતુ તેટલા માટે તે ઉપાદેય નથી આપણે અહિસા, સત્ય અને કલ્યાણકારીતાના જ ઉપાસક થવુ જોઇએ, ન તો પ્રાચીનતાના કે ન તો નવીનતાના "—(શ્રી દરબારીલાલજી)

સર્વ ધર્મ સમભાવની કસોટી ઉપર જૈન ધર્મને સૈદ્ધાતિક અને તાત્ત્વિક રીતે કસીને આપણે ધર્મ દ્વારા સુખ કઇ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે જોઈ ગયા

દરેક ધર્મ સુખની પ્રાપ્તિ માટે અનગ માર્ગ અને ક્રિયાઓ બતાવે છે જૈન ધર્મ વિષે આટલા સ્પષ્ટ આલોચનાત્મક આલેખન પછી તેણે સસાર સમક્ષ સર્વતોમુખી દૃષ્ટિએ સુખ-પ્રાપ્તિને માટે કયો માર્ગ અને કરણી (ક્રિયા) બતાવી છે, તે જોયા પછી આપણો લેખ સર્વ રીતે સપૂર્ણ થઇ જશે

જૈન ધર્મનો જ્ઞાન અને ક્રિયામાર્ગ.

અનત ભવ પરિભ્રમણ કર્તા કરતા અનત કાળરૂકે,

પુણ્યની રાશીએ માનવભવ મળે છે, માનવભવ ભવના અંત માટે છે, કારણ કે મોક્ષપ્રાપ્તિના બધા સાધનો મનુષ્યભવમા જ હોય છે સંસારી જીવના બે ભેદ-

બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા- બહિરાત્મા તે છે કે જે પરપુદ્ગળોનો ભોગી, જડનો સંગી, દેહાધ્યાસ બુદ્ધિવાળો, મિથ્યાત અને પ્રમાદવશ અનંતાકાળની મલિન વાસના અને મળને લીધે અધ:પતન કરી, દ્રવ્ય કર્મે ભાવકર્મ અને ભાવકર્મે દ્રવ્યકર્મ ઉપાર્જન કરી, પરંપરાએ અનંતો સંસાર વધારી ચોરાશી લાખ જીવાયોનીમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે,- अमुह अदुवा अनंत खुत्तो ।

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો' વગેરે વગેરે, સુખ મેળવવા માટે દોડધામ તો ખુબ કરે છે, પણ સુખના સાધનો શું સુખ શું તે નહિ સમજતાં આંધળી દોડ કરે છે અને આવીચી મરણ ક્ષણે ક્ષણે, પળે પળે કરે છે

લક્ષ્મી, અધિકાર, કુટુંબ, પરિવાર સ્નેહી સ્વજનો, ધન, દૌલત, માલ ખજાના, દાસ, દાસી અનેક જાતના પશુઓ અને વાહનો પ્રાપ્ત કર્યાં અને તેમાં રચ્યો પચ્યો પણ હું પણ આત્માનું શું ? આનો માટે વિચાર કરવો માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ફરીને માર્ગ ભૂલેલા જીવાત્માઓને સમજાવે છે કે –

'હું કોણ છું ક્યાંથી થયો, શું સ્વરૂપ મારૂં છે ખરૂં,
કોના સંબંધે વળગણા છે, રાખું કે એ પરહરૂં,

એના વિચાર વિવેક પૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યાં,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના, સિદ્ધાંત તત્ત્વો અનુભવ્યાં

ઉપરની વસ્તુનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે અને તેમા સત્સગ, સત્શ્રવણુ, સત્ વાચનના સુમેળથી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે અને ઉન્નતિને માર્ગે વળે, તથા માનવતા પ્રાપ્ત કરે

માનવતાના ચાર લક્ષણુ– સહજ સૌમ્યતા, સહજ-કોમળતા, નિરભિમાન, અને અનુકપા આ ચાર લક્ષણો પ્રાપ્ત કર્યે મનુષ્યમા સાચા મનુષ્યત્વના લક્ષણો જોવામા આવે છે

ધર્મના ચાર પ્રકાર– દાન, શીલ, તપ અને ભાવ.

દાનના પાંચ પ્રકાર છે અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકપાદાન અને કીર્તિદાન

ભાવના ચાર પ્રકારની છે– મૈત્રી ભાવના, પ્રમોદભાવના, કરૂણા ભાવના, મધ્યસ્થ ભાવના

મૈત્રી ભાવના– સર્વ જગતને પોતાની જેમ દેખે (સર્વ આત્મ ભૂતેષુ) અને પોતાને જે રૂચે, તે તેમને રૂચે અને પોતાને જે ન રૂચે તે તેમને ન રૂચે, તે મુજબ યથાર્થ વ્યવહાર રાખે

પ્રમોદ ભાવના- ગુણી જનોને દેખી રાજી થવુ અને ગુણીઓના ગુણુને ગ્રહણુ કરવા સ્વદોષ દેખી તે ટાળવાં, એટલે દોષ પોતાના જોવા અને ગુણુ પારકાના જોવા

કરૂણા ભાવના– દુઃખી દેખી દુ ખી થવુ તેની વૈયાવચ્ચ કરી, મન, વચન, કાયા અને ધને કરી, તેનું દુ ખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો

માધ્યસ્થ ભાવના– ઉપેક્ષા અથવા ઉદાસીનતા પાપી અને અધર્મી તરફ ઉદાસીનતા રાખવી પણુ પાપ અને અધર્મની નિંદા કરી તેને નષ્ટ કરવાની કોશીશ કરવી આ રીતે માનવતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, દાન, શીલ, તપ અને ભાવે, ચાર ભાવના ભાવતો, પાંત્રીશ માર્ગાનુસારીના ગુણો પ્રાપ્ત કરતો અને એકવીશ શ્રાવકના ગુણો પ્રાપ્ત

કરીને, તે બહિરાત્મા અંતરાત્મા થવા સન્મુખ ચઢે છે અને ધર્મનો અધિકારી ગણાય છે

જ્યાં વિષય ત્યાં જ કષાય. વિષયમાં ફસાએલો મનુષ્ય પોતાને કારાગૃહી સમજે છે ને કારાગૃહી જેમ કારાગૃહમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે, તેમ વિષય તરફ તે અનાશક્ત થાય છે અને આ રીતે વિષયથી દૂર ભાગી ન્યાય અને નીતિથી આજીવિકા ઉત્પન્ન કરી, કષાયને શમીને, પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનને વશ કરી, આત્મા સાથે યુદ્ધ કરી તેના ષટ્રિપુને નિર્મૂલ કરવાના હેતુથી શમાવીને પરપુદ્ગળમાંથી તેની દૃષ્ટિ ફેરવી, જ્યારે આત્માભિમુખ દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કે ઉપશમ કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે

જૈન એ જન્મથી થતો નથી પરંતુ ક્રમે ક્રમે રાગ, દ્વેષને જીતીને જૈન બને છે

સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણ– શમ સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા

શમ એટલે કષાયોને શમાવવા સંવેગ એટલે સંસારના બંધનોનો ભય નિર્વેદ એટલે વિષયો ઉપર અનાશક્તિ (અણગમો) આસ્થા એટલે સત્સંગ સદ્વાંચન અને સદ્બુદ્ધિથી જન્મતી શ્રદ્ધા

જે સમયે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચારી છે તેઓનો સંબંધ અવિનાભાવી છે

સમકિતીને સંસાર લુખો અને સુકો લાગે છે ન્યાય નીતિથી આજીવિકાના સાધન કરે પણ રોમાંચ તેને આશક્તિ ન હોય, કારણ કે તે સમજે છે કે તે મારૂં નથી અને હું તેનો નથી જે વસ્તુ વિનાશી છે, તે અનંતજ્ઞાન વસ્તુ અનંતતામાં શી રીતે સમાય ? સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાને સમયે જે બુદ્ધિ (કર્તવ્યા કર્તવ્ય બુદ્ધિ યા વિવેક) ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ભેદાભેદ જીવ-અજીવનું જ્ઞાન થાય છે

જ્ઞેય વસ્તુને જાણી જાણ્યા પછી આદરવા જોગ આદરે છે ને

છાંડવા જોગ તે છાડે છે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કહેવા અનુસાર "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે" વિગેરેમાં બતાવેલા ગુણસ્થાન તે જીવ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરે છે અને સિદ્ધ ગતિને પામે છે કે જે તેનું ધ્યેય અર્થાત્ મોક્ષ (અવ્યાબાધ સુખ) છે મોક્ષ એટલે મુક્તિ કે જે ધ્યેયે તે પહોચ્યો, ત્યાં અનંત આત્મિક સુખની લહે મા તે સદાને માટે રહે છે, અને આ પ્રકારે અંતરાત્મામાંથી તે પરમાત્મા થાય છે

સમ્યકત્વ અવિરતી છે હવે પછી દેશવિરતી અને સર્વવિરતી આવે છે, એટલે શ્રાવક અને શ્રમણની સર્વ ક્રિયાઓ સમકિત્ પછીની જ ઉત્તમ ક્રિયાઓ ગણાય અને તે અનુસાર આવશ્યક ક્રિયાનો ખરો અધિકારી બને છે

જો કે મિથ્યાત આદિ પહેલા ત્રણ, જીવના ગુણ સ્થાન ગણાય છે કારણકે જીવને તે ભૂમિકામાંથી ઉંચે ચઢવુ છે, મિથ્યાત્વ ગુણ સ્થાને કરતી ક્રિયા શુભ અભ્યાસે, શુભ પુરૂષાર્થે, સત્સંગે, સદ્‌વાંચને, સદ્‌વિચારે, સદ્‌ભાવે સમ્યકત્વ સ્પર્શે છે

આ પ્રમાણે જીવાજીવના ભેદ જાણી, શુ આદરવા જોગ અને શુ છાંડવા જોગ છે, તે સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા પછી, આદરતો અને છાંડતો, સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત, ચારિત્ર અર્થાત્ ધર્મક્રિયા (આત્મક્રિયા) માં પ્રવેશ કરે છે

ઉપર આપણે જોઇ ગયા તે જૈનધર્મનો જ્ઞાનમાર્ગ હતો હવે જ્ઞાનમાર્ગે ક્રિયા શરૂ થાય છે

આવશ્યક

વૈદિક સમાજમાં સંધ્યાનુ, પારસી લોકોમાં "ખોર દેહ અવસ્તા" નુ, યહુદી તથા ઇસાઇઓમાં "પ્રાર્થના" નુ, ઇસ્લામમા

પ્રતિક્રમણ છે પ્રતિ એટલે પાછુ અને ક્રમણ એટલે ફરવુ અર્થાત્ એક સ્થિતિમાં જઇને ફરીથી મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય કેમ કે આ સ્થળે અતર્દષ્ટિ વાળા આધ્યાત્મિક પુરુષોની જ 'આવશ્યક' ક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે

પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકાર— દૈવસિક રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુ ર્માસિક અને સાંવત્સરિક કાળભેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ પણ કહ્યા છે ભૂતકાળમા લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, બીજુ સવર કરી વર્તમાનકાળના દોષોથી બચવુ, ત્રીજુ પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યના દોષોને રોકવા તે પ્રતિક્રમણ

ઉત્તરોત્તર આત્માના વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમા સ્થિત રહેવાની ઇચ્છા કરનાર અધિકારીઓએ એ પણ જાણવુ જોઈએ કે પ્રતિક્રમણ કોનુ કોનુ કરવુ જોઈએ (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતી (૩) પ્રમાદ (૪) કષાય (૫) અશુભ યોગ એ પાચનુ પ્રતિક્રમણ કરવુ જોઈએ, અર્થાત્ મિથ્યાત્વને છોડી સમ્યક્ત્વ, અવિરતીને છોડી વિરતી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરી અપ્રમત્ત, કષાયનો ત્યાગ કરી ક્ષમા આદિ ગુણો, અશુભ યોગને છોડી આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ

સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણના બે ભેદ હોય છે, તે તેને દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ અને ભાવ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે ભાવ પ્રતિક્રમણ જ ઉપાદેય છે, દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ નહિ દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ તે છે કે જે દેખાવ માટે કરવામાં આવે છે દોષોનુ પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી ફરીથી તે દોષોનુ વારવાર સેવન કરવુ, તે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ કહેવાય. આથી આત્મ-શુદ્ધિ થવાને બદલે દભ અને કપટથી અન્ય દોષોની પણ પુષ્ટિ થાય છે જેને માટે કુભારના ઠામ ફોડી નાખનાર ક્ષુલ્લક સાધુનુ દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે

જ્યારે ઈશ્વર કૃપા જેવી વસ્તુને જૈનધર્મમાં સ્થાન ન રહ્યું,

ત્યારે સ્વાભાવિક એ સિદ્ધ થયુ કે મનુષ્યને તારનાર કે ડુબાડનાર તેના સ્વ-કર્મો છે, અને બહારની કોઈ વ્યક્તિ કે શક્તિનુ કશુ અવલબન વિચારવાનુ કે આશા ધરવાનુ છે જ નહિ આ જ કારણે આત્મ-મુક્તિના સાધન તરીકે જ્ઞાન અને તપને ખુબ જ પ્રાધાન્ય મળ્યુ છે પરિણામ એ આવ્યુ છે કે જ્યારે માણસને બાહ્ય અવલબન છૂટી ગયુ, ત્યારે પોતાની ચાલુ પરિસ્થિતિનો, પોતાના ગુણ-દોષોનો પોતાની અનેક ત્રુટિઓનો સતત વિચાર કરતાં થવાનુ અને ગુણોને પુષ્ટ કરવાનુ કામ દોષોને નિવારવાનુ કાર્ય વધારે અગત્યનુ બન્યું આને માટે તે જે ક્રિયા કરે છે, તેનુ જ નામ પ્રતિક્રમણ ક્રિયા છે અને આત્મ-નિરીક્ષણનુ તેનુ મહદ્ કાર્ય હોઈ જૈન દર્શનમા તેની પ્રધાનતા ઘણી જ છે

પ્રતિક્રમણ ક્રિયા એટલે આત્મિક જીવનનુ સરવૈયુ આ સરવૈયુ દૈનિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક કે સાવત્સરીક હોય, પણ તે દરેકનો આશય એ કે તે ક્રિયા કરનારો જીવાત્મા વિચારે કે તે હાલ ક્યાં છે, આગળ ક્યાં જવા માગે છે, અને ત્યા પહોચવા માટે પોતાની કઈ ભૂલ સુધારવી જોઈએ, કઈ શક્તિઓને વધારવી જોઈએ ! પ્રતિક્રમણ એટલે આત્માનું નિરીક્ષણ વ્યાપારીઓને જેટલી વ્યાપારની અગત્યતા છે, તેટલી જ નામાની છે નામા વિનાનો વ્યાપાર આંધળો છે, તેમ પ્રતિક્રમણ વિનાનો પુરુષાર્થ પણ આ જ રીતે આધળો છે

જૈન દર્શન સમાજ દ્રષ્ટિએ પોતાને વિશ્વવ્યાપી મનાવે છે અને પોકારી પોકારીને કહે છે કે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર જીવ માત્રને છે, માત્ર યોગ્યતા જોઈએ, આથી જ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવીકા એ ચારે અગોને સઘ તરીકે માને છે, અને તે બધાંને મોક્ષના સમાન અધિકારો પણ આપે છે આવા ઉદાર શાસનના સિદ્ધાંતોમાં કેવળ એકાંત એક પક્ષને લાગુ પડતુ કથન હોઈ જ શી રીતે શકે ? તેથી ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ સાંધ્ય આવે છે, અને તે

દ્દષ્ટિ બિંદુને અનુસરી ભગવાન મહાવીરે અણગારી અને આગારી એમ બે પ્રકારના માર્ગો સ્પષ્ટ બનાવ્યા છે ઉતરાધ્યયનમાં ગૃહસ્થના ત્યાગની એક સ્થળે સ્પષ્ટ રેખા તરી આવે છે सन्ति एगेहिं भिक्खुहिं गाहत्था संजमुत्तरा અર્થાત્ ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સયમી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે સારાંશ કે ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ મોક્ષની અભિલાષા સેવી શકાય છે અને અલ્પાંશે ત્યાગ પણ કરી શકાય છે.

જૈન ધર્મ (વર્તમાન કાળમા)

વર્તમાન કાળમાં (પચમ આરા) ભરત ક્ષેત્રમાં મોક્ષનો લોપ થઈ જવાથી છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણ સ્થાન સુધી યોગ્યતા અનુસાર જઈ શકાય છે સાતમાની અપ્રમદ્દ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ એક અતર મુહૂર્તની છે એટલે એક અતર મુહૂર્ત પછી પાછો છઠ્ઠામાં જાય છે. ત્યાંથી ઉચ્ચ શ્રેણીએ પરિણામની ધારાએ ચડતાં સાતમા ગુણસ્થાને પહોંચે છે આ રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનમા તે આવજા કર્યા કરે છે પરતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા કે જ્યાં સતત માટે ચતુર્થ આરો હોય છે તે મોક્ષ સાધ્ય છે ત્યાં જીવ વર્તમાનકાળે આઠમે ગુણસ્થાને ક્ષપકશ્રેણી અને ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢે છે ઉપશમ શ્રેણીએ ચડતો જીવ નવમે દશમે અને અગિઆરમે ગુણસ્થાને જઈ પાછો પડે છે અને આઠમેથી ઉચ્ચ પરિણામની ધારાએ ઉપશમનો ક્ષય કરી પાછો ચડે છે નહિતર પહેલે ગુણસ્થાને આવી પડે છે પણ ક્ષપક શ્રેણીએ ચડતો જીવ આઠમેથી નવમે, નવમેથી દશમે અને અગિયારમુ ગુણસ્થાન નહિ સ્પર્શતા સીધો બારમે ગુણસ્થાને આવી ઉભો રહે છે ત્યા મોહનીય કર્મની અઠ્ઠાવીસ પ્રકૃતિનો ક્ષય કરી બારમાને અંત સમયે અને તેરમાને પ્રથમ સમયે મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય અને અતરાય, એ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત કરી, ત્રિકાળ અને ત્રિલોક જ્ઞાની બની લોકાલોકના ભાવને હસ્તામલકવત્ જુએ છે, પરમાત્મ પદે

પહોંચી નિશ્ચિત રીતે (નિયમા) તે જ ભવે મોક્ષે જાય છે મોક્ષ એટલે મુક્તિ કે જ્યાં સુખની પરાકાષ્ઠા છે, જે જીવનુ અંતિમ ધ્યેય છે, વૈદિક આદિ જે દશાને "જીવનમુક્તદશા" કહે છે

સમકીત પ્રાપ્ત કરેલ જીવ એક ભવે, ત્રીજે ભવે અને ૫૬ મે ભવે નિયમા મોક્ષ જાય જ અને સમકીત વમી નાખ્યુ હોય તો મોડામા મોડો અર્ધપુદ્ગળ-પરાવર્તમા મોક્ષે જવાનો જ

મોક્ષ ધ્યેયે બનાવેલી ઉપરની ક્રિયાઓ કરવા છતા જીવાત્માઓના દુઃખો અને બધનો શા માટે ઓછા થતા નથી અને આત્મિક ઉન્નતિ કેમ દેખાતી નથી, તેનું એક માત્ર કારણ आणाए धम्मो આજ્ઞા એ જ ધર્મ છે, અને પ્રભુએ દીધેલી તે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લઘન કરી, તેનો નિરાદર કરી, શુષ્ક અને ચેતનહીન ક્રિયાઓ કરવાથી જ આ અવસ્થા દેખાય છે આ ક્રિયાઓ ફક્ત શુષ્ક-એકલી જ નથી પણ તે જ્ઞાન રહિત પણ છે કારણ કે આત્માને અનુલક્ષીને ઉચ્ચારેલી આજ્ઞા અનુસાર જ્ઞાન, સમજણ અને હેતુપૂર્વક આ ક્રિયાઓ જો કરવામાં આવે (સમ્યક્ પ્રકાર) તો સફળતા મળ્યા વગર રહે જ નહિ આ ક્રિયાઓમા રહેલુ જ્ઞાન સદ્ગુરુના સગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે

શ્રી ભગવતી સૂત્રમા લખ્યું છે કે સદ્ગુરુના સગથી દસ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે

सवणे नाणे विनाणे, पच्चक्खाणे य सजमे
अणण्हए तवे चेव, वोदाणे अकिरिया सिद्धि

સુવર્ણ નગરીમા બેઠેલા શ્રી કાનજી મહારાજ અત્યારે જે વાદનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે તેની તાત્ત્વિક નોંધ અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય

તેઓ ક્રિયાને ઉથાપીને કેવળ જ્ઞાનનો જ પ્રચાર કરી રહ્યા છે, અને "ज्ञान क्रीयाभ्याम् मोक्ष" નો અર્થ તદ્દન જુદી રીતે કરે છે ક્રિયાના તેમણે બે ભે[illegible] જ્ઞપ્તિ ક્રિયા અને કરોતિ [illegible] જ્ઞપ્તિ ક્રિયા આત્મા [illegible] [illegible]ગ્ય છે ને કરોતિ ક્રિયા [illegible]

તેમ તેમનું કહેવુ છે (જુઓ મોક્ષની ક્રિયા' પુસ્તક અને આત્મ-ધર્મ પત્ર) વહેવારને ઉથાપી, નિશ્ચય નયની જ વાતો કરી છે પરંતુ સમયસારના અનુવાદક શ્રીમદ્ અમૃતચન્દ્રાચાર્યના તત્વાર્થ-સારમા ખુલ્લેખુલ્લુ લખ્યુ છે કે 'નિશ્ચય નયને લક્ષ્યે વ્યવહારને ગ્રહણ કરવો જ જોઈએ નિશ્ચયનય કાર્ય છે ને વ્યવહાર તેનું કારણ છે માટે જે વ્યવહારને હેય સમજે છે તે ભ્રષ્ટ છે"

આ વસ્તુ જોઇ, દરેક લોકોએ ષટ્ દ્રવ્યનો અભ્યાસ સપૂર્ણ રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી કોઇ પણ વાદનો પ્રચાર કરતો મનુષ્ય કોઈ પક્ષને ખાડામા ધકેલી ન શકે

અંતે દરેક ધર્મ સાથે જૈન ધર્મને મૂળીને, તેના સિદ્ધાંત યથાર્થ પૂર્વક જાણીને, તેની જ્ઞાન દ્વારા ક્રિયાનો નિર્દેશ કરી, આ લેખ હું પરિપૂર્ણ કરૂ છુ

शिवम् अस्तु सवम् जगत ॐ शाति शाति शाति वदे मातरम्

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

લેખકઃ મગનલાલ રતનજીભાઈ માટલીઆ "ન્યાયતીર્થ"

(પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાશ્રમ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી)

મનુષ્ય જીવનનુ મૂળ શુ ?

કોઇપણ પ્રકારનુ જીવન હો તે કોઈ એક મુખ્ય તત્ત્વને લક્ષ્ય બનાવી અસ્તિત્વમા આવે છે મનુષ્ય જીવન પણ એક પ્રકારનું જીવન છે અને તેનું મૂળ ધર્મ છે આ જ વસ્તુ બતાવતા નીતિશાસ્ત્રકારો પણ કહે છે કે –

> आहारनिद्राभयमैथुनं च
> सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
> धर्मो हि तेषामधिको विशेषो
> धर्मेण हीना पशुभि समाना ॥–હિતોપદેશ

મનુષ્ય જીવન અને પશુજીવનમા ભેદ કરનાર માત્ર ધર્મ જ છે સમ્પૂર્ણ માનવજીવનના આચાર અને વિચાર ધર્મને લક્ષ્યમા રાખીને જ બનાવવામાં આવ્યા છે, બને છે અને ભવિષ્યમાં બનતા પણ રહેશે માનવ સમાજની ક્રિયા ધારા પણ ધર્મ પર અવલંબિત છે સક્ષેપમાં મનુષ્ય જીવનની રચના ધર્મમૂલક છે ધર્મરહિત જીવન; મનુષ્યજીવન કહેવાને યોગ્ય નથી

ધર્મની વ્યાખ્યા -

ધર્મની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરવામાં આવેલી છે જેમી—

> वत्थुसहावो धम्मो खमादि भावो य दसविहो धम्मो
> रयणत्तयं च धम्मो जीवाणं रक्खणं धम्मो ॥
>
> સ્વામિ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

અર્થાત્ (૧) વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ (૨) ક્ષમા મુક્તિ આર્જવતા ઇત્યાદિ દશવિધ ભાવ તે ધર્મ (૩) જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ તે ધર્મ (૪) પ્રાણીઓનુ રક્ષણ તે ધર્મ

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, છતાં નિશ્ચય દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપરની ત્રણે વ્યાખ્યાઓનો પહેલી વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થઈ જાય છે વસ્તુનો સ્વભાવ તે જ ધર્મ ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા છે આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર છે તો તે જ ધર્મ છે

ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા હોવા છતાં બીજા પ્રકારે જે બે વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવેલ છે તે માત્ર ભેદ નયની અપેક્ષાએ કરેલી છે નિશ્ચય દષ્ટિએ તો બધી વ્યાખ્યાઓનો પહેલીમાં જ સમાવેશ થાય છે

ધર્મનુ સ્વરૂપ -

પ્રાચીન જૈન આગમોમાં ધર્મનુ સ્વરૂપ બહુ સરલ અને ઉમદા રીતે બતાવેલ છે યથા —

> धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो
>
> दशवैकालिक १-१

અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણે ધર્મનાં કારણો છે કારણમાં

ાર્યનો ઉપચાર થાય છે એટલે ઉપરોક્ત ત્રણે વસ્તુ ધર્મ છે, એમ કીએ તો જરાપણ ખોટુ નથી અહિંસા એટલે પ્રાણીઓના વધથી અટકવુ કારણકે બધા જીવો જીવવાને ઇચ્છે છે મરવુ કોઇને પણ પસંદ નથી માટે[1] જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો સાર એ જ છે કે તે કોઇપણ જીવની ઘાત ન કરે

પાપનાં દ્વારોને અટકાવવાં તે સયમ છે અહિ પ્રશ્ન થાય છે કે, ખરી રીતે તો અહિંસા એજ સયમ છે તો પછી અહિંસાથી પૃથક્પણે સયમ શબ્દ શા માટે વાપર્યો?

સયમ અહિંસાનો ઉપકારી છે, વળી અહિંસા ભાવ્ય હોય છે એટલે બન્નેમા ભેદ છે

અનેક ભવોમા લાગેલ આઠ પ્રકારના કર્મને જે આ માથી પૃથક્ કરે છે તે તપ છે આ તપ બે પ્રકારનુ છે બાહ્ય અને આભ્યતર. બાહ્યતપ અનશનાદિ ભેદથી ૭ પ્રકારનુ છે અને આભ્યતર તપ પણ પ્રાયશ્ચિતાદિ ભેદથી ૭ પ્રકારનુ છે

ધર્મનુ વિશ્લેષણ

ઉપર અહિંસા સયમ અને તપરૂપ ધર્મ બતાવવાથી દરેકને આ પ્રશ્ન અવશ્ય થાય છે કે, જૈનસાધુ-શ્રાવકો ખાવુ પીવુ, ઇત્યાદિ જીવન ઉપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં હિંસા અવશ્ય થાય છે, છતા પોતે ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરે છે આ વસ્તુ કેવી રીતે ઘટે?

આના ઉત્તરમાં જૈનતાર્કિકોએ ધર્મનુ વિશ્લેષણ કરતા કહ્યું કે કેવળ બાહ્ય પ્રાણનાશ અધર્મ નથી. વાસ્તવિક રીતે પ્રમાદ એ જ

---

१ एय खु नाणिणो सार जन्न हिंसइ किंचण ।
अहिंसा समय चेव एतावन्त वियाणियां ॥

सूत्रकृताग १-१-८-१०

દિગમ્બરોએ શ્વેતામ્બરો ઉપર આક્ષેપ કર્યો કે તમે વસ્ત્ર રાખો છો અને તેને ફાડો છો, ફાડતી વખતે તેમાંથી રજકણ ઉડે છે તે બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે, તે પરમાણુઓ બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે અને પરિણામે જીવહિંસા થાય છે તેથી તમો (શ્વેતામ્બર સાધુઓ) સમ્પૂર્ણ ધર્મનું પાલન કરનારા નથી

આ આક્ષેપના ઉત્તરમાં શ્વેતામ્બરોએ કહ્યું કે તમે અમને વસ્ત્ર ફાડવાની ના પાડો છો ત્યારે તમે ખોનો છો તથા હાથ પણ હલાવો છો તેમાં જીવહિંસા જરૂર થાય છે માટે તમે પણ સમ્પૂર્ણ ધાર્મિકતાનો દાવો કરો છો તે નિરર્થક છે

આ તર્ક જો કે બીલકુલ નીરસ છે છતાં અહિં જોવાનું તો એજ છે કે ધર્મના સ્વરૂપના વિકાસમા કેટલો બધો સૂક્ષ્મ તર્ક થયો છે

ધર્મના વિકાસનો યશ

ધર્મના વિકાસનો તમામ યશ ભગવાન મહાવીરને ફાળે જાય છે એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ધર્મના વિકાસમાં તેમનું તપોબળ એજ મુખ્ય કારણ હતું

જો કે ભગવાન મહાવીરની પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ થઈ ગયેલા તેમણે પણ ધર્મના વિકાસમાં પ્રયત્ન કરેલો પરતુ ભગવાન મહાવીરે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલો તેઓએ કરેલ નથી

ભગવાન મહાવીરની પછી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર હેમચંદ્ર ઈત્યાદિ આચાર્યોએ પણ ધર્મના વિકાસમાં પરવાદીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ કરી ઘણો સક્રિય ફાળો આપ્યો છે પરતુ ભગવાન મહાવીર જેટલું તપોબળ તથા જ્ઞાનબળ ન હોવાથી તે આચાર્યોએ છળ અને નિગ્રહનો ઘણી વખત આશ્રય લીધો છે એટલે તે આચાર્યોને ફાળે પણ ધર્મના વિકાસનો યશ જાય છે

ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા –

ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકા સમભાવ છે સમભાવની વૃદ્ધિ થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ વર્તમાનમાં પ્રત્યેક ધર્મમાં પોતાની માન્યતા મુજબ અમુક ધર્મના સાધનને પ્રધાનસ્થાન આપી તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે દાખલા તરીકે જૈનો સામાયિક-પ્રતિક્રમણ ઉપર વિશેષ મહત્વ આપે છે વૈષ્ણવો પૂજાપાઠ, સ્નાન ઇત્યાદિને મહત્વ આપે છે મુસલમાનો નમાજને પ્રધાન સ્થાન આપે છે

આ પ્રમાણે દરેક પોતપોતાના ધર્મસાધનોને મહત્વ આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે અનુષ્ઠાનોના વિધિવિધાન ત્રણે કાળ અબાધિત હોવાં જોઇએ કે માનવ સમાજની પરિસ્થિતિ અનુસાર, તેના વિધિ નિષેધોમા ફેરફાર કરવો જોઇએ કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર તે જ ધર્મસાધનોને પોષવાનો મતાગ્રહ રાખે છે અને તેનાં પરિણામો તો એટલાં બધા કટુ આવે છે કે જેથી સમાજની શક્તિનો પ્રતિદિન હ્રાસ થાય છે તથા કજીયા કલેશો વધતા જ જાય છે. પોતપોતાના માનેલા સાધનોને મતાગ્રહપણે પોષવાથી ધર્મની ખીલવણી નથી પરંતુ સમભાવવૃત્તિની જેમ જેમ અને જેટલી જેટલી ખીલવણી થતી જશે તેમ તેમ અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ લોકોત્તર ધર્મોનો વિકાસ થશે

સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમભાવ વિના કદાપિ સમજી શકાશે નહિ ધર્મનું સત્યસ્વરૂપ સમજવાનું મુખ્ય અને પ્રબળ સાધન સમભાવ-વૃત્તિ છે

સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવનાના સંસ્કારો કેળવવા તે ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે

પોતપોતાના માનેલ સાધનોને કદાગ્રહથી પોષવા તથા પારસ્પરના

આતેલાં સાધનો પ્રત્યે વિરોધ દાખવવાથી ઘણાં ભયંકર પરિણામો આવ્યા છે, અને તે પરિણામો સમાજને કેવી રીતે સહન કરવાં પડયાં છે, તે તો ભારતીય ધર્મોના ઇતિહાસ જોવાથી માલુમ પડે છે

ધર્મના નામે કેટલી લડાઇઓ જાગી, તેમાં કેટલા માણસોના જાન ગયા અને આખરે સમાજને શુ સહન કરવુ પડયું તે જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે નિ સંકોચપણે કહી શકીએ છીએ કે આ બધુ પરિણામ કદાગ્રહને આભારી છે

માટે સૌથી પ્રથમ તો સર્વધર્મ સમભાવ-વૃત્તિ કેળવવી જોઇએ, એજ ધર્મની પહેલી ભૂમિકા છે સમવૃત્તિને લીધે માણસ આખરે સત્યધર્મને પામી શકે છે પણ કદાગ્રહથી નહિ

ધર્મ એ શુ છે ?

Religion is not a creed but an experience ધર્મ તે સિદ્ધાન્ત નથી પણ અનુભવ છે ઇશ્વરતત્ત્વ શુ છે મનુષ્યની ફરજ શુ છે ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોનુ જ્ઞાન થવાથી માણસ ધર્મી બની શકતો નથી

ધર્મ તે આત્માનું અધારણ છે આત્મા અમુ- પ્રસંગના જીવનમાં પહોંચે ત્યારે તે ધર્મી કહી શકાય છે ધર્મ બતાવે છે કે મનુષ્યાત્મા અને ઇશ્વરાત્મા બ ને આત્મતત્વની અપેક્ષાએ સમાન છે ઇશ્વરાત્માની બધી શક્તિઓ વિકસેલી છે જ્યારે મનુષ્યાત્મામા તે શક્તિઓ સત્તા-રૂપે રહેલ છે મનુષ્યાત્મા પ્રયત્ન કરે તો તે ઇશ્વરાત્મા બની શકે છે એટલે કે ધર્મ ઇશ્વરાત્માના સાક્ષાત્કારનું સાધન છે

વળી ધર્મ તે દર્પણ છે જેમ દર્પણ જોવાથી આપણી જેવી સ્થિતિ હોય છે તેવી જ સ્થિતિ દેખાય છે તથા કયાં કયાં ડાઘ છે

તે પણ દેખાઇ આવે છે, તેવી જ રીતે ધર્મ પણ આપણે વર્તમાનમાં કઈ સ્થિતિમા છીએ અને આપણા જીવનમા ક્યાં કયા ભૂલો થાય છે તે બતાવનાર છે

જીવનની અંદર ધર્મ એલાર્મનું કામ કરે છે જેમ ભરનિદ્રામા સૂતેલા માણસને એલાર્મ જગાડી દે છે તેમ ધર્મ પણ આત્માને દુર્ગુણમા પડતાં બચાવી લઇ સત્યમાર્ગ તરફ જવા પ્રેરણા કરે છે

ધર્મ, જીવનનો નકશો બતાવે છે બાકી ત્યાં જવાનું તો આપણે જ રહે છે નકશામાં રાજકોટ જોવાથી ત્યા પહોંચી જવાતું નથી પરંતુ ત્યાં જવુ પડે છે ધર્મ તો જીવનમાર્ગનો નિર્દેશક છે

ધર્મનું મૂળ શું ?

શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં ધર્મનુ મૂળ બતાવતાં કહ્યું છે કે—

मूलाओ खधप्पभवो दुमस्स
खधाउ पच्छा समुवेन्ति साहा ।
साहाप्पसाहा विरुहन्ति पत्ता
तओ य से पुप्फ फल रसो य ॥
एव धम्मस्स विणओ मूल परमो से मोक्खो ।
जेण कित्ति सुयसिग्घ निस्सेस चाभिगच्छइ ॥

દશવૈકાલિક ૯-૨-૧-૨

અર્થાત્ વૃક્ષના મૂળમાંથી સ્કંધ થાય છે તેમાંથી શાખાઓ થાય છે તેમા પાંદડાં થાય છે પછી ક્રમશઃ ફૂલ, ફલ, રસ થાય છે તેમ ધર્મનું મૂળ વિનય છે અને તેનો અંતિમ રસ તે મોક્ષ છે વિનયથી કીર્તિ તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

ધર્મનું મૂળ વિનય છે આ બાબતમા કોઇપણ ધર્મને મતભેદ નથી. બધા સહમત છે

ધર્મની જીવનમા જરૂરીઆત –

અત્યારની ઉગતી પ્રજામા ધર્મ એ ધતીંગ છે, વ્યાવહારિક જીવનવાળાઓ માટે ધર્મ નકામી વસ્તુ છે, ઈત્યાદિ ધર્મ વિરોધી અનેક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે વળી તેઓ કહે છે કે ધર્મ પરલોક સાધક છે ઈહલોકનો સાધક નથી એટલે તેઓ પ્રયત્ન છોડી દઈ માત્ર ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખતા થઈ જાય છે પરંતુ વસ્તુત તેમ નથી

રાજ્યસત્તા જેમ શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા માટે કાયદાઓ ઘડે છે તેવી રીતે ઉચ્ચ માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ સમાજને માટે બધારણ બાધી આપ્યુ છે

રાજ્યનું બધારણ કાયદાને નામે ઓળખાય છે ત્યારે વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રીઓએ ઘોલુ બધારણ નીતિમાર્ગના નામે ઓળખાય છે.

માનસશાસ્ત્રીઓનું આ બધારણ પોતે કાંઈ ધર્મ નથી પરંતુ તે બધારણને લીધે થતી કષાયોની મુક્તિ એજ ધર્મ છે

જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે જીવન નીતિમય, સુવ્યવસ્થિત અને આદર્શ બને તે માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે

જીવનને આદર્શ બનાવવા માટે અહિંસાપાલન, સત્યાચરણ અચૌર્ય ઈત્યાદિ ધર્મ સાધનોની ખૂબ જરૂર છે

આ સાધનોની ઉપેક્ષા કરીને કોઇનું જીવન આદર્શ થઇ શકયુ નથી માટે તે ધર્મસાધનો પરમોપકારી તથા આદરણીય છે

ધર્મ ન હોય તો શી હાનિ ?

મનુષ્ય-જીવનમા અનેક પ્રકારના ભાતભાતના તરંગો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને સમાજ સગઠન વ્યવસ્થિત ન હોવાથી તે તરંગોને વેગ મળે છે આવા પ્રસગે મનુષ્યને સત્યમાર્ગ ઉપર લઈ જનાર અને

નિયમમાં રાખનાર જો કોઈ ન હોય તો તે વિકૃતિના માર્ગમા એક દમ પટકાઈ પડે છે, એટલા માટે મહાત્માઓએ નિયમો અને બધારણ ઘડી કાઢ્યું કે જેથી માણસ સદા સાવચેતીથી રહી શકે ,

વળી જો ધર્મ ન હોય તો જીવનની પ્રગતિ અટકી પડે છે પરિણામે આત્માને ચોટેલો મેલ દૂર થઈ શકતો નથી અને તેથી આત્મા સદા સત્યથી વેગળો રહે એટલા માટે જો ધર્મ ન હોય તો માણસ ઘાંચીના બળદની માફક સસારમાં રખડયા કરે છે સસારમાંથી પાર લઈ જનાર સહાયક ધર્મ છે

ધર્મનુ ધ્યેય —

જ્યારે જીવનમાં ધર્મની આટલી બધી આવશ્યકતા છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ આ પ્રશ્ન થાય છે કે ધર્મનું ધ્યેય શુ હશે? ક્યા ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમા રાખીને ધર્મતત્વની શોધ થઈ હશે?

વિચારપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રો જોવાથી માલુમ પડે છે કે ધર્મનું ધ્યેય માનવજીવનને સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે

મનુષ્યને પોતાની ફરજોનુ ભાન કરાવવુ એજ ધર્મનું ધ્યેય છે વ્યક્તિગત રીતે અને સામાજીક રીતે માણસે શુ શુ કરવુ જોઈએ તે ધર્મ બતાવે છે ઘણા લોકો પ્રત્યક્ષ સુખવાદ કે પરલોકવાદને ધર્મનુ ધ્યેય માને છે પરતુ તેને ગૌણ કરી પહેલા કહેલા ધ્યેયને સ્વીકારવુ જોઈએ એ ધ્યેયથી માણસ પુરુષાર્થી બનશે અને કુટુમ્બ, નગર અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પોતાની ફરજો સમજી તેમને અદા કરવામા મહા પુરુષાર્થી બનશે અને આખરે જગતમા નરરત્નના સ્થપાઈ જઈ બધા સુખશાન્તિપૂર્વક સસારમા જીવી શકશે બાકી પરલોકવાદને ધર્મના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવાથી માણસ ભાગ્યવાદી થઈ જવાનો ભય રહે છે માટે તેને મુખ્યરૂપ ન આપતાં ગૌણસ્થાન આપવુ જોઈએ

ધર્મની મર્યાદા –

જૈન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિકરૂપી સાયન્સના પ્રખર સાયન્ટીસ્ટો હતા તેમણે જોયું કે ધર્મનું સર્વાંશે પાલન કરવું તે બધા માટે અશક્ય છે એટલે તેમણે ધર્મની ધારાને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી – (૧) અણગાર ધર્મ (૨) આગાર ધર્મ પરંતુ સૌથી પ્રથમ તો એજ વિચારવાનું રહે છે કે ધર્મ શેમાં સમજવો અને અધર્મ શેમાં સમજવો ?

રાગદ્વેષ એજ અધર્મ છે તત્પૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ પાપકારી છે જ્યારે ઉપેક્ષાભાવ તે ધર્મ છે બાહ્ય ક્રિયા ઉપર ધર્મ કે અધર્મનો આધાર નથી દા ત તદુલમત્સ્ય કોઈપણ જીવને મારતો નથી પરંતુ તેની ભાવના પ્રતિદિન મારવાની છે તેથી તે અધર્મ છે ત્યારે જો ધર્મરક્ષાને માટે કે અન્યાયને અટકાવવા માટે લડાઈ કરવી પડે તો તે અધર્મ નથી પરંતુ ધર્મ છે ધર્મ માણસને નમાલાપણું કે કાયરતા શીખવાડતો નથી પરંતુ માણસને સાત્વિક પ્રકૃતિનો બનાવવો એમા જ ધર્મની મર્યાદા રહેલી છે

ધર્મ ઉગ્ર પ્રકૃતિને છોડાવી સાત્વિક પ્રકૃતિને અપનાવવાનું કહે છે સાત્વિક બનવા માટે ધર્મ અમૂલ્ય ઔષધી છે ધર્મ માણસને નકામો બનાવતો નથી પરંતુ સાત્વિકતાપૂર્વક કુટુંબપાલન અને આત્મરક્ષણ કરવામા જ માણસને પ્રેરિત કરે છે અને તેમાં જ પોતાની મર્યાદાને કબુલ કરે છે

ધર્મ અને નીતિ –

ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર અત્યંત સબંધ છે નીતિ એ ધર્મનું પહેલું પગથીયુ છે નીતિ વિના ધર્મ કદાપિ ટકી શકે જ નહિ ધર્મનો એકડો નીતિથી શરૂ થાય છે માટે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ધર્મ કરતાં પણ નીતિની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે માટે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો તરફ જેટલું ધ્યાન આપીએ છીએ તેથી પણ

વિશેષ ધ્યાન નીતિ તરફ આપવુ જોઇએ નૈતિક જીવન તે આદર્શ જીવનનું પહેલુ સોપાન છે નૈતિક જીવનનો જેટલે અંશે વિકાસ થાય છે તેટલે અંશે ધાર્મિક તત્વનો પણ વિકાસ થાય છે એ વાત નિસશ્ચય છે કે નૈતિક પતન તે આદર્શ જીવનના પતનનું કારણ છે

હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈન ધર્મ ઇત્યાદિ ધર્મોની અંદર નીતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામા આવેલ છે જૈનધર્મની અંદર બાર વ્રતોની જે વ્યવસ્થા છે તે પણ નીતિને દૃષ્ટિમાં રાખીને જ બનાવવામાં આવી છે બાર વ્રતો પૈકી પહેલા નવ વ્રતો તો બરાબર નીતિને અનુસરનારાં જ છે છેલ્લાં ત્રણ વ્રતોને ક્રિયાત્મક કહી શકાય નહિ

વર્તમાનમા ધર્મનો વિપર્યાસ –

આજ લગભગ ૫ વર્ષ થયા અધર્મ અને અનીતિનું તાંડવ ખૂબ ફેલાયેલ છે માનવ માનવનો સંહાર કરવા તૈયાર છે જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળાં આવવાથી તે ઢંકાઈ જાય છે અને તેથી દિવસ રાત્રિના ભેદની ખબર પડતી નથી તેમ માણસોના હૃદય ઉપર હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે આસુરી ગુણોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ છે તેથી મનુષ્યો ધર્મ અને અધર્મના ભેદને વસ્તુત સમજી શકતા નથી

દરરોજ ધર્મસ્થાનકમાં જઈને ધર્મક્રિયા કરનારાઓ ભાઈભાઇ સાથે પરસ્પર લડવામા અધર્મ સમજતા નથી મૂડીવાદી લોકો જે હાથથી લાખો રૂપીઆનુ દાન કરે છે તે જ હાથથી ભીખારી ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકો પાસેથી ૩ ગણા ૪ ગણા વ્યાજ લેવામા જરા પણ અધર્મ સમજતા નથી પાણીને ગાળીને પીનારા તથા કીડી મંકોડાની દયા પાળનારા જૈનો પણ મોટાં મોટા કારખાનાં ચલાવવામાં અધર્મ સમજતા નથી ધર્મસ્થાનકોમાં અહિંસા અને વિશ્વબંધુત્વ ઉપર

મોટાં મોટાં ભાષણો આપનાર ધર્મગુરુઓ એક બીજાની નિંદા કરવામાં અધર્મ સમજતા જ નથી.

આ પ્રમાણે આજે માણસો ધર્મનો બીલકુલ વિપર્યાસ કરી બેઠા છે માત્ર ક્રિયાકાંડમાં જ ધર્મ માની રચ્યા પચ્યા રહે છે

જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવ —

જીવન-વ્યવહારમાં તો જૈનો વ્યાપાર લઈને બેસી ગયા છે અને કહે છે કે વ્યાપારમાં ધર્મનું પાલન થઈ શકે નહિ. સટ્ટો કરવો ઇત્યાદિ વ્યાપારમાં ધર્મ પળી શકે નહિ જીવન-વ્યવહારના સામાજીક ક્ષેત્ર તરફ દષ્ટિ નાખીએ તો આજનો સમાજ કેટલો બધો ભયંકર અને કઠોર હૃદયવાળો છે કે તે જે વિધવાઓ વૈધવ્યતાનો ભાર ઉઠાવવા સમર્થ નથી તેમના ઉપર ફરજીયાત વૈધવ્યતાનો ભાર ઉપડાવે છે વળી સામાજીક જીવનક્ષેત્રનો પાયો 'લગ્ન' છે પરંતુ જૈન સાધુઓ તો લગ્નને સંસારબંધનનું કારણ કહી ઉડાવી મૂકે છે જો માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિને માટે જ લગ્ન કરવામાં ન આવતું હોય તો તે મહાપવિત્ર વસ્તુ છે

જીવન વ્યવહારના રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મનો અભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે કે જૈનો રાષ્ટ્રીય લડતમાં જનારા નવયુવકોને "विरुध्धरज्जाइ क्कमे" નામનો અતિચાર બતાવી નવયુવક જૈનોના ઉત્સાહને ભગ્ન કરે છે

આ પ્રમાણે જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવ થઈ ગયો છે

ધર્મ માત્ર પુસ્તકોમાં અને ધર્મગુરૂઓમાં જ સમાઈ ગયેલો છે

ધર્મના માત્ર સૈદ્ધાંતિકપણાનું પરિણામ

આજની આ વીસમી સદીમાં બધા રાષ્ટ્રો ઉન્નતિ સાધવાને માટે રાત દિવસ તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે ધર્મ તો આજે માત્ર

પુસ્તકોમાં સિદ્ધાંત રૂપથી પડ્યો છે અલબત્ત, ધર્મ અમૂલ્ય વસ્તુ છે પરંતુ વીસમી સદીની આ નવીન સમાજ-રચનામાં તે ઉપયોગી ન થાય તો પછી ધર્મનો ભાવ કોણ પૂછશે ?

આજે આપણે જોઈએ છીએ કે જૈનધર્મે પોતાના તત્વો વ્યવહારમા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ માત્ર પુસ્તકોમા અને ધર્મગુરુઓમાં સકુચિતરૂપે પડ્યો રહ્યો, તો આજે તેનુ શુ પરિણામ આવ્યુ તે બધા જૈનો જાણે છે !

વિચારો તો ખરા કે, ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો વ્યાપકરૂપે ગયા તો આજે દુનિયા તેમની તરફ ખૂબ ધ્યાન આપે છે પરંતુ જૈન સાધુઓ તો પગે વિહાર કરી ગામેગામ ઉપદેશ આપે છે છતાં દુનિયા તેમના તરફ ઉપેક્ષા રાખે છે તેનું કારણ એજ છે કે ગાંધીજીએ પોતાના સિદ્ધાન્તોને માત્ર પુસ્તકોમા બાંધી રાખ્યા નથી પણ તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું છે

વ્યવહારમા ધર્મનો ઉપયોગ કેમ કરવો ?

વ્યાવહારિક જીવન અને ધર્મનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સબધ છે વ્યાવહારિક જીવન-શુદ્ધિને માટે ધર્મ અગત્યની વસ્તુ છે કેટલાક કહે છે કે વ્યાવહારિક જીવનમાં ધર્મનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી પરંતુ વસ્તુત તેમ નથી જો વ્યાવહારિક જીવનમાં ધર્મનો ઉપયોગ નહિ થાય તો પછી શું થશે ?

દેશ પરતંત્ર હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવુ તથા સ્વતંત્ર હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવુ ! વિધવા લગ્ન, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ રાજકીય અને સામાજીક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ધર્મનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ

ગાંધીજી કહે છે કે જ્યારે મારી સામે કોઈ કઠીન રાજકીય યા સામાજીક સમસ્યા આવે છે ત્યારે હું શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા તરફ જોઉં છુ અને મને તેમાંથી તેનો ઉકેલ સુઝી આવે છે

સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાના બાહ્ય ક્રિયાકાંડો મોક્ષસિદ્ધિ સાધી શકતા નથી સત્યજ્ઞાનથી દૃષ્ટિ વિશાળ અને શાન્ત થાય છે માટે સત્યશ્રદ્ધા અને સત્યજ્ઞાન એ બંનેને પ્રથમ કેળવવા જોઈએ

ધર્મમય જીવન ગાળવાની રીત —

જૈન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિક હોવાની સાથે સાથે મહાન વ્યવસ્થાપક પણ હતા તેમની શાસ્ત્રોમા બતાવેલી સંઘ-વ્યવસ્થા જોઈને ભલભલા રાજનીતિજ્ઞો પણ આશ્ચર્યમુક્ત થઈ જાય છે

જૈન તીર્થંકરોએ જોયુ કે બધા મનુષ્યો સમ્પૂર્ણપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે નહિ એટલે તેમણે ચારિત્રધર્મને બે રીતે વિભક્ત કર્યો.

चरित्तधम्मे दुविहे प त अणगार धम्मे आगारचरित्त धम्मे य।

અર્થાત્ ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે (૧) અણગાર-સાધુધર્મ (૨) આગાર-ગૃહસ્થધર્મ

જે લોકો સમ્પૂર્ણપણે ધાર્મિક જીવન જીવે છે તેઓ સાધુ કહેવાય છે અને જેઓ અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે છે તેઓ ગૃહસ્થધર્મી કહેવાય છે

સામાન્ય જનતા એક મ સર્વાંશે ધર્મમય જીવન ગાળી શકે નહિ પરંતુ પહેલા અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે અને ત્યારપછી આગળ વધે છે માટે પહેલાં ગૃહસ્થાવસ્થામા ધર્મમય જીવન ગાળવુ હોય તો કેવી રીતે ગાળવુ તે જોઈએ.

૧ ગૃહસ્થધર્મ -

યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યુ છે કે -ગૃહસ્થે ધર્મમય જીવન ગાળવુ હોય તો તેણે ગૃહસ્થધર્મનુ પાલન કરવુ જોઈએ. ગૃહસ્થધર્મ બતાવતા કહે છે કે ગૃહસ્થધર્મ બે પ્રકારનો છે. ૧ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ ૨ વિશેષ ગૃહસ્થધર્મ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બતાવ્યો છે -

૧ ન્યાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે કારણ કે ન્યાયપૂર્વક મેળવેલુ ધન આ લોક અને પરલોક બનેને માટે લાભદાયક છે

આ ઉપરથી જણાય છે કે ગૃહસ્થોએ સટ્ટો કરવો, વ્યાજ ચઢાવવા ઈત્યાદિ તમામ પ્રકારના અનીતિવાળા વ્યાપારો છોડી દઇ ન્યાયપૂર્વક જેટલું મળે તેટલું મેળવવુ

૨ ગૃહસ્થે કુલીન સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જોઇએ કે જેથી સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. ચિત્તની સ્વસ્થતા, શુદ્ધ કુળાચાર, દેવ, અતિથી અને બાંધવોનો સત્કાર કરવો

અહિ વિવાહ કરવાનું કહ્યુ તે માત્ર વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે કહેલ નથી પરંતુ સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કહ્યું છે વળી અહિ આ બીજા ધર્મની અંદર ગૃહસ્થની શુ શુ જવાબદારી છે તે પણ બતાવેલી છે કે તેણે દેવોનો સત્કાર કરવો અતિથિને માન આપવુ ઈત્યાદિ.

૩ ઉદ્વેગ કરનારા સ્થાનમા ગૃહસ્થે ન રહેવુ પરંતુ જ્યા રહેવાથી ચિત્તની શાન્તિ રહે તેવા સ્થાનમા રહેવુ

૪ ગૃહસ્થે પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો જોઇએ આવકને ધ્યાનમા રાખી તદનુસાર ખર્ચ કરનાર માણસને પસ્તાવાનો વખત આવતો નથી

૫ ગૃહસ્થે પોતાના દેશમા જેવી જાતની રહેણી કરણી હોય તે પ્રમાણે વર્તવુ કારણ કે લોકવિરુદ્ધ નાકરણીય નાચરણીયં ।

૬ ગૃહસ્થે માતાપિતાની સેવા કરવી જોઇએ, તેમને સત્કાર આપવો તથા [illegible] તેવી રીતે કરવુ

અહિં માતા પિતાની પૂજાનું કહ્યું છે તેથી માત્ર તે બેનું જ ન સમજવું, પરંતુ ગુરુ વડિલ બધાનું સમજવું તમામ વડિલોનો સત્કાર કરવો જોઇએ

૭ સ્વાસ્થ્યને માટે ગૃહસ્થે નિયમિત ભોજન કરવું જોઇએ.

૮ ગૃહસ્થે શૌચ વ્યાયામ નિદ્રા સ્નાન, ભોજન અવશ્ય કરવાં જોઇએ કારણ કે તેનાથી શરીર સારૂ રહે છે અને શરીર સારૂ હોય તો જ લોકોત્તર ધર્મનું સેવન થઇ શકે છે કારણ કે शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।

ધર્મમય જીવન ગાળવાને માટે ગૃહસ્થે પ્રથમ તો ઉપરોક્ત આઠ લૌકિક-નૈતિક ધર્મોનું પાલન કરવું જોઇએ ત્યારબાદ લોકોત્તર ધર્મનું પાલન કરવું જોઇએ લોકોત્તર ધર્મ વિષે કહે છે કે -

અહિંસા વ્રત -

थूलाओ पाणाइवायाओ वेरमण -સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી અટકવું ગૃહસ્થે એવી રીતે વર્તવું કે જેથી ત્રસ જીવોને ઇજા ન થાય કારણ કે બધા જીવોને સુખ પ્રિય છે મરણ કોઇને પણ પ્રિય નથી બધા જીવવાને ઇચ્છે છે માટે ગૃહસ્થે ત્રસ જીવોને દુઃખ થાય તેવી રીતે તેમને મારવા નહિં વધારે ભાર ઉપાડાવવો નહિં તથા તેમનાં અન્ન પાન અટકાવવા નહિં જીવો જે રીતે સુખ પામે તેમ પોતાની જીવન ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ કરવી ગૃહસ્થનું આ પહેલું અહિંસા અણુવ્રત છે.

૨ थूलाओ मुसावायाओ वेरमणं સ્થૂલ મૃષાવાદથી અટકવું ગૃહસ્થે કન્યાવિષયક ગાયવિષયક ઇત્યાદિમાં લાભ કે ભયના કારણને લીધે અસત્ય બોલવું નહિં જો કે અહિં કન્યાવિષયક કહ્યું છે તે ઉપલક્ષણ છે જેમ काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् અહિં જેમ કાગડાનું કહ્યું તેથી ઉપલક્ષ તરીકે દહીં ખાઇ જનારા બધાનું ગ્રહણ થાય છે

ધ્યાન ઈત્યાદિ ન કરવા જોઈએ કારણ કે તેનાથી આત્મા રૌદ્ર પરિણામવાળો થાય છે અને પરિણામે તે મનુષ્યપણામાથી પણ જાય છે માટે અનર્થદંડથી અટકવુ જોઈએ જેમ આપણને કોઈ વગર વાંકે દડે તો દુઃખ થાય છે તેમ જાણી ગૃહસ્થે પ્રયોજન વિનાના કાર્યમા પોતાના મન, વચન અને કાયાને ન પ્રવર્તાવવાં.

સામાયિક વ્રત

નિયત કરેના સમયે અમુક વખત સુધી સમભાવમા આવવુ તે સામાયિક વ્રત છે આ સામાયિક તો આવશ્યક છે અને તે પ્રતિદિન અવશ્ય કરવુ જોઈએ સામાયિક નિયત કરેલા સમયે જ કરવુ જોઈએ. નહિ કે આજ સવારે સામાયિક કરી તો પછી આવતી કાલે સાંજે પરંતુ દરરોજ વખતસર કરવી જોઈએ

દેશાવગાસિક વ્રત

ગૃહસ્થે અમુક દેશમાંથી જ વસ્તુ મગાવવી અને વાપરવી જોઈએ તે દેશાવગાસિક વ્રત છે આ વ્રત ગૃહસ્થોને સ્વદેશ પ્રેમ શીખવાનુ કહે છે પોતાના દેશમાં બનેલી વસ્તુ જ વાપરવી એવો નિયમ કરી ગૃહસ્થે પોતાના દેશની ઉન્નતિમાં કારણભૂત થવુ જોઈએ

પૌષધવ્રત

ગૃહસ્થે મહિનામાં એકવાર જ્યારે વખત મળે ત્યારે ભૂખ્યા રહેવુ જોઈએ કે જેથી શારીરિક સ્થિતિ સારી રહે તે અવસ્થામા આત્મતત્ત્વની વિચારણા કરવી જોઈએ માત્ર ભૂખ્યા રહીને સઈ ન રહેવુ એ ગૃહસ્થનુ પૌષધવ્રત છે

અતિથિ સંવિભાગ વ્રત

જે પુરુષો પોતાનું જીવન જગતના ઉપકારને માટે જ વ્યતીત કરતા હોય છે અને પ્રાણિઓના ઉપકારની પાછળ પોતાના જીવનની

આજકાલ આ પરિગ્રહની ઇચ્છાને લીધે જ સંસારમાં ક્લેશ થાય છે, લડાઇઓ થાય છે, અને મોટા ખૂનો પણ થાય છે જો બધા લોકો આ વ્રતને ધ્યાનમાં રાખી વર્તે તો વિશ્વમાં જરૂર શાન્તિ સ્થપાય.

પરિગ્રહ છોડવો તેનો અર્થ એમ નથી કે ઘરબાર છોડીને ચાલ્યા જવું, પરંતુ પોતાને જે વસ્તુઓ ઉપયોગી હોય તેની અમુક મર્યાદા કરવી જોઇએ કે મારે આથી વધારે ન જોઇએ જો થશે તો હું બીજાને આપી દઈશ આ પ્રમાણે આ વ્રત વસ્તુઓ ઉપરથી મોહ ઉતારવાનું તથા અનાસક્તિભાવ કેળવવાનું કહે છે

૬ दिसापरिमाण ગૃહસ્થે દિશાઓમાં જવા માટે પણ મર્યાદા રાખવી જોઇએ. હેતુ વિનાનું ફરવું જેમ બને તેમ ઓછું કરવું

૭ भोग उवभोग परिणाम–ભોગોપભોગની મર્યાદા કરવી અર્થાત્ ભોજનાદિ ભોગ અને કપડાં ઇત્યાદિ ઉપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવી જોઇએ

આ વ્રત એમ કહે છે કે જેમ બને તેમ સાદાઇ રાખો, સાદાઇથી જ ચિત્ત શુદ્ધ અને શાન્ત રહે છે

ભોગોપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં ન આવે તો તેને મેળવવા પાછળ માણસ ચિંતાતુર રહે છે પરંતુ જો તે વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં આવે તો થોડા વખતમાં પોતાની ખાદ્ય તથા ભોગ્ય વસ્તુ સહેલાઇથી મળી રહે છે અને બાકી જે વખત બને છે તેમાં આત્મકાર્ય થઇ શકે છે

अणट्ठादण्ड वेरमण–અનર્થદંડથી અટકવું અર્થાત્ ગૃહસ્થે પ્રયોજન વિનાના કાર્યમાં મન વચન અને કાયાને પ્રવર્તાવવાં ન જોઈએ વળી કોઈની નિંદા ચોરી બડબડાટ, અટ્ટહાસ્ય તથા ખરાબ

પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય. આ ઉપરથી એમ ફલિત થયુ કે અહિંસા આદિ મૂળ ગુણોના પ્રકર્ષથી રહિત ક્ષમાદિ ગુણ સાધુધર્મ તરીકે ન ગણી શકાય પરંતુ સામાન્ય ધર્મ કહી શકાય

હવે તે દશવિધ સાધુધર્મ વિષે વિચારીએ

૧ ક્ષમા—એટલે સહનશીલતા અર્થાત ક્રોધને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને જો ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તેને વિફલ કરી દેવો જોઈએ અહિ પ્રશ્ન થાય છે કે ક્રોધને કેવી રીતે ઉત્પન્ન ન થવા દેવો? ક્રોધને ઉત્પન્ન નહિ થવા દેવાનાં અને ક્ષમાની સાધનાના નીચે મુજબ ઉપાયો છે

૧ કોઈ ક્રોધ કરે ત્યારે વિચારવુ કે હું તો ગુન્હેગાર નથી, મારી તો ભૂલ નથી થઈ જો ભૂલ થઈ હોય તો બીજો જે કહે તે સહી લેવુ અને જો ભૂલ ન થઈ હોય તો વિચારવુ કે તે તો ગમે તેમ બોલે, મારે તેના પ્રત્યે ધ્યાન ન આપવુ આ પ્રમાણે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો

૨ ક્રોધના દોષનુ ચિંતન કરવુ કે ક્રોધ પ્રીતિને નાશ કરનાર છે અને શત્રુતા વધારનાર છે ક્રોધાવેશમાં માણસને સદ્અસદ્નો વિવેક નથી રહેતો અને તેથી પરિણામે મહાન અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો

૩ વિચારવુ કે ક્રોધ કરનાર માણસ મહા અજ્ઞાની છે ક્રોધી માણસ આપણને શુ કરી શકવાનો છે? બહુમા બહુ તો મારી નાખશે, પરંતુ ધર્મથી કે સત્યના માર્ગથી તો ભ્રષ્ટ કરાવવાની તેનામા તાકાત નથી

૪ વળી વિચારવુ કે કોઈ માણસ આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે તો તેમા તે બીચારો ખાલી નિમિત્ત છે ખરી રીતે તો ક્રોધનું મૂળ કારણ આપણા પૂર્વકર્મ છે આ પ્રમાણે વિચારીને ક્રોધને ઉત્પન્ન થતો અટકાવવો, સહનશીલતા કેળવવી.

પણ પરવા કરતા નથી તેવા પુરુષોની ભક્તિ-સેવા કરવી તે ગૃહસ્થનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે

તે મહાત્માઓની જગતને ઘણી જરૂર છે, માટે તેમની મુશ્કેલીઓ જાણવી અને તે દૂર કરવી જોઈએ. તેમણે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી હોય તેમાં સક્રિય સહકાર આપવો જોઈએ. આ ગૃહસ્થનું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત છે ઉપરોક્ત બાર વ્રતો તે ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મો છે અર્થાત્ લોકોત્તર ધર્મો છે અને પહેલાં બતાવેલા સામાન્ય ધર્મો તે લૌકિક ધર્મો છે

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મોની સાથે વિશેષ ધર્મોનું પાલન કરવામાં આવે તો ગૃહસ્થ ધર્મમય જીવન ગાળી પોતાના જીવનને સફળ બનાવે છે

ગૃહસ્થપણે ધર્મમય જીવન ગાળ્યા બાદ સાધુધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને આત્મ કલ્યાણ સાધવામાં તત્પર બનવું જોઈએ.

સાધુ ધર્મ

સાધુ અવસ્થામાં ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું તે બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આ વિષયમાં જૈન સૂત્રોમાં કહેલ છે કે–

दसविहे समणधम्मे प त–
खती मुत्ति अज्जव मद्दवे लाघवे सच्चे सजमे तवे चियाए बभचेर वासे।

સ્થાનાંગ સૂત્ર

સાધુએ ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય તો તેણે સાધુધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ સાધુધર્મ બતાવતાં કહ્યું કે ક્ષમા માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ ત્યાગ આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય આ દશ પ્રકારનો ઉત્તમ સાધુધર્મ છે ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ સાધુધર્મ ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે અહિંસા-સત્યાદિ મૂળ ગુણોના

પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય. આ ઉપરથી એમ ફલિત થયુ કે અહિંસા આદિ મૂળ ગુણોના પ્રકર્ષથી રહિત ક્ષમાદિ ગુણ સાધુધર્મ તરીકે ન ગણી શકાય પરતુ સામાન્ય ધર્મ કહી શકાય

હવે તે દશવિધ સાધુધર્મ વિષે વિચારીએ

૧ ક્ષમા–એટલે સહનશીલતા અર્થાત ક્રોધને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને જો ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તેને વિફલ કરી દેવો જોઈએ અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે ક્રોધને કેવી રીતે ઉત્પન્ન ન થવા દેવો ? ક્રોધને ઉત્પન્ન નહિં થવા દેવાના અને ક્ષમાની સાધનાના નીચે મુજબ ઉપાયો છે

૧ કોઈ ક્રોધ કરે ત્યારે વિચારવુ કે હું તો ગુન્હેગાર નથી, મારી તો ભૂલ નથી થઇ જો ભૂલ થઈ હોય તો બીજો જે કહે તે સહી લેવુ અને જો ભૂલ ન થઇ હોય તો વિચારવુ કે તે તો ગમે તેમ બોલે, મારે તેના પ્રત્યે ધ્યાન ન આપવુ આ પ્રમાણે પોતામા ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો

૨ ક્રોધના દોષનું ચિંતન કરવુ કે ક્રોધ પ્રીતિને નાશ કરનાર છે અને શત્રુતા વધારનાર છે ક્રોધાવેશમા માણસને સદ્અસદ્નો વિવેક નથી રહેતો અને તેથી પરિણામે મહાન અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે પોતામા ઉત્પન્ન થતા ક્રોધને રોકવો

૩ વિચારવુ કે ક્રોધ કરનાર માણસ મહા અજ્ઞાની છે ક્રોધી માણસ આપણને શુ કરી શકવાનો છે ! બહુમા બહુ તો મારી નાખશે, પરતુ ધર્મથી કે સત્યના માર્ગથી તો ભ્રષ્ટ કરાવવાની તેનામા તાકાત નથી

૪ વળી વિચારવુ કે કોઇ માણસ આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે તો તેમા તે બીચારો ખાલી નિમિત્ત છે ખરી રીતે તો ક્રોધનું મૂળ કારણ આપણા પૂર્વકર્મ છે આ પ્રમાણે વિચારીને ક્રોધને ઉત્પન્ન થતો અટકાવવો, સહનશીલતા કેળવવી.

૨ માર્દવ–હૃદયમા અને કાર્યપ્રવૃત્તિમા કોમળતા હોવી તે માર્દવ છે આ ધર્મ કેળવવા માટે માણસે કુળ, જાતિ, જ્ઞાન, શક્તિ, લાભ ઈત્યાદિ આઠ પ્રકારના મદનો ત્યાગ છોડવો જોઈએ અને વિચારવુ કે બધી વસ્તુઓ અનિત્ય ક્ષણિક છે તો પછી તે મેળવીને શા માટે મદ કરવો ?

૩ આર્જવ–હૃદયની સરલતા તે આર્જવ છે મન વચન અને કાયાની કુટિલતા છોડી દેવી જોઈએ જેવો વિચાર તેવુ જ બોલવુ અને જેમ બોલવુ તે જ પ્રમાણે કરવુ એમ નહિ કે બોલવુ કાંઇ બીજુ અને કરવુ કાંઈ બીજુ વિચાર વાણી અને વર્તનમાં એકતા કેળવવી.

૪ શૌચ–શૌચનો અર્થ અહિ સ્નાન, પૂજા વિલેપન ગંધ માલ્ય ઈત્યાદિ ન સમજવો પરતુ ક્રોધ માન, માયા અને લોભને છોડી જગતના તમામ પદાર્થોમા અનાસક્તિપણું રાખવુ તે સાધુનો શૌચ ધર્મ છે

૫ સત્ય–સજ્જન પુરુષોની સાથે યોગ્ય રીતે બોલવુ તે સત્ય છે

૬ સયમ–ઇન્દ્રિયોને કાબુમા રાખવી હિંસા અસત્ય ચોરી ઈત્યાદિનો ત્યાગ તથા કષાયો ઉપર વિજય મેળવવાનો અભ્યાસ રાખવો તે સયમ નામનો સાધુધર્મ છે

૭ તપ–આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા માટે તથા વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા માટે મન વચન અને કાયાને જે જે તાપણીઓમાં તપાવવામાં આવે છે તે તપ છે આ તપ અનશનાદિ રૂપે છ પ્રકારનું બાહ્ય છે અને પ્રાયશ્ચિતાદિ રૂપે છ પ્રકારનુ આંતરિક છે

૮ ત્યાગ–યોગ્ય પાત્ર મળે તો તેને જ્ઞાનાદિ આપવું તે સાધુનો ત્યાગ ધર્મ છે

૯ અકિંચન્ય-મમત્વબુદ્ધિ તોડી દઈ ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરવી તે અકિંચન્યતા છે

૧૦ બ્રહ્મચર્ય-નૈતિક ખામીઓ દૂર કરવા માટે તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મચારી જીવન વ્યતીત કરવુ

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે મનોહર રૂપ રસ, શબ્દ, ગંધ ઇત્યાદિમા ફસાવુ નહિ સ્ત્રીઓનાં મનોહર અંગો તરફ જોવુ નહિ સ્ત્રી, પશુ અથવા નપુસક દ્વારા સેવિત શયનાદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ

બ્રહ્મચર્યથી સદ્ગુણોનુ પાલન ઘણી સરળતાથી થઈ શકે છે

આ દશ પ્રકારના સાધુધર્મમાં કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ નથી બધા ધર્મો આ દશ પ્રકારના ધર્મને આવશ્યક ગણી સ્વીકારે છે

આ પ્રમાણે પહેલા ગૃહસ્થધર્મને જીવનમા ઉતારી પછી સાધુધર્મનો સ્વીકાર કરી રાષ્ટ્ર સમાજ અને ધર્મનુ કલ્યાણ સાધવાની સાથે સાથે આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે ત્યાગી જીવન વ્યતીત કરવુ એજ મુખ્ય ધર્મ છે

૨ માર્દવ–હૃદયમાં અને કાર્યપ્રવૃત્તિમાં કોમળતા હોવી તે માર્દવ છે આ ધર્મ કેળવવા માટે માણસે કુળ, જાતિ, જ્ઞાન, શક્તિ, લાભ ઈત્યાદિ આઠ પ્રકારના મદનો ત્યાગ છોડવો જોઈએ અને વિચારવું કે બધી વસ્તુઓ અનિત્ય ક્ષણિક છે તો પછી તે મેળવીને શા માટે મદ કરવો ?

૩ આર્જવ–હૃદયની સરલતા તે આર્જવ છે મન વચન અને કાયાની કુટિલતા છોડી દેવી જોઈએ જેવો વિચાર તેવુ જ બોલવું અને જેમ બોલવુ તેજ પ્રમાણે કરવુ એમ નહિ કે બોલવુ કાંઈ બીજુ અને કરવુ કાંઈ બીજુ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા કેળવવી.

૪ શૌચ–શૌચનો અર્થ અહિ સ્નાન પૂજા, વિલેપન ગંધ માલ્ય ઈત્યાદિ ન સમજવો પરંતુ ક્રોધ માન, માયા અને લોભને છોડી જગતના તમામ પદાર્થોમા અનાસક્તિપણું રાખવુ તે સાધુનો શૌચ ધર્મ છે

૫ સત્ય–સજ્જન પુરુષોની સાથે યોગ્ય રીતે બોલવુ તે સત્ય છે

૬ સંયમ–ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવી હિંસા અસત્ય ચોરી ઈત્યાદિનો ત્યાગ તથા કષાયો ઉપર વિજય મેળવવાનો અભ્યાસ રાખવો તે સંયમ નામનો સાધુધર્મ છે

૭ તપ–આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા માટે તથા વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા માટે મન વચન અને કાયાને જે જે તાપણીઓમાં તપાવવામાં આવે છે તે તપ છે આ તપ અનશનાદિ રૂપે છ પ્રકારનું બાહ્ય છે અને પ્રાયશ્ચિતાદિ રૂપે ૭ પ્રકારનુ આંતરિક છે

૮ ત્યાગ–યોગ્ય પાત્ર મળે તો તેને જ્ઞાનાદિ આપવું તે સાધુનો ત્યાગ ધર્મ છે

જ તેની જાતિ નક્કી થાય છે એટને મનુષ્યનો સ્વભાવ તેજ તેનો ધર્મ અને તેથીજ 'ધર્મ' એ દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો પ્રશ્ન છે આપણે એમ કહી શકીએ કે –'જે વસ્તુ મનુષ્યને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ, મોક્ષ યા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવામા સહાય કરે તે ધર્મ, બાકીની બધી વસ્તુઓ અધર્મ' એક વસ્તુ એકના માટે ધર્મ હોય, બીજાના માટે અધર્મ હોય, તો જેનો તે ધર્મ હોય તેણે જ તે ગ્રહણ કરવી જોઇએ, અધર્મ હોય તેણે ત્યાગ કરવી જોઇએ તે સિવાય તે પ્રગતિ કરી શકે નહિ

'ધર્મ'ની ઉપર પ્રમાણે સીધી અને સરળ વ્યાખ્યા કર્યા પછી હવે આપણે જોઇએ કે ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવુ !

પહેલા આપણે ધર્મમય જીવન શા માટે તેનો વિચાર કરીશુ પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખની શોધમા છે એમ કહેવાય છે શાસ્ત્રોએ આત્માને જ્ઞાનઘન અને આનદઘન બનાવ્યો છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખની નહિ પણ આનદની શોધમા છે એમ કહેવુ વધારે વાસ્તવિક છે 'સુખ' અને 'આનદ' એ બે શબ્દો વચ્ચેનો ભેદ આપણે વિચારીશુ તો મનુષ્ય 'આનદ'ની શોધમા જ છે એમ જણાયા સિવાય રહેશે નહિ 'સુખ'ની સાથે 'દુખ' જોડાયેલું જ છે 'આનદ' શબ્દનો વિરોધ કરનારો શબ્દ ક્યાય શોધ્યો પણ જડશે નહિ. મનુષ્ય, એક વખત શાસ્ત્રો કહે છે તે 'આનદ' પ્રાપ્ત કરે તો પછી તેને બીજી કોઇ ચીજની આવશ્યકતા જ નહિ રહે મનુષ્યને ભૂખનુ 'દુખ' થયુ, તેણે આહાર કર્યો અને ભૂખનુ 'દુખ' જતુ રહ્યુ અને સુખ' થયુ પરતુ આહાર પાચન થઇ જતા પાછુ ભૂખનુ 'દુખ' ઉભુ જ રહેવાનુ, એટલે આહાર કરવાથી જે 'સુખ' ઉપન્યુ તે ક્ષણિક સુખ હતું આથી જણાશે કે 'સુખ' અને 'દુખ' સકળાયેલાજ છે 'આનદ' શબ્દની સાથે 'દુખ' જેવો કોઇ શબ્દ સકળાયેલો નથી અને તેથી મનુષ્ય આનદની શોધમાં છે એમ ઉપર જણાવવામાં

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક—વલ્લભદાસ વીરપાલ શેઠ-મહેસાણા]

ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવુ ' એ વિષય ઉપર કંઈપણ લખતા પહેલા ' ધર્મ ' એટલે શુ તે આપણે નક્કી કરી લેવુ જોઇએ ' ધર્મ ' એટલે કયા ધર્મ ? જૈન વૈષ્ણવ ખ્રીસ્તિ મુસલમાન કે કોઈ બીજો ? ' ધર્મ ' ની વ્યાખ્યા કરવી એ ઘણું મુશ્કેલ છે જૈન કુટુમ્બમા જન્મેલ માણસનો સ્વભાવ ભક્તિમય હોય તો પછી તેણે ભક્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરવો કે જૈન કુટુમ્બમાં જન્મ મળ્યાના કારણે તપશ્ચર્યાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો ? તેજ પ્રમાણે દરેક સપ્રદાયમા જન્મ લેનાર માટે કહી શકાય. દરેક મનુષ્યનો વિકાસ સરખો ન હોઇ શકે ગત અનત જન્મોના સસ્કારો લઈ મનુષ્ય જન્મે છે, જ્યાથી અધુરુ મુક્યુ હોય ત્યાથી તેને આગળ વધવાનું હોય છે એટલે દરેકના માટે અમુક નક્કી કરેલા માર્ગે જવનુ શક્ય નથી, અને તેટલાજ માટે સ્વામી વિવેકાનદે કહ્યુ છે કે ખરો ધર્મ ત્યારે પ્રગટશે જ્યારે દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ હશે જેટલા સાધક તેટલા સાધનાના માર્ગો. જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે ' વત્થુ સહાવો ધમ્મો, વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ', એટલે મનુષ્યે ગત અનત જન્મોમા જે સસ્કારો મેળવ્યા છે અને તેના લીધે તેનો જે સ્વભાવ યા પ્રકૃતિ બધાયેલી છે તે તેનો ધર્મ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જન્મથી માણસ, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર નથી, તેના કર્મોથી

કરે તે ધર્મ ' તેનામા જો ધર્મનુ જરા પણ ગ્રાન હોય છ તો તે
તેને ટટાર રાખે છે ધર્મના કારણે તેને ખબર હોય છે કે જે દુ ખ
આવી પડયુ છે તે મારા કર્મોનું ફળ છે, તેમા બીજા કોઈનો દોષ
નથી કોઈ કોઈને દુ ખ કે સુખ આપી શકતુ નથી અને ઉ ધમા
આવેના કર્મો માટે સમભાવે ખપાવી લેવા જ જોઇએ એટલે 'ધર્મ'
એ આપણો કટોકટીના સમયનો ખરો મિત્ર છે

મનુષ્ય યોનિ સિવાય બીજી એક પણ યોનિ એવી નથી કે
જેમાં આત્મપ્રાપ્તિ યા મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકાય, અને એટલા માટે જ
મનુષ્યજન્મ દેવોને પણ દુર્લભ બતાવવામાં આવ્યો છે અને મનુષ્ય
જન્મને મોક્ષનુ દ્વાર કહેવામા આવેલુ છે આવો દુર્લભ દેહ પ્રાપ્ત
થયા છતાં જો તેને વેડફી દેવામા આવે તો પછી તે વેડફી દેનારને
આપણે કયુ ઉપનામ આપીશુ ? મનુષ્ય પોતાને મળેલા દેહનો સદ
ઉપયોગ કરી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે તો જ મનુષ્યજન્મ
સફળ થયો ગણાય પોતાના આત્માનો દિવસે દિવસે વિકાસ થાય
અને આત્મપ્રાપ્તિ તરફ આગળ ને આગળ વધતો જાય તેવી રીતે
મનુષ્યે આગળ વધવુ જોઇએ અને તે પ્રમાણે કરવામા આવે તો
જરૂર તે એક દિવસ આત્મપ્રાપ્તિ કરી આનદઘન બની શકશે અને
પછી તેને કોઇ બીજાની અપેક્ષા નહિ રહે શરૂમા જણાવ્યા પ્રમાણે
મનુષ્ય માત્ર 'આનદ'ની શોધમાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે
'ધર્મ' સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી, અને એટલા માટે જ ધર્મ-
મય જીવનની જરૂર છે

હવે આપણે ધર્મમય જીવન કેમ જીવવુ યા ગાળવુ તે જોઈશુ
ધર્મમય જીવન 'મ ગાળવુ તે સમજાવવાનુ કાર્ય અતિ મુશ્કેલ છે.
મનુષ્ય જેટલુ વાચે છે તેટલુ સમજી શકતો નથી સમજે તેટલુ
વ્યક્ત કરી શકતો નથી અને વળી ભાષાની ઓછપ ન હોય તો

આવેનુ છે હવે પ્રશ્ન એટનો જ રહે છે કે મનુષ્યને ' આનંદ શાથી મળે ' સંસારમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાથી રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્ર ખેડવાથી, ખાવાપીવાથી કે શાથી ? દુનિયાદારીનુ કોઈ પણ કાર્ય એવુ નથી કે જે કર્યાથી મનુષ્યને શાશ્વત આનંદ મળે કાર્ય કરતી વખતે અને કરી રહ્યા પછી થોડા વખતના માટે મનુષ્યને ઉત્સાહ અને સુખ લાગે છે પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેને અસંતોષની જ્વાળા વીંટળાઈ વળે છે નવીન કાર્ય કરવાના તર્કો આવે છે, યોજનાએ ઘડાય છે અને યોજનાએ અમલમા મુકવા પ્રયત્નો થાય છે કેટલીક વખત તેને સફળતા વરે છે, કેટલીક વખત નિષ્ફળતા પણ મળે છે સફળતા વરે કે નિષ્ફળતા મળે પરંતુ તેનુ સુખ કે દુ ખ લાંબો સમય ટકતું નથી ફરી નવા તર્કો, નવી યોજનાએ ચાલુ જ થાય છે મનુષ્ય સાધારણ રીતે તો આમ જ જીવન પૂરુ કરે છે અને જ્યારે જીવનનો અંત સમીપ દેખાય છે ત્યારે જો સંવેદુ કરે છે તો તેને શૂન્ય સિવાય બીજો અંક દેખાતો નથી. દેવોને દુર્લભ એવો મનુષ્ય દેહ પામ્યા છતા તે પોતાના આત્માનો જરાય વિકાસ કરી શક્યો હોતો નથી આત્મપ્રાપ્તિ કે મોક્ષપ્રાપ્તિના રસ્તે એક ડગલુ આગળ ચાલ્યો હોતો નથી.

મનુષ્યજન્મનો આદિ અને અંત ખાવા પીવા કે મોજશોખમાં જ આવી જાય છે એમ માનનારા માટે તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી, પરંતુ જેઓ આત્મા છે એમ માને છે આત્મપ્રાપ્તિ એ જ લક્ષ્ય છે જેઓનુ તેમના માટે જ આપણે તો લેવાનું કે કહેવાનું રહે છે મનુષ્યના શરીરમાં કોઈ રોગ હાય તો મનુષ્ય આસનો હમેશા થઇ જાય સીધો બેસી શકે જ નહિ જેમ કોઈ સ્થૂળ શરીરને ટટાર રાખે છે તેમ ધર્મ આપણા ભાવાત્મક જીવનને ટકાવી રાખે છે ધર્મની ખરી કિંમત તો દુ ખ વખતે જ જણાય છે મનુષ્ય ઉપર દુ ખ આવી પડે તે વખતે તેનામાં ધર્મની ભાવના હોતી નથી તો તે ભાંગીને ભૂકો થઇ જાય છે અને એટલા માટે ' ધારણ

મનુષ્ય ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકે છે 'વિવેક'ની વ્યાખ્યા કરવી એ ઘણું સહેલું છે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે; કારણ જો આપણે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે અને તેને આપણે અંતઃકરણપૂર્વક અનુસરવા માગતા હોઈશું તો દરરોજ ડગલે ને પગલે ખરું શું અને ખોટું શું એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહેશે. દરેક માણસ સાથેનો આપણો દરરોજનો વ્યવહાર, આપણો ધંધો, અરે, આપણે સવારમાં ઉઠીએ ત્યારે સુઈ જઈએ ત્યાં સુધીમાં જે જે કામો કરીએ છીએ તે બધામાં તે પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહેશે અને તે તે દરેક વખતે આપણી કસોટી થશે. રહેજ ખોટું કરવાથી મળતા દુનિયાદારીના તમામ લાભોને જતા કરવા પડશે. દુનિયા જેને દુઃખ માને છે તેમાંથી પસાર થવું પડશે ટુંકમાં 'સતત જાગ્રત' રહેવું પડશે 'વિવેક' પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય તો ડગલુંય આગળ ચઢાય તેમ નથી અને તેટના માટે જ શ્રી મહાવીર પ્રભુના પાછલા ભવાનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે 'નયસાર'ના ભવથી કરવામાં આવ્યું છે 'નયસાર' એટલે જેનામાં વિવેક બુદ્ધિ જાગ્રત થઈ છે તે એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રથમ દરેક મનુષ્યે 'નયસાર' થવું પડશે અને તે માટે સતત જાગ્રત રહેવું પડશે શ્રી મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે પહેલા તેઓએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે પણ સતત જાગ્રત રહેવાનો જ આપેલો છે પ્રભુએ કહ્યું છે કે 'હે ગૌતમ ! એક સમયનો પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ' પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે ગૌતમ તો પ્રભુ પાસે હતા જ નહિ છતા પ્રભુએ 'ગૌતમ' શબ્દ વાપર્યો તેનો અર્થ શું ? પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને ઉદ્દેશીને તે વાક્ય બોલ્યા જ નથી પરંતુ દરેક મનુષ્યને ઉદ્દેશી બોલેલા છે કારણ 'ગો' એટલે ઈંદ્રિયો અને "ગૌતમ એટલે ઇંદ્રિયોનો સ્વામી. પ્રભુનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે હે ઇંદ્રિયોના સ્વામી (મન) ! એક સમયનો પણ પ્રમાદ સેવીશ નહિ પ્રભુએ જે કાંઈ કહ્યું છે તે ઇંદ્રિયોના સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહેલું છે, ઇંદ્રિયોના દાસને નહિ તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મનું

સમજેવું વ્યક્ત કરવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ બને છે, અને તેથી ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું એ સમજાવવાનું કાર્ય વધુ જ મુશ્કેલ છે

જેણે કદી સાપ જોયો નથી તેને દોરડામાં સાપની ભ્રાંતિ કોઈ દિવસ સ્વપ્નમાં પણ નહિ થાય અને તેને સાપનું ગમે તેવું વર્ણન આપીએ તો પણ 'સાપ' એટલે શું તે તે સમજી શકશે નહિ જેણે સાપ જોયો છે તેને જ દોરડામાં સાપની ભ્રાંતિ થશે. તેવી રીતે 'ધર્મ' એટલે શું અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું તે સમજાવવું અતિ મુશ્કેલ છે 'ધર્મ' એ શું વસ્તુ છે અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવી શકાય એ જાણવાની જો ખરી જિજ્ઞાસા મનુષ્યને થઈ હોય તો પ્રથમ તેણે પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે 'ધર્મ' શા માટે જોઈએ છીએ? મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા, આબરૂ વધારવા, શાંતિ મેળવવા કે લોકરંજન કરવા? આ પૈકીનો જો કોઈ ઉદ્દેશ હોય તો સમજવું કે પોતે ધર્મને લાયક નથી આત્મપ્રાપ્તિ એ જ જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે જીવનનું તે મૂળ મંત્ર છે અને તેના વિના જીવી શકાય જ નહિ એવી પ્રતીતિ થઈ હોય તો જ જાણવું કે ધર્મના રસ્તે ચાલવાને પોતે યોગ્ય છે તે માટે પ્રથમ 'સત્સંગ' કરવો જોઈએ ધાર્મિક પુસ્તકોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેના ઉપર વિચાર અને મનન કરવું જોઈએ સત્સંગ કરવાથી મનુષ્યમાં 'વિવેક' આવે છે જ્યાં સુધી 'વિવેક' આવતો નથી ત્યાં સુધી મનુષ્ય એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી કારણ 'વિવેક' એ ધાર્મિક જીવનનું પ્રથમ પગથીયું છે અહીં આપણે 'સત્સંગ' અને 'વિવેક' એટલે શું તે પ્રથમ જાણી લેવું જોઈએ. સત્સંગ એટલે જ્યાંથી આપણને 'સત્' મળે તે 'સત્સંગ' 'વિવેક' એટલે ખરા ખોટાની પરખ એટલું જ નહિ પણ 'વિવેક' એટલે ખરા ખોટાની પરખ ખરાને વળગી રહેવાનો અને ખોટાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય અને તે પ્રમાણે વર્તન. આવો 'વિવેક' ઉદય થાય પછી જ

થાય ત્યારે જ આપણને મોક્ષ મળી શકે ગંગાવતરણ આનું સરસ રૂપક છે ભગીરથ ગંગા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ શરીર, પ્રાણ અને મનના અધિષ્ઠાતા દેવોને પ્રસન્ન કરી પોતાના પૂર્વજોને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા માગણી કરે છે ત્રણેય દેવો પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે અને ભગીરથને કહેવામાં આવે છે કે ગંગાજી–મહાવિદેહની શક્તિનું જો અવતરણ થાય તો જ તે કાર્ય બની શકે ભગીરથ ગંગાજીને પ્રસન્ન કરે છે પરંતુ ગંગાજી સીધાં પાતાળમાં આવવાની ના કહે છે તેમને ઝીલનાર તો કોઈક જોઈએ જ ભગીરથ ફરી બ્રહ્મા, વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરે છે પરંતુ તેઓ પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે છેવટે શંકરને પ્રસન્ન કરવામાં આવે છે અને તેઓ ગંગાજીને ઝીલવાની હા પાડે છે ગંગાજી શંકરના મસ્તકમાં ભરાઈ જાય છે ભગીરથની પ્રાર્થનાથી આગળ ચાલી જહ્નુ ઋષિની જાંઘમાં પેસી જાય છે વળી ભગીરથ પ્રાર્થના કરે છે એટલે ગંગાજી આગળ ચાલે છે અને ભગીરથના પૂર્વજોનો મોક્ષ થાય છે આપણને મોક્ષ અપાવનારી કોઈ શક્તિ હોય તો તે મહાવિદેહની શક્તિ છે મહાવિદેહની શક્તિ આપણામાં ઉતરે પરંતુ તે ક્રમે ક્રમે મહાવિદેહથી ઉતરતા પહેલી ભૂમિકા મનની આવે એટલે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ–શરીર અને પ્રાણના અધિષ્ઠાતા દેવોએ–ગંગાજીને ઝીલવાની ના પાડી ગંગાજી શંકરના–મનના અધિષ્ઠાતા દેવ મસ્તકમાં ભરાઈ ગયાં તે મનની ભૂમિકાનું રૂપાંતર કર્યું તે બતાવે છે ત્યારબાદ, જહ્નુ ઋષિની જાંઘમાં પેઠા તે પ્રાણની ભૂમિકાનું રૂપાંતર કર્યું તે બતાવે છે જાંઘનો ભાગ પ્રાણમય ભૂમિકાનું સુચન કરે છે અને પછી જ ભગીરથના પૂર્વજોની રાખ એટલે શરીરની ભૂમિકાનું રૂપાંતર થાય છે તેથી જ આપણો પ્રયત્ન શરીર, પ્રાણ અને મનની પેલીપાર રહેલી મહાવિદેહની શક્તિનું અવતરણ કરવા માટે હોવો જોઈએ અને તે માટે "મનની સંકલ્પ–શક્તિ જોઈએ, હૃદયની આધ્યાત્મિક તૃષા અને પ્રાણની અનુમતિ જોઈએ અને સ્થૂલ દેહને દિવ્ય શક્તિ પ્રત્યે ખુલ્લો કરવો જોઈએ તથા સ્થૂલ ચૈતન્ય

પણ રાખી શકાય નહિ. જે ધર્મને જીવનથી જુદો પાડી શકાય છે તે ધર્મ ' ધર્મ ' જ નથી, બીજુ ગમે તે હોય. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામા ધર્મ વણાયેલો જ હોવો જોઇએ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ પ્રમાણે જ આપણી દરેક ક્રિયા–ખાવાપીવાની સુવા બેસવાની સુદ્ધાંત થવી જોઇએ ફુલ સુગંધ જ આપે અમુક સમયે આપે અને અમુક સમયે ન આપે તેવુ બનતું નથી, તેવી રીતે આપણી દરેક ક્રિયા ધર્મ પ્રમાણે જ થવી જોઇએ આગળ વધીને કહીએ તો આપણી દરેક ક્રિયા જ ' ધર્મ ' હોવી જોઇએ તેમ થવા માટે વિવેક પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘણું ઘણું કરવાનુ રહે છે ' વિવેક ' એ તો પ્રથમ પગથીયુ છે વિવેક પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ જ્ઞાનનાં (પ્રકાશનાં) કિરણો આવવા માંડે છે એટલે મનુષ્ય મરીચિ થાય છે (મરીચિ–પ્રકાશનું કિરણ) આપણે આગળ વધવા માટે ખાસ કરી ત્રણ ચીજોની જરૂરિયાત છે. (૧) અભિપ્સા, (૨) ત્યાગ અને (૩) સમર્પણ

' અભિપ્સા ' એટલે આત્મા યા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ની ઉર્ધ્વગામી ઇચ્છા, શરીર, પ્રાણ અને મનની ભૂમિકાઓ ઉપરની ભૂમિકામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેને જાગ્રત કરી તેનું આહ્વાન કરી તે શક્તિને નીચે લાવી આપણા શરીર પ્રાણ અને મનનું રૂપાંતર કરવાની ઇચ્છા. આ માટે પણ શાસ્ત્રોમાં ઘણું કહેવામા આવેલુ છે એમ કહેવાય છે કે જમ્બુદ્વીપમા મોક્ષ મળતો નથી પરતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેવામા આવે તો મોક્ષ મળી શકે છે જમ્બુદ્વીપ જેવો દ્વીપ ખરેખર છે કે કેમ અગર તો મહાવિદેહ ક્ષેત્ર જેવુ કોઈ ક્ષેત્ર છે કે નહિ તેની ચર્ચામા નહિ ઉતરીએ, પરતુ આ એક સુંદર રૂપક તો છે જ 'જમ્બુ' એટલે જડ મન પ્રાણ અને શરીરના ધર્મો જડ છે અને જ્યાં સુધી આપણે જડમાં જ રચ્યાપચ્યા હોઇએ ત્યા સુધી આપણને મોક્ષ મળી શકે જ નહિ એ દેખીતુ છે શરીર પ્રાણ અને મનની ભૂમિકાઓની પર રહેલ મહાવિદેહની ભૂમિકાની શક્તિ જ્યારે આપણામાં પ્રગટ

' કપટરહિત થઈ આતમ અરપણા આનંદઘન પદ રેહ '

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ એટલે શુ તે આપણે ઉપર જોયું ત્રણેની વ્યાખ્યા જાણ્યા પછી સ્હેજે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તેમ છે કે આ તો મોટો પહાડ આપણા સામે ઉભો કરવામાં આવે છે શુ આવુ વર્તન શક્ય છે? આ તે શી રીતે બની શકે? આનો ઉત્તર એટલો જ છે કે આત્મા પર વિજય મેળવવો હોય તો તે કરવુ જ પડશે. પ્રયત્નથી સઘળી વસ્તુ સાધ્ય થઈ શકે છે આત્મપ્રાપ્તિ એ જેવો તેવો લાભ નથી, તેને મેળવવા કિંમત તો આપવી જ પડશે નજીવામાં નજીવી ચીજ જોઈતી હોય તો પણ તેની કિંમત આપવી પડે છે, તો પછી આત્મપ્રાપ્તિ, વગર કિંમતે મેળવવા અભિલાષ કેમ રખાય? કુદરતનો નિયમ છે કે ' મફત આપવુ નહિ એટલે આત્મ પ્રાપ્તિની કિંમત તો આપણે ચુકવવી જ પડશે કિંમત ચુકવવાનાં સાધન કે શક્તિ આપણી પાસે ન હોય તો તે મેળવવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ કરવા માટે આપણે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ જ ફેરવી નાખવુ પડશે. દુનિયાદારીની દરેક ચીજ કે દરેક કાર્ય પાછળ અત્યારે આપણી જે ભાવના કામ કરી રહી છે તેને બદલી નાખી આત્મપ્રાપ્તિમાં મદદકર્તા થાય તેજ ભાવના રાખવી પડશે કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે જે થાય તે સમભાવે, ઉદાસીન ભાવે, સાક્ષીભાવે જોવાની ટેવ કેળવવી પડશે આત્મપ્રાપ્તિ માટે આપણી પાસે અખૂટ ઉત્સાહ અને અખૂટ ધૈર્ય જોઈશે. આજે ને આજે આત્મપ્રાપ્તિ કરવી છે એવા ઉત્સાહથી કામ કરવુ પડશે ઉત્સાહ એટલે ચચળતા નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે આટલી ઉતાવળની શી જરૂર છે, ધીમે ધીમે કરીએ તો ન ચાલે? આવા પ્રશ્ન માટે શ્રી મહાવીર પ્રભુના શબ્દો જ બસ છે શ્રી પ્રભુ કહે છે કે ' મોત (મરણ)ની સાથે જેને

અને સ્થૂલ પ્રકૃતિને આગ્રા ઉપર ચડાવેલી આટીના જેવી નરમ અને ગ્રાહ્ય સંસ્કારગ્રાહી બનાવવી જોઈએ" આ પ્રમાણે થાય તો જ આપણે આગળ વધી શકીએ.

બીજી જરૂરી વસ્તુ છે 'ત્યાગ.' ત્યાગ એટલે અસ્વીકાર. અસ્વીકાર શેનો?

'અવિદ્યામય, માનવ પ્રકૃતિની સામાન્ય ક્રિયાઓનો અસ્વીકાર. મનના વિચારો, અભિપ્રાયો તેની પસંદગીઓ, તેનો જુનો અભ્યાસ તથા તેણે બાંધેલા ધારાધોરણો અને પરિમિત-સંકુચિત-શ્રેણીઓ વગેરે સર્વેનો સાધકે અસ્વીકાર કરવો જોઈએ પ્રાણમાં રહેલી ઈચ્છાઓનો, વાસનાઓનો તથા ઈન્દ્રિયોનાં સંસ્પર્શો વિમર્શ વિગેરેનો તથા સ્વાર્થ, અભિમાન દર્પ, કામવાસના, લોભ, ઈર્ષ્યા અને અસત્યનો વિગેરે સર્વેનો સાધકે સતત અસ્વીકાર કરવો જોઈએ સ્થૂલ શારીરિક પ્રકૃતિમાં રહેલી મૂર્ખાઈ, શંકાશીલ વૃત્તિ અશ્રદ્ધા, તપોભ્રષ્ટતા, દુરાગ્રહ, ક્ષુદ્રતા, પ્રમાદ, રૂપાંતર પ્રત્યે ઉદાસીનતા, તમોગુણ, (જડતા) વિગેરે સર્વેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ" મનની વિકૃતિઓનો ત્યાગ કરવાથી "શાંત થયેલા મનમાં સત્યજ્ઞાનની જ્યોતિનો ઉદય થઈ શકશે." પ્રાણની વિકૃતિઓના ત્યાગથી "વિશાળ અને શાંત થયેલા પ્રાણમાં ઉર્ધ્વભૂમિકામાં રહેલી સત્ય શક્તિનું અને સત્ય આનંદનું અવતરણ થઈ શકશે. સ્થૂળ શરીરમાં રહેલી વિકૃતિઓના ત્યાગથી "જ્ઞાનની જ્યોતિની શક્તિની અને આનંદની વાસ્તવિક પ્રતિષ્ઠા સ્થૂળ શરીરમાં થઈ શકશે."

ત્રીજી વસ્તુ છે 'સમર્પણ' સમર્પણ કરવા માટે આપણે નિસ્પૃહ નિરંભ અને નિરહંકારી થવું પડશે. નિર્દંભ થયા સિવાય નિસ્પૃહ થઈ શકાતું નથી આ બાબતમાં વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં આનંદઘનજી મહારાજની એક લીટી જ પ્રથમ જિનેશ્વરના સ્તવનમાંથી બસ થશે.

' કપટરહિત થઈ આતમ અરપણા આનંદઘન પદ રેહ '

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ એટલે શું તે આપણે ઉપર જોયુ ત્રણેની વ્યાખ્યા જાણ્યા પછી સ્હેજે પ્રશ્ન ઉદ્દ્ભવે તેમ છે કે આ તો મોટો પહાડ આપણા સામે ઉભો કરવામાં આવે છે શુ આવુ વર્તન શક્ય છે? આ તે શી રીતે બની શકે? આનો ઉત્તર એટલો જ છે કે આત્મા પર વિજય મેળવવો હોય તો તે કરવુ જ પડશે. પ્રયત્નથી સઘળી વસ્તુ સાધ્ય થઈ શકે છે આત્મપ્રાપ્તિ એ જેવો તેવો લાભ નથી, તેને મેળવવા કિંમત તો આપવી જ પડશે નજીવામાં નજીવી ચીજ જોઈતી હોય તો પણ તેની કિંમત આપવી પડે છે, તો પછી આત્મપ્રાપ્તિ, વગર કિંમતે મેળવવા અભિલાષ કેમ રખાય? કુદરતનો નિયમ છે કે 'મફત આપવુ નહિ એટલે આત્મ પ્રાપ્તિની કિંમત તો આપણે ચુકવવી જ પડશે કિંમત ચુકવવાનાં સાધન કે શક્તિ આપણી પાસે ન હોય તો તે મેળવવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે

અભિપ્સા, ત્યાગ અને સમર્પણ કરવા માટે આપણે આપણું દષ્ટિબિંદુ જ ફેરવી નાખવુ પડશે. દુનિયાદારીની દરેક ચીજ કે દરેક કાર્ય પાછળ અત્યારે આપણી જે ભાવના કામ કરી રહી છે તેને બદલી નાખી આત્મપ્રાપ્તિમાં મદદકર્તા થાય તેજ ભાવના રાખવી પડશે કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે જે થાય તે સમભાવે, ઉદાસીન ભાવે, સાક્ષીભાવે જોવાની ટેવ કેળવવી પડશે આત્મપ્રાપ્તિ માટે આપણી પાસે અખૂટ ઉત્સાહ અને અખૂટ ધૈર્ય જોઈશે. આજે ને આજે આત્મપ્રાપ્તિ કરવી છે એવા ઉત્સાહથી કામ કરવુ પડશે. ઉત્સાહ એટલે ચચળતા નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે આટલી ઉતાવળની શી જરૂર છે, ધીમે ધીમે કરીએ તો ન ચાલે? આવા પ્રશ્ન માટે શ્રી મહાવીર પ્રભુના શબ્દો જ બસ છે શ્રી પ્રભુ કહે છે કે 'મોત (મરણ)ની સાથે જેને

દોસ્તી છે તે ભલે ગમે તેમ વર્તે પરતુ મોત જેનો દોસ્ત નથી તેવાઓએ તો તુરત જ ધર્મકાર્યમાં લાગી જવુ જોઇએ ' મનુષ્ય દેહ દેવોનેય દુર્લભ અને મોક્ષનુ દ્વાર હોવા છતા આયુષ્યનો ભરોસો નથી મોત કઈ ઘડીએ આવી ઉભુ રહેશે તે કોઈ જાણતું નથી માટે આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાએ તો એક સમયનો પણ પ્રમાદ નહિ કરતાં તુરત ધર્મકાર્યમાં રત થઇ જવુ જોઇએ

ધૈર્ય એટલું હોવુ જોઇએ કે યુગોના યુગો વહી જાય છતાંય નિરાશા આપણામાં પ્રવેશી શકે નહિ ' નિરાશા ' સાધકનો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે મનુષ્ય અનત જન્મોના સાગ અને ખોટા સસ્કારો લઈ જન્મે છે તે પૈકી ખોટા તમામ આત્મપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છતા માણસે દૂર કરવા પડશે અને તેમ કરવામાં સમય તો જશે જ ગટરમાં કચરો જમી જાય છે અને પાણી તેના ઉપરથી વહી જાય છે આપણે તો એમ જ માનીએ છીએ કે ગટરમાંથી પાણી સીધી રીતે જાય જ છે પરતુ કોઈ વખત ગટરના તળીએ જામેલો કચરો આપણી નજરે ચડે છે અને તેને સાફ કરાવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ ગટરનો કચરો જે વખતે ઉખેળવામા આવે છે ત્યારે એટલી તો દુર્ગંધ ફેલાય છે કે આપણાથી તે સહન થતી નથી અને આપણને લાગે છે કે આવી ગૂગળામણ ભોગવવા કરતાં તો ગટર સાફ કરવી શરૂ ન કરી હોત તો જ સારુ હતુ તેવી જ રીતે સાધક જ્યારે ધર્મ તરફ વળે છે ત્યારે અનત જન્મોના કુસસ્કારો રૂપી કચરો પડ્યો હોય છે તેને ઉખેળવો પડે છે તેમ કરતાં તે ગૂગળાઈ જાય છે તેને લાગે છે કે આના કરતા સાધના શરૂ ન કરી હોત તો જ સારુ હતુ આનો તો અત જ દેખાતો નથી આવા વિચારો તેનામાં નિરાશા લાવે છે અને કેટલીક વખત સાધક સાધના મુકી પણ દે છે અને તેટલા માટે જ અખૂટ ઉત્સાહ અને અખૂટ ધૈર્યની અપેક્ષા રહે છે બીજી એક વસ્તુની જરૂર છે તે એ છે કે સાધના કરતી વખતે આત્મવચના તો

થવી જ ન જોઇએ. કોઇકે કહ્યું છે કે ' પોતાની જાતને છેતરવામાં મનુષ્ય એક્કો છે ' દરેક કાર્ય કરતી વખતે કઇ ભાવના કામ કરે છે તેની સતત ચોકીદારી સાધકે રાખવી જ રહી. કેટલાક કાર્યો એવા હોય છે કે દેખાવમા તે શાસ્રસમત અને લોકપ્રમાણ હોય છે પરતુ જરા ઉડા ઉતરીને જોતા તેની પાછળ મનુષ્યનું અભિમાન જ-(Ego) કામ કરતું હોય છે આત્મધર્મના વિરોધીઓનો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ લાવવો જોઇએ નહિ આત્મધર્મના વિરોધીઓ-કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વિગેરે એવા તો ચાલાક, બહુરૂપી અને શક્તિશાળી છે કે તેમને જરા જેટલોય માર્ગ મળ્યો કે તરત જ આપણામાં પ્રવેશ કરશે અને આપણને આડા રસ્તે ચઢાવી દેશે નળરાજાએ શાચ જઇ આવી હાથપગ ધોયા પરતુ પાનીની સહજ જગ્યા ધોયા વગરની રહી ગઈ અને કલિએ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. રયણાદેવીની વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે વાતનો ટુક સાર નીચે મુજબ છે—

બે ભાઇઓ દરિયાની મુસાફરી કરે છે વહાણ ભાંગી જાય છે બન્ને ભાઇઓ ઘણા દિવસે કિનારે આવે છે કિનારા ઉપર તેમનુ સ્વાગત એક અનુપમ સુ રી કરે છે તેમને પોતાની સાથે લઇ જાય છે અને અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ ભોગવે છે વર્ષ પૂરુ થવા આવે છે સુંદરી કે જે રયણાદેવી છે તેને બહાર જવાનું થાય છે કિલ્લાની કુચીઓ બન્ને ભાઇઓને આપે છે અને જ્યા હરવુ ફરવુ હોય ત્યાં હરવા ફરવાની છૂટ આપે છે માત્ર ઉત્તરનો દરવાજો ઉઘાડવાની અને કિલ્ના બહાર જવાની ના પાડે છે મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે જેની મના કરી હોય તે કરવાની ઇચ્છા તેનામાં પ્રથમ થાય છે રયણાદેવીને પાછા આવવાને એક દિવસ બાકી રહે છે અને બન્ને ભાઇઓ ઉત્તરનો દરવાજો ઉઘાડે છે ઉઘાડતાની સાથે તેમની નજરે હજારો માણસોની ખોપરીઓ પડે છે અને એક માણસને શૂળીએ ચડાવેલો જુએ છે તેને હકીકત પૂછતા જણાય છે કે બન્ને ભાઇઓના આગમન

સમજણ પડયા પછી માનવું તે શ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાન છે નાના બાળકને કહીએ કે બે ને બે ચાર. બાળક તેનું કારણ પૂછે છે ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે તેમ જ થાય. તું મ્હોટો થઈ ગણિત શીખીશ એટલે તને સમજાશે, અત્યારે તો અમે કહીએ છીએ તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આગળ ચાલ તે જ પ્રમાણે આત્મા છે, તે એક જ પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ જ્ઞાની પુરુષો જેમણે આત્મા જોયો છે મેળવ્યો છે તેમણે કહ્યું છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણે તેમણે બતાવેલા રસ્તે પ્રયાણ કરવું જ જોઇએ જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા રસ્તે ચાલીશું તો જરૂર એક દિવસ આપણે ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી શકીશું શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઇએ કે આપણને હવામાં કોઇની પણ મદદ સિવાય લટકવાનું કહેવામા આવે તો પણ આપણે બીજા કોઇની મદદ શિવાય માત્ર આપણી શ્રદ્ધાના બળે જ હવામા લટકી શકીએ

ગત અનંત જન્મોના કુસંસ્કારો આપણામાં પડયા છે એટલે આપણાથી ભૂલો તો અનેક થશે, પરંતુ તેથી નિરાશ થવાની જરાયે જરૂર નથી ભૂલ કર્યા પછી તેના માટે નકામા રોદણા રોઈ વખત બગાડવાની જરૂર નથી 'હું પાપી છું ભારે કર્મી છું મારાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી, અધમ છું' આવા વિચારોને તો સ્વપ્નમાં પણ સ્થાન આપવાનું નથી ભૂલ થઈ જાય તો તેને માટે પશ્ચાતાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ઉપર જેવા વિચારો કરી વખત બગાડવો તે કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી પશ્ચાતાપનો અર્થ થએલી ભૂલ માટે માફી માગવી અગર કલ્પાંત કરવું એવો નથી 'પશ્ચાતાપ' એટલે થએલી ભૂલ ન થાય તે માટે સતત પ્રયત્ન. આત્માને અનંત શક્તિના ધણી તરીકે શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલો છે આત્મા ધારે તે કરી શકે છે એટલે ભૂલ થવાનાં કારણે 'હું પાપી છું વિગેરે વિચારો કરવાના બદલે 'મારો આત્મા અનંત શક્તિનો ધણી છે, તે ધારે તે

કરી શકે છે ' એવી ભાવના ભાવવાની જરૂર છે ગત અનંત જન્મોના સંસ્કારોને લઇ ભૂલ થઈ ગઈ પણ ફરીથી આવી ભૂલ કરીશ નહિ એવી ભાવના રાખવાની જરૂર છે સાધકમા આ ભાવના આવી હશે તો ફરીથી ભૂલ કરતી વખતે પણ તે જાગ્રત હો, પોતે ભૂલ કરે છે તેનું તેને ભાન હશે, ફરી ભૂલ ન થાય તે માટે તેનો પ્રયત્ન પણ હશે આવી રીતે આગળ વધતાં જરૂર એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તેના હાથે ભૂલ થવા પામશે જ નહિ

મહાવિદેહની શક્તિને પ્રગટાવવા માટે અને તેનું આહ્‌વાન કરી નીચે લાવી મન પ્રાણ અને શરીરની ભૂમિકાઓનું રૂપાતર કરાવવા માટે પ્રથમ તો આપણું શરીર મજબુત જોઈએ મનુષ્ય દેહ દેવોનેય દુર્લભ અને મોક્ષનું દ્વાર છે આપણો આત્મા તેમા બિરાજે છે એટલે તે આત્માનુ મદીર છે મદીરને તો સ્વચ્છ અને સારુ રાખવુ જ જોઈએ શરીર મારૂ-મજબુત નહિ હોય તો તે મહા વિદેહની શક્તિને ઝીલી શકશે નહિ અને ઉલ્ટું પરિણામ એવુ આવશે કે મહાશક્તિના અવતરણના કારણે મનુષ્યનું કાતો મોત થાય વા તો તે ગાંડો થઈ જાય, એટલા માટે પ્રથમ આપણે આપણુ શરીર સુંદર અને સુદૃઢ બનાવવું પડશે. શરીરને મોજશોખ કરીને બગાડવાનું નથી તેમ હઠથી ઉપરાત ઉપવાસ વિગેરે કરીને પણ શરીર બગાડવાનુ નથી શરીર સુદૃઢ રહે માટે જોઈતા ઉપચાર અને આહાર કર્યેજ છુટકો શરીર મારૂ નહિ હોય તો પછી મનુષ્યદેહ મોક્ષનુ દ્વાર હોવા છતા મોક્ષમાં પ્રવેશ કરી શકાશે નહિ પ્રશ્ન થશે આ તે કેવી વાત ! દેહ મન તો તપ છે મહાવીર પ્રભુએ પણ ઉપવાસ કરેલા છે ' શાસ્ત્રોના કહેવા પ્રમાણે જો મનુષ્યદેહ મોક્ષનુ દ્વાર હોય અને મનુષ્ય-યોનિમાથી જ મોક્ષે જવાતુ હોય તો પછી શરીરને સુદૃઢ રાખવાની બાબતમાં કોઈ ભિન્ન મત બનાવશે નહિ શરીર ઉપર મોહ કે આસક્તિ રાખી તેનુ લાલનપાલન કરવાનુ નથી પરતુ ધર્મ કરવામાં

સમજણ પડયા પછી માનવું તે શ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાન છે નાના બાળકને કહીએ કે બે ને બે ચાર બાળક તેનુ કારણ પૂછે છે ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે તેમ જ થાય. તું મ્હોટો થઈ ગણિત શીખીશ એટલે તને સમજાશે, અત્યારે તો અમે કહીએ છીએ તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આગળ ચાલ તે જ પ્રમાણે આત્મા છે, તે એક જ પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ જ્ઞાની પુરુષો જેમણે આત્મા જોયો છે, મેળવ્યો છે તેમણે કહ્યું છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણે તેમણે બતાવેલા રસ્તે પ્રયાણ કરવુ જ જોઇએ જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા રસ્તે ચાલીશુ તો જરૂર એક દિવસ આપણે ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી શકીશુ શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઇએ કે આપણને હવામાં કોઇની પણ મદદ સિવાય લટકવાનુ કહેવામા આવે તો પણ આપણે બીજા કોઇની મદદ સિવાય માત્ર આપણી શ્રદ્ધાના બળે જ હવામા લટકી શકીએ

ગત અનત જન્મોના કુસસ્કારો આપણામાં પડયા છે એટલે આપણાથી ભૂલો તો અનેક થશે પરતુ, તેથી નિરાશ થવાની જરાયે જરૂર નથી ભૂલ કર્યા પછી તેના માટે નમમા રોદણા રોઈ વખત બગાડવાની જરૂર નથી ' હું પાપી છુ ભારે કર્મી છુ મારાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી અધમ છુ ' આવા વિચારોને તો સ્વપ્નમા પણ સ્થાન આપવાનુ નથી ભૂલ થઈ જાય તો તેને માટે પશ્ચાતાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પરતુ ઉપર જેવા વિચારો કરી વખત બગાડવો તે કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી પશ્ચાતાપનો અર્થ થેયેલી ભૂલ માટે માફી માગવી અગર કલ્પાંત કરવુ એવો નથી ' પશ્ચાતાપ એટલે થયેલી ભૂલ ન થાય તે માટે સતત પ્રયત્ન આત્માને અનત શક્તિના ધણી તરીકે શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલો છે આત્મા ધારે તે કરી શકે છે એટલે ભૂલ થવાના કારણે ' હું પાપી છુ ' વિગેરે વિચારો કરવાના બદલે ' મારો આત્મા અનત શક્તિનો ધણી છે, તે ધારે તે

નથી અત્યારે જગતમા અનેક ધર્મો છે એમ કહેવાય છે, પરતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈશુ તો તે બધાનું મૂળ એક જ છે જેવી રીતે વૃક્ષનું મૂળ તો એક જ છે પણ ડાળાઓ અનેક છે, તેવી રીતે આ જુદા દેખાતા ધર્મો ક્રિયાકાંડને લીધે પડેલા જુદા જુદા પથો છે. દરેકનું લક્ષ તો એક જ છે દા ત કોઈ ધર્મ એમ નહિ કહે કે અનીતિમાન બનો અગર અસત્ય બોલો.

મનુષ્ય આ દુનિયામા પોતાના જીવનનો બધો સમય દેહની સેવામાં-દેહના લાલનપાલનમા ગુમાવી દે છે ઇન્દ્રિયોનાં સુખો માટે રાત્રિ દિવસ મહેનત કરતો જોવામાં આવે છે એમ કરતા જે કઇ થોડુ ઘણુ મળે છે તેથી તેને સતોષ નથી થતો, તે વધારે માટે પ્રયત્ન કરે છે દા ત તેને રહેવાને ઘર મળે તો તે બગલા માટે પ્રયત્ન કરતો જોવામા આવે છે કદાચ એથી પણ ઘણુ મળે તો પછી તેના કરતા બીજો કોઈ ચઢી ન જાય એ માટે તે પ્રયત્ન કરે છે પરતુ એ સમજતો નથી કે આ દેહની જેને લીધે કીમત છે તે આત્માને માટે તો કઈ પણ કરતો નથી દેહભાવમા તે એવો રચ્યો પચ્યો રહે છે કે તેને આત્મા શુ છે એ પણ ખબર પડતી નથી હુ કહેનાર આ શરીર છે એમ તે દૃઢપણે માની બેઠો હોય છે પરતુ જો વિવેક બુદ્ધિ-સારાસાર પારખવાની શક્તિથી વિચાર કરવામા આવે તો 'હુ' કહેનાર આ શરીર નથી પણ બીજુ કોઈ છે એમ જણાશે દા ત આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ ત્યારે આ શરીર કાષ્ટ જેવુ થઈ જાય છે, તેમાથી દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે ત્યારે વિચાર થાય છે કે આપણામા પહેલા એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેને લીધે આ શરીર પહેલા હાલતું-ચાલતું તેજોમય દેખાતુ હતુ તે ઉપરથી લાગે છે કે આપણે આ શરીર ઉપરાંત બીજુ કાઇ છીએ વળી કોઈ પર્વત પર ચઢીએ છીએ ત્યારે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોતા તો એમ જ લાગે છે કે શરીર ચડે છે પણ જ્યારે શરીર આત્મા

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

(લેખિક-બહેન ચદ્રા એ શાહ અમદાવાદ)

ધમમય જીવન શા માટે અને કેમ ગળવુ એ પ્રશ્ન ચર્ચતા પહેલાં ધર્મ એટલે શુ એ પ્રશ્ન ઉભો થાય કે ધર્મ એટલે ફરજ, Duty મનુષ્ય તરીકેની બીજા મનુષ્યો તરફ તેમજ પ્રાણી માત્ર તરફ આપણી ફરજ માનવત્વાનો મહા ધર્મ, પ્રેમનો પરમ ધર્મ એ જ ખરો ધર્મ છે કોઇ પથના પૂજારી થવુ અમુક મદિર કે મસ્જીદમા જઇ મૂર્તિની પૂજા કરવી માળા ફેરવવી મત જપ, તપ વગેરે કરવાં એનુ નામ ધર્મ નથી આ બધી વિધિઓ અને પ્રથમ પગથીઆ તરીકે ઠીક છે પરન્તુ ત્યાથી આગળ વધવાની દૃષ્ટિથી નહિ કે પછી તે ક્રિયાકાડને વળગી રહેવુ અને તેને જ ખરો ધર્મ માની બેસવુ ક્રિયાકાંડ એ તો સાધન છે, ધ્યેય નથી અત્યારે તો ખરો ધર્મ પ્રેમનો પરમ ધર્મ, પ્રાણી માત્ર તરફ સમભાવ-વિશ્વબધુત્વની ભાવના ભૂલાઇ ગયા છે અને લોકો બાહ્યક્રિયાકાડને જ વળગી રહ્યા છે તે જ ખરો ધર્મ છે એમ માની બેઠા છે જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે ઝઘડા થવાનુ મુખ્ય કારણ પણ આ જ છે દરેક ધર્મમા ક્રિયા-વિધિઓ શુ છે તે જોવાની જરુર નથી દરેકમા ધ્યેય શુ છે તે જ જોવાની જરૂર છે આત્માની દેહ ભાવમાંથી, દેહ બધનમાથી મુક્તિ એ જ દરેક ધર્મનું ધ્યેય હોવુ જોઇએ પછી તે ધ્યેયને પહોચવાના સાધન Means ભલે જુદાં હોય, એમાં તકરાર કરવાનું કંઇ પ્રયોજન

આપણે જોઈ ગયા કે જીવનનુ અંતિમ ધ્યેય આત્માની ઉન્નતિ એજ છે એટલે આ આત્માની ઉન્નતિ કરવા, તેને તેના પૂર્ણ સ્વરૂપે પહોંચાડવા ધર્મમય જીવન ગાળવાની ખાસ જરૂર છે પરતુ ધર્મમય જીવન પણ ત્યારે જ ગાળી શકાય કે જ્યારે આપણે સાચુ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ સપૂર્ણ દેહભાવમાંથી જ્યારે મુક્ત થઇએ ત્યારે જ સ્વાર્થી–મલીન વાસનાઓનો નાશ થાય છે દેહના, ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અનાસક્તિ આવી જાય છે અને હુ દેહ છુ એ ભાવ જ નષ્ટ થઈ જાય છે વળી એક અધ્યાત્મ રસિક મહાત્માએ કહ્યું છે —

> नाऽहं नारकी नाम, न तिर्यंच नापि मानुष ।
> न देव किंतु सिद्धात्मा, सर्वोऽयं कर्मविभ्रम ॥

જ્યારે આવી ભાવના હૃદયમાં શુદ્ધ રહે છે ત્યારે જ કરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે કહ્યુ છે કે–

ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः જ્ઞાન ક્રિયા ઉભયનો સયોગ થાય ત્યારે જ પૂર્ણ આત્મવિકાસ થઈ શકે નરસિહ મહેતાએ પણ ગાયુ છે કે—

> "જ્યાં લગી આતમા તત્વ ચિન્યો નહિ,
> ત્યા લગી સાધના સર્વ જૂઠી."

જ્યાં સુધી આપણે ખરૂં તત્વ સમજ્યા ન હોઈએ ત્યા સુધી કરેલી બધી ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

વળી જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ જેને બહિરાત્મભાવ પણ કહે છે તે છૂટી ન જાય ત્યાં સુધી નવીન કર્મ બધાયા જ કરે છે અને તે કર્મને ભોગવવા માટે આત્માને દેહના બધન ધારણ કરવાં પડે છે. વળી પોતાના એકના ઉદ્ધાર માટે પણ મનુષ્યે ક્રિયા નથી કરવાની, પરંતુ 'आत्मसम करोमि' "જન પશુ–જગના કલ્યાણાર્થ પર,

વિનાનું થઈ જાય છે ત્યારે તો એક ડગલું પણ આગળ ચાલી શકતું નથી એ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આપણે શરીર ઉપરાંત બીજું કાંઈ છીએ અને તે જ બલવાન છે, કારણ તેના વિના શરીરની કાંઈ કીમત નથી અને તેને જ આપણે ચેતન અમર આત્મા એ નામે ઓળખીએ છીએ

આ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે દેહભાવે રહેવાથી મનુષ્ય આત્માનું સાચુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જેથી આખી માનવ જીંદગી ગુમાવી દે છે, છતાં પણ તે પોતાના ધ્યેયને પહોંચી શકતો નથી અરે ધ્યેય પ્રત્યે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી પ્રશ્ન હવે એ થાય છે કે માનવી જીવનનું ધ્યેય શું છે?

આપણે જોઈ ગયા કે શરીરમાં આત્મા એ જ મુખ્ય છે કારણ આત્મા વિનાનું શરીર તો કાષ્ટ જેવું નકામુ થઈ જાય. વળી શરીર તો પાંચ, પચીશ, પચાસ કે સો વર્ષ પછી નાશ પામવાનું જ છે એના સુખો તો ઝાંઝવાના જળ જેવાં છે મહા મહેનતે મેળવેલાં ઈંદ્રિયોના સુખો ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય છે

' આરામ અર્થે જે અમે આ વસ્તુઓ ઉત્તમ ગણી,
રહેશે સદા એ માનીએ પણ જોતજોતામાં જતી '

ત્યારે આત્મા એ તો અજર અને અમર છે એટલે આત્માનું સુખ એજ ખરૂં સુખ છે, એજ સ્થાયી ટકનારૂં છે એટલે આપણા જીવનનું ધ્યેય પણ આત્માનું ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત કરવુ એજ હોવુ જોઈએ. આત્માનુ ખરૂં સુખ આત્માને પૂર્ણ સ્વરૂપે-પરમાત્મ સ્વરૂપે પહોંચાડવો, દેહ બંધનમાંથી એની મુક્તિ કરાવવી એજ છે એટલે જીવનનું ધ્યેય એજ હોવુ જોઈએ અને એ ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણી બધી ક્રિયા થવી જોઈએ. વળી સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે આત્મા એ પરમાત્માનો જ એક અંશ છે તફાવત માત્ર ગુણના વિસ્તારનો છે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે આ સર્વજ્ઞને મેળવવા એજ આત્માનુ અંતિમ ધ્યેય છે, એમાં જ આત્માનુ પરમ શ્રેય છે

આપણે જોઈ ગયા કે જીવનનુ અંતિમ ધ્યેય આત્માની ઉન્નતિ એજ છે એટલે આ આત્માની ઉન્નતિ કરવા, તેને તેના પૂર્ણ સ્વરૂપે પહોંચાડવા ધર્મમય જીવન ગાળવાની ખાસ જરૂર છે પરંતુ ધર્મમય જીવન પણ ત્યારે જ ગાળી શકાય કે જ્યારે આપણે સાચું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ સંપૂર્ણ દેહભાવમાથી જ્યારે મુક્ત થઇએ ત્યારે જ સ્વાર્થી-મલીન વાસનાઓનો નાશ થાય છે દેહના, ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અનાસક્તિ આવી જાય છે અને હુ દેહ છુ એ ભાવ જ નષ્ટ થઈ જાય છે વળી એક અધ્યાત્મ રસિક મહાત્માએ કહ્યુ છે કે—

नाऽहं नारकी नाम, न तिर्यंच नापि मानुष ।
न देव किंतु सिद्धात्मा, सर्वोऽय कर्मविभ्रम ॥

જ્યારે આવી ભાવના હ્રદયમા શુધ્ધ રહે છે ત્યારે જ કરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે કહ્યુ છે કે—

ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष જ્ઞાન ક્રિયા ઉભયનો સયોગ થાય ત્યારે જ પૂર્ણ આત્મવિકાસ થઈ શકે નરસિંહ મહેતાએ પણ ગાયુ છે કે—

"જ્યાં લગી આતમા તત્વ ચિન્યો નહિ,
ત્યા લગી સાધના સર્વ જૂઠી."

જ્યાં સુધી આપણે ખરૂં તત્વ સમજ્યા ન હોઈએ ત્યાં સુધી કરેલી બધી ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

વળી જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ જેને બહિરાત્મભાવ પણ કહે છે તે છૂટી ન જાય ત્યાં સુધી નવીન કર્મ બંધાયા જ કરે છે અને તે કર્મને ભોગવવા માટે આત્માને દેહના બંધન ધારણ કરવાં પડે છે. વળી પોતાના એકલાના ઉદ્ધાર માટે પણ મનુષ્યે ક્રિયા નથી કરવાની, પરંતુ 'आत्मसम करोमि' "જન પશુ-જગના કલ્યાણાર્થ પર,

હોમું અગ સૌ મારાં " 'સજ્ની છ્‌વ કરૂં શાસનરસી' એવી બીજાનુ ભલું કરવાની વૃત્તિથી જ કર્મ કરવાની જરૂર છે કારણ બીજાનુ ભલું કરતાં આપણુ હિત એની મેળે થવાનું જ છે કહ્યું છે કે " અન્યનું હિત સાધતાં આત્મહિત સધાય છે " 'यहि हमर्य भाव है कि तारता हुआ तरे " એક બીજાને તારતો જાય અને પોતે તરે એજ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે અરિહતનું પણ એજ લક્ષણ છે કે પોતે તરે અને બીજાને તારે અને આ ધ્યેયને પહોંચતાં–અરિહતના પદને પહોંચતાં વચ્ચે વિઘ્નો આવે તેથી અધ્યાત્મરસિક માનવી દિલગીર થતો નથી તેને તે તો ઇશ્વરની કૃપા તરીકે હર્ષથી વધાવી લે છે કારણ કે તે સમજી ગયો હોય છે કે ગુલાબને જ કાંટા હોય છે વળી કહ્યું છે કે—

विघ्नै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्ध मुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

ઉત્તમ મનુષ્યો ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવે છતાં પણ શરૂ કરેલું કાર્ય છોડી દેતા નથી

- ધર્મમય જીવન શા માટે, તે આપણે જોઈ ગયા હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું કોઇ એમ કહેશે કે દીક્ષા એટલે કે સન્યાસ લઇએ તો જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકાય. અલબત, સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમના બધનમાથી મુક્ત હોય છે એટલે ધારે તો ધર્મમય જીવન ઘણી જ સારી રીતે ગાળી શકાય, પરતુ જેને ગૃહસ્થ તરીકે પોતાના ઉપર આધાર રાખનારાં જેવાં કે નાના ભાઈ ભાંડુઓ વૃદ્ધ માતા પિતા, સ્ત્રી બાળકો, બના હોય તે મનુષ્ય બધાને તરછોડી સાધુજીવન સ્વીકારી લે તો તે પોતાના ગૃહસ્થ-ધર્મમાથી ચૂકે છે અને એ રીતે લીધેલુ સાધુજીવન ભલે તે કાયાથી પાળતો હોય પણ મનથી કદાપિ નહિ પાળી શકે કારણ તેનો તે આત્મા ગૃહસ્થ તરીકેની ફરજમાંથી ચૂક્યો હોવાથી ડખ્યા જ કરશે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ ધર્મમય જીવન ન જીવી શકાય એવું કંઈ નથી કાદવમાં રહેવા છતા કમળ જેમ કાદવથી અલિપ્ત રહે છે તેમ ગૃહમાં રહેવા છતાં સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા આદિની સેવા બજાવતાં છતાં ગૃહમાં તે બધાંની પ્રત્યે આસક્તિ રહિત થવું આનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખવો તે બધા આત્માને લીધે આપણને પ્રિય હોવા જોઈએ, નહિ કે દેહને લીધે વળી આ જીવો મારા સબંધમાં આવ્યાં છે તો મારે તેઓનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ એવી ભાવનાથી ગૃહજીવન ગાળવું અને જો એવી સારી ભાવનાથી જીવન ગાળ્યું હશે તો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ પવિત્ર તીર્થધામ બની રહેશે કહ્યું છે કે "મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા" મન, જો પવિત્ર હોય તો ગંગામાં સ્નાન કરો અગર ઘેર કરો—એ સરખું જ, છે વળી ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ હોય પણ નીચેના અગાર નિયમો—, વ્રતો પાળીને વર્તે તો પછી પોતાના ધ્યેય–પરમાત્મપદે પહોંચવામાં, કદાપિ તે પાછો નહિ પડે

સૌથી પહેલું વ્રત અહિંસા છે કોઈ મનુષ્યની કે પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવી કોઈ જીવને પ્રાણરહિત ન કરવો એવો ટૂંકો આ અહિંસાનો અર્થ નથી મન, વચન તેમજ કાયાથી પણ કોઈને દુઃખ ન દેવું એવો વિશાળ અહિંસાનો અર્થ છે મનથી કોઈપણ પ્રાણીનું બૂરું ચિંતવવું નહિ કોઈએ આપણું બગાડ્યું હોય છતાં પણ આપણે તો તેના ભલા માટે જ કાર્ય કરવું એ જ ખરી વીરતા છે એટલે આ અહિંસા એ વીરનું શસ્ત્ર છે, નહિ કે કાયરનું क्षमा वीरस्य भूषणम् ઘણું બળવાન, ઉદાર હૃદય, હોય તે જ ક્ષમા આપી શકે એટલે જ કહ્યું છે કે अहिंसा परमोधर्म

બીજું વ્રત સત્યનું છે सत्यमेव जयते नानृतम् સત્ય એ જ જય પામે છે અસત્ય નહિ એ વસ્તુ દરેકે પોતાના હૃદયમાં કોતરી રાખવી જોકે અસત્ય ઘણી ... ય પામતું દેખાય, પરંતુ અંતે તો

જ જાય છે વળી સત્ય પ્રતિષ્ઠાયા વચનસિદ્ધિ જ્યારે સત્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રીજુ વ્રત અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી પારકાની વસ્તુ તેના આપ્યા વગર લેવી જેને અદત્તાદાન કહે છે અદત્ત એટલે નહિ આપેલું અને આદાન—એટલે ગ્રહણ કરવું આવી ટેવ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી માલમિલ્કત એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ છે એટલે કોઈની માલમિલ્કત હરી લેવી એ તેની હિંસા કર્યા બરાબર છે

ચોથુ મૈથુનત્યાગ એટલે કે બ્રહ્મચર્ય સાધુએ તો મન વચન તેમજ કાયાથી આ વ્રતનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરવું જોઈએ વળી ગૃહસ્થે પણ જેમ બને તેમ જીતેન્દ્રિય થવાની જરૂર છે કારણ જ્યાં સુધી માણસ જીતેન્દ્રિય નહિ થાય ત્યાં સુધી દેહ અને તેના વિષયો તરફ આસક્તિ આવવાની જ અને આ આસક્તિ એજ સંસારના બંધનનું કારણ છે આ વિષયવાસના ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જીત મેળવે છે ત્યારે જ તે કળા ધર્મ વગેરે ઉચ્ચ પ્રકારના માનસિક વિષયો પ્રતિ લક્ષ આપી શકે છે વળી આ વૃત્તિને દાબી નહી દેતાં એટલે inhibiti.on નહિ કરતાં તેને ઉચ્ચ માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ તો તેમાથી માનસિક વિકૃતિ જન્મે છે

પાચમુ પરિગ્રહનો ત્યાગ પરિ એટલે ચારે બાજુએથી ગ્રહ એટલે ઘેરાવુ જેનાથી ચારે બાજુએથી પકડાઈએ તે પરિગ્રહ કોઈ વસ્તુના માલીક થવા જતાં અંતે તે આપણી માલીક થઈ જાય છે એટલે કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે માલીકી ભાવ ન રાખવો પરંતુ આપણે તો તેના ટ્રસ્ટી છીએ એ પ્રમાણે વર્તવું માલીકી—ભાવથી આસક્તિ આવી જાય છે અને આસક્તિ એજ પરિગ્રહનું મૂળ છે માણસ ગમે તેટલો નિષ્પરિગ્રહી હોય છતાં પણ જો વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ ન જાય તો તે નિષ્પરિગ્રહી ન કહેવાય જેટલો પરિગ્રહ વધારે તેટલો માણસ વધારે દુ:ખી કારણ તૃષ્ણાનો કદિ અંત આવતો નથી એટલે કદિ પરિગ્રહીના ચિત્તને શાંતિ મળતી નથી.

વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો આત્માની મુક્તિના અંતરાય રૂપ છે, એટલે મનુષ્યે તે અવશ્ય વર્જવાં. આ કષાયોમાંથી મુક્ત થવુ એનું જ નામ મુક્તિ. એમા ક્રોધ એ અગ્નિ જેવી બળનો જાય ને બાળતો જાય ક્રોધથી શરીર તેમજ આત્મા બન્ને ઉપર માઠી અસર થાય છે વળી ક્રોધથી વિવેકશક્તિ ચાલી જાય છે ગમે તેવો ત્યાગી અને તપસ્વી માનવી પણ જો ક્રોધને વશ થઇ જાય તો તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે સુખદુઃખના પ્રસંગ આવે તો બીજા તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે, કારણરૂપ તો આપણે પોતે જ છીએ એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી એથી ક્રોધનો આવેશ નહિ થાય વળી બીજાએ આપણી પ્રત્યે ગમે તેવુ વર્તન કર્યું હોય છતા આપણે તો તેના ભલા માટે જ કાર્ય કરવુ છે એ નિયમ રાખ્યો હોય તો ક્રોધ કદિ નહિ થાય.

વળી માન એટલે કે અભિમાનથી મનુષ્યનો વિનાશ થાય છે કારણ અભિમાન અંતે કોઈનું ટકતું નથી. અભિમાનથી તો રાજા રાવણનો પણ નાશ થયો અભિમાનથી તો મનુષ્યનો આત્મા ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, કારણ "લઘુતાસે પ્રભુતા મીલે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દૂર" નમ્રતા હોય તોજ જ્ઞાન આવે. આનો અર્થ એવો નથી કે માણસે સ્વમાનનો પણ ત્યાગ કરવો સ્વમાનથી તો મનુષ્ય કેટલાં હલકાં કામ કરતો અટકે છે એટલે સ્વમાન હોવુ જોઈએ પણ અભિમાન—મદનો ત્યાગ કરવો

માયા એટલે કે કપટભાવથી કરેલુ મહાન સેવાનુ કાર્ય પણ નિષ્ફળ જાય છે મનુષ્યમાં કપટ પ્રવેશે છે એટલે સત્યવૃત્તિનો નાશ થાય છે જેવુ મનમા હોય તેવુ વચનમાં અને વચનમા હોય તેવુ કાર્યમાં હોવુ જોઇએ મન વચન અને કર્મમા એકરૂપતા હોવી જોઈએ એટલે માયાનો ત્યાગ કરવો

લોભથી સર્વગુણોનો નાશ થાયછે લોભને વશ થએલો મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ સુખ પામી શકતો નથી કારણ લોભ એટલે તૃષ્ણાને લીધે થોડુ મળે તો વધારે મેળવવા માણસ પ્રયત્ન કરે છે, વધારે મળે તો તેના પર માલીકી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે અને અનેક વસ્તુઓ મળવા છતાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી, અને તૃષ્ણાને પોષ કરવાને મનુષ્ય અનેક દુર્ગુણોના સકંજામા સપડાય છે માટે લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો

વળી રાગ અને દ્વેષ એ પણ આત્માની ઉન્નતિમાં અંતરાયરૂપ છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો

મનુષ્ય અગર કોઇ પણ વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિમાંથી રાગ જન્મે છે, અને આસક્તિ આવી એટલે જોઈએ આવુંજ રાગથી માણસ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતો નથી કારણ રાગને લીધે માણસ અંધ એટલે કે વિવેકશુન્ય બની જાય છે કહ્યું છે કે રાગાંધા નૈવ પશ્યન્તિ રાગથી અંધ થએલા વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતા નથી કોઇ વસ્તુ અગર મનુષ્ય પ્રત્યે જેટલો રાગ વધારે તેટલું તેના વિયોગથી દુ:ખ પણ વધારે સ્વામી રામતીર્થના શબ્દોમાં કહીએ તો "જેટલા રાગના બીજા હૃદયમાં ઉંડા ઉતર્યા હશે તેટલા જ તે કાંટા વખતે વિશેષ દુ:ખના કારણભૂત થશે" રાગ મમત્વભાવથી-હું અને મારૂં એમાંથી ઉદ્ભવે છે, એટલે આ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો, જો કે વળી આ રાગનો ત્યાગ કરતા પ્રેમનો સ્વાભાવિક રીતે ત્યાગ ન થઇ જાય તે ખાસ સંભાળવું આ એક જરૂરનું છે તે [illegible] આ [illegible] તો મારે તેનું કલ્યાણ કરવું જોઇએ એવી ભાવનાથી જો કોઇ મનુષ્ય પોતાના ભાઈ ભાડુ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનું રક્ષણ પાલન કરે તો તે રાગ [illegible] પણ પ્રેમ કહેવાય અને આ પ્રેમ કલ્યાણ રાગને બંધનરૂપ થતો નથી કારણ તે આત્માને લીધે

ઉદ્ભવ્યો છે વળી આ પ્રેમમા આસક્તિ ન આવી જાય એટલી કાળજી રાખવાની

દ્વેષ એ પણ આત્માનો નાશ કરનાર છે "દ્વેષ અરોચક-ભાવ" જ્યા અરૂચિ થઈ ત્યા દ્વેષનું બીજ રોપાવાનું જ દ્વેષ સ્વાભાવિક રીતે રાગમાથી પ્રકટ થાય છે रागात् द्वेषोपि जायते । દ્વેષનું મૂળ અજ્ઞાન છે જે વસ્તુઓ ખરી રીતે આત્માની નથી તેને આપણી માની લઈએ છીએ, પછી તેને કોઈ બગાડે, કોઈ તેનો નાશ કરે તો આપણે તે સામા માણુસ પ્રત્યે ક્રોધ કરીએ છીએ અને ક્રોધ વ્યાપે છે ત્યારે તે દ્વેષ રૂપે પ્રકટ થાય છે પરતુ આ દ્વેષને આધીન નહિ થતાં મનુષ્યોએ —

"खामेमि सव्व जीवे सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्व भूएसु वेर मज्झ न केणइ ॥

હું સર્વ જીવોને ક્ષમા આપુ છુ સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો મારે કોઈ સાથે વેર નથી પણ સર્વ સાથે મૈત્રી છે, એવી ભાવનાથી જીવન ગાળવુ અને એમ કરવાથી તેના અંદર દ્વેષ લાબા વખત સુધી ટકનાર નથી, કારણુ જેમ અજવાળુ થાય એટલે ચોરી કરનારા ઉભા રહેતા નથી તેમ સત્ય જ્ઞાન રૂપી અજવાળુ થાય છે એટલે અજ્ઞાન એક ક્ષણુ પણ ટકી શકતું નથી

વળી કલહ કકાસ એ પણ નાશનું કારણુ છે કલહશીલ વૃત્તિવાળાને આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન જ રહ્યા કરે છે એટલે તેને કદિ શાન્તિ મળતી નથી એટલે તેના મનમાં કદિ ઉચ્ચ વિચાર પણ પ્રવેશ કરી શકતા નથી એટલે આત્મવિકાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ કકાસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો ઘટે

તેજ્મુ અભ્યાખ્યાન એટલે કે બીજાને માટે આળ મૂકવુ તે પણ સારા માણુસને શોભતું નથી લોકોના કહેવા ઉપરથી કોઈના ઉપર

અમુક દોષ ચઢાવવો એ ઘણું નીચ કાર્ય છે, તેથી તો આપણે બીજાના ચારિત્રની ચોરી કરીએ છીએ કોઈના ચારિત્ર ઉપર આળ ચઢાવવાથી સામાને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી શકતો નથી કેટલીક વાર માણસને આપઘાત પણ કરવો પડે છે વળી પારકી પંચાતોમાં પડવાથી આપણો સમય વૃથા પણ ગુમાવીએ છીએ એટલું નહિ પણ આપણી શાંતિ પણ ગુમાવીએ છીએ

પૈશુન્ય એટલે ચાડીચુગલી કરવી–Back biting–આ ઘણું જ હલકા પ્રકારનું વ્યસન છે ઘણાને આવુ વ્યસન પડી જાય છે બીજાની દૃષ્ટિમાં સારા થવા માટે ઘણા મનુષ્યો પારકી વાતો લાવી–લાવી તેમાં મીઠુ મરચુ ભભરાવી લોકોને કહે છે પરંતુ આથી શો લાભ? આથી બીજાના કરતા આપણી જ–ચાડીચુગલીકારની જ અધોગતિ વધારે થશે, કારણ આત્મા એવા હલકા વિચારોમા રમણ કર્યા કરશે જેથી ઉન્નત વિચારોને પ્રવેશ કરવાને ત્યાં સ્થાન જ નહિ મળે.

મનુષ્યે રતિ અરતિ એટલે કે સુખના પ્રસંગો ઉપર પ્રેમ અને દુઃખના પ્રસંગો પર અપ્રેમનો ત્યાગ કરવો સુખ અને દુઃખમાં સમભાવે રહેનાર જ આત્માની ઉન્નતિ કરી શકે છે વળી સુખ અને દુઃખ હમેશાં ટકતા નથી, એટલે ઘડીમાં સુખ આવે એટલે હર્ષ, દુઃખ આવે એટલે શોક એમ કર્યા કરવાથી મનુષ્યનું મન સ્થિર થઈ શકતું નથી. તે સંયોગોને આધીન બની જાય છે મનુષ્યે इदमपि गमिष्यति આ પણ જશે આ સૂત્ર સુખ તેમજ દુઃખના પ્રસંગે નીરંતર ધ્યાનમાં રાખવુ એથી સુખદુઃખમાં સમભાવ રહી શકશે.

પારકાની નિંદા જેને પરપરિવાદ કહે છે તે પણ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી. બીજાની બાબતોમાં માથુ માર્યા કરતાં જો મનુષ્ય પોતાની જ વાતોમાં રકઘી ધ્યાન રાખે તો તેને અવશ્ય લાભ થાય. કોઈપણ મનુષ્ય સંપૂર્ણ નથી એક માત્ર પ્રભુ સિવાય. "થોડા ઘણા અવગુણે

સૌ ભર્યા રે, કોઈના નળીઆં ચુવે, કોઈના નેવરે " એટલે બીજાની નિંદા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી કોઈના દોષ જોવા કરતાં જો આપણા દોષ આપણે જોઈશું તો તેથી આપણને લાભ પણ થશે કારણ તેથી આપણને સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મન પણ થશે વળી પારકાનાં ગુણ જોવાની વૃત્તિ રાખવી જેથી આપણામાં પણ તેવા ગુણો ખીલી નીકળે. કહ્યુ છે કે—

परगुणपरमाणन् पर्वतिकृत्य नीत्य।
निज हृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ॥

વળી માયામૃષાવાદ એટલે કે ઢોગ—આ વસ્તુ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી મનુષ્ય પોતે હોય તે કરતા સારો દેખાવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેને પોતાના દોષ ઢાકવા ઘણા દુર્ગુણોનો આશરો લેવો પડે છે માનસશાસ્ત્રમા આને Inferiority Complex કહે છે આ Complex એટલે ગ્રથિ જેનામા બધાઈ ગઈ હોય છે તે મનુષ્ય પોતે બીજાથી ઉતરતો હોય અગર કેટલીક વાર ન પણ હોય છતા પોતે કલ્પનાથી માની લીધુ હોય છે એટલે બીજાની દષ્ટિમાં પોતે સારા દેખાવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે દા ત ગરીબ માણસ મોટા મોટા વરઘોડા કાઢશે, કદરૂપા માણસો મોટા ઠેરા કરશે વળી આવુ કરવામા તેને ઘણો ભય રાખવો પડે છે વળી ભયનો માર્યો તે અસત્ય બોલે છે કપટ કરે છે અને બીજા અનેક દુર્ગુણો સેવે છે અને અ તે તેનો ઢોગ ઉઘાડો પડે છ એટલે પોતે એવો ને એવો રહે છે

છે ને મનુષ્યે મિથ્યાત્વ શ લ્યનો ત્યાગ કરવો જોઇએ મિથ્યાત્વ એટલે સત્યને અસત્ય માનવુ અસત્યને સત્ય માનવુ ટૂકામાં વસ્તુને અવસ્તુ રૂપે ઓળખવી તેનું નામ મિથ્યાત્વ. અસત્ય જ્ઞાન જ્યા હોય ત્યાંસુધી શકાઓથી ભરેલુ રહે છે અને

સ્થિતિમા દઢ નિશ્ચયથી તે કોઈ પણુ કાર્ય કરી શકતો નથી માટે વસ્તુને તેના સત્ય સ્વરૂપે ઓળખવા માણુસે હમેશ પ્રયત્ન કરવો કારણુ સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એટને મિથ્યાત્વ ચાલ્યું જશે અને આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન હૃદયમા પ્રવેશ કરશે જેથી આત્માને ઉચે ચડતાં વાર નહિ લાગે પછી તેને કોઈનુ આલબન લેવાની પણુ જરૂર નહિ પડે તે પોતાના આત્મબળથી—Soul force થી જ ઉચે ચડી જશે

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

લેખક ફુલચંદ ભાઇચંદ માવાણી—રાજકોટ

ओंकार बिन्दु संयुक्त नित्य ध्यायन्ति योगिन ।
कामद मेक्षद चैव ॐकाराय नमो नम ॥

શુદ્ધાત્મ સ્વરુપ ૐકારને નમસ્કાર કરી આ લેખનનો પ્રારંભ કરું છું

વિષયના મુખ્ય પ્રશ્નો પર આવું તે પહેલાં 'ધર્મ'નું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવું આવશ્યક છે, કારણ કે એની પાકી સમજ વિના આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો તે રેતાળ પ્રદેશમાં સુદૃઢ મકાન બાંધવાના પ્રયાસ કરવા જેવો નિરર્થક છે, માટે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી લઈએ

ધર્મ એટલે શું

'ધર્મ' શબ્દમાં મૂળધાતુ ધૃ છે વ ધાતુનો એક અર્થ 'અટકાવવું' એવો થાય છે, તે ઉપરથી ધર્મ એટલે એ આચરણ જે પ્રાણીને પાપમાર્ગમાં જતું અટકાવે, પરંતુ ધર્મ એ એવો વ્યાપક શબ્દ છે કે તેની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ અર્થયુક્ત લાગતી નથી કોઈ સદ્‌ગુણોના અનુપાલનમાં ધર્મ જુએ છે, કોઈ ઇંદ્રિયોને જીતવામાં ધર્મ માને છે, ... નત્યેના દયા-ભાવથી ઉત્તેજિત ... સ્થિતિ ... ... જે છે, કોઈ આત્મ ...

નિહાળે છે કોઈ સામાજિક સડાઓ તથા કુરુઢિઓને ઉચ્છેદવામાં ધર્મ અનુભવે છે, કોઈ સમાજમાં ગહેલી વર્ગ-ભાવનાને નાબુદ કરવામાં ધર્મ જાણે છે વાસ્તવિક રીતે ધર્મનાં આ બધાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો છે

ધર્મનું યથાર્થ સ્વરુપ સમજવા માટે આપણે ધર્મના બે વિભાગ પાડીએ—(૧) વ્યવહારધર્મ (૨) નિશ્ચયધર્મ માનવ-જીવનના ગુચવણ ભરેલા પ્રશ્નોનુ નીતિ તથા સદ્ભાવભર્યું અને સુયોગ્ય નિરાકરણ વ્યવહાર ધર્મ કરે અને આત્માને વિકાસને માર્ગ લઈ જવાનું કાર્ય નિશ્ચયધર્મ કરે વ્યવહારધર્મ નિશ્ચયધર્મના ઉચ્ચા લક્ષ્યે પહોંચવાનું અવલમ્બન છે, વ્યવહારધર્મ અને નિશ્ચયધર્મ બન્નેનું લક્ષ્ય આત્માનું નિર્મળ ચિદાનંદ સ્વરુપ પ્રગટાવવાનું છે આજકાલ કેટલેક સ્થળે વ્યવહારધર્મને બહુ અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તો બીજી જગ્યાઓએ નિશ્ચયધર્મને અતિશય મહત્વ આપવામા આવે છે એ સુઘટિત નથી ઉભય પ્રકારના ધર્મો મહત્વના છે અને આત્મોન્નતિ ઇચ્છતા માનવે બન્ને પ્રકારના ધર્મોની આરાધના કરવી જોઇએ

વ્યવહારધર્મનુ સ્વરૂપ — વ્યવહારધર્મ એ પાયાનો ધર્મ છે પાયા વિનાનો મહેલ ગગનકુસુમના મહેલ જેવો તકલાદી અને ક્ષણજીવી છે તેમ પાયા વિનાનો ધર્મ-વ્યવહારધર્મ વિનાનો ધર્મ-નિર્જીવ અને નકામો છે, એટલે વ્યવહારધર્મનું મૂલ્ય જેઓ ઓછુ સમજે છે તેઓ ધર્મના યથાર્થ સ્વરુપને પીછાનતા નથી નિશ્ચયધર્મની ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યા પહેલાં વ્યવહારધર્મનુ યથાર્થ પાલન ઉચ્ચાશયી આત્માએ કરવુ જોઇએ સમાજે માન્ય કરેલી નીતિ-સન્નીતિ-જેવી કે ચોરી ન કરવી, જૂઠુ ન બોલવુ, હિંસા ન આચરવી વગેરેનુ અક્ષરશ પાલન, પ્રમાણિકતા, નિર્ભયતા, નમ્રતા તથા સદ્-વિદ્યા-વ્યાસંગ વ સદ્ગુણોને જીવનમાં કર્તવ્યસત કરવાની પ્રવૃત્તિ ઇંદ્રિય-લોલુપતા ઉપર વિજેતા બનવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં ઉદ્યોગ આત્મ

સુધારણાને પીઠે ડગ ભરતી દેખાતી પરસુધારણા–સમાજ સુધારણામાં જીવન-ધન ખર્ચવાનો પ્રયાસ જે વ્યક્તિ કરે છે તે વ્યવહારધર્મ બરાબર આચરે છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી કોઈ એક જ વ્યક્તિમાં વ્યવહાર ધર્મનું સપૂર્ણત પાલન થતુ જોવુ એ મુશ્કેલ વાત છે કારણ કે તેને જીવનમાં ઉતારવાનુ કાર્ય આપણને દેખીતી રીતે લાગે એટલુ સહેલુ નથી

નિશ્ચય ધર્મનુ સ્વરૂપ–આત્માની સપૂર્ણ નિર્વિકાર દશા એ મોક્ષદશા છે અને તેની પ્રાપ્તિ એ માનવનુ લક્ષ્ય (goal) હોવુ જોઈએ વિષય–કષાયાદિ અતિ ઘોર કર્મોને પરિણામે આત્મા પુદ્ગલોથી વિસ્તરેલા ક્ષેત્રમા બધ દશામા પ્રવર્તે છે તેને તે સ્થિતિમાથી અબધ મુક્ત સ્થિતિમા પ્રવર્તાવવાનો પ્રયોગ નિશ્ચયધર્મ કરે છે રાગદ્વેષના દ્વન્દ્વને નિર્મૂળ કરવો ક્રોધાદિ કષાયની તીવ્રતા તોડી પાડવી અને આ અવસ્થાની ચરમ સ્થિતિમા શુભાશુભ ભાવોને બધના કારણ જાણી વર્જવા તે નિશ્ચય ધર્મ છે આ ધર્મનુ યથાર્થ પાલન કરવુ એ અતિ–અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે પરતુ અશક્ય તો નથી જ તેથી મુક્તિનુ પરમ સુખ ઇચ્છતા જીવે ખૂબ મક્કમતાપૂર્વક આ પથે આગળ વધવુ જોઈએ

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવુ જોઈએ?

સસાર પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા જગત પરના નાનાવિધ માનવોના જીવન તપાસીએ તો તેમાંથી એક જ વસ્તુ દેખાશે કે કોઈ પૈસેટકે દુખી છે તો કોઈ સ્ત્રી–પુત્રાદિ સબધે દુખી છે, કોઈ રોગાદિ દુખોથી પીડાય છે તો કોઈ માનસિક તાપથી દુભાય છે આ રીતે સસારમાં સર્વત્ર દુખોનું સામ્રાજ્ય જામેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે સાચુ જ કહ્યુ છે કે અધ્રુવે અસાસરમિ સસારમિ દુક્ખપઉ અધ્રુવ અને [illegible]રમા અનેક પ્રકારનાં દુખ છે

ધ્યયન સૂત્ર અ ૮ ગાથા ૧) અહી સદી કાઈ સુખ દેખાય છે. તે સુખ નથી, સુખાભાસ છે અને તેથી અશાશ્વત છે અશાશ્વત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્ત થનાર વ્યક્તિની સ્થિતિ મહા ખોટના વેપાર કરનાર વેપારી જેવી છે એવો ખોટનો વેપાર ન કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ સંસારના અશાશ્વત સુખો પ્રાપ્ત કરવાને બદલે પરમ સુખ પામવાને તત્પર બનવું જોઇએ અને એવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માત્ર માર્ગ ધર્મ છે, તેથી તે વ્યક્તિએ ધર્મમય જીવન ગાળવું ઘટે છે

પરમ સુખ પામવાનો સૌથી સુયોગ્ય કાળ માનવ-જન્મ છે સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે દેવ તિર્યંચ કે નરક યોનિમાં જીવ મોક્ષધર્મ કદી પામે નહિ મુક્તિ માટે તો તેણે માનવ-જન્મ પામવો જ જોઇએ અને જીવને માનવ-જન્મ તો અકલ્પનીય મુશ્કેલીથી જ મળે છે એવો દુર્લભ માનવજન્મ જીવને મળેલો છે તો તેણે તેને નિષ્ફળ જવા દેવો જોઇએ નહિ. પરમ સુખ પામવાની જીવને આ સોનેરી તક મળી છે તો તે તકનો લાભ ધર્મબુદ્ધિ જીવે લેવો ઘટે! આથી ધર્મમય જીવન ગાળવાની ધર્મપરાયણ જીવની ફરજ છે

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું તેનો સુંદર વિચાર નીચેનો શ્લોક આપે છે —

मृत्तं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति॥
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्॥

અર્થ —લાકડા અને માટીના ઢેફા જેવા મૃત્યુ પામેલા શરીરને પૃથ્વી પર છોડી દઈ સગાવહાલાંઓ ચા

સાથે જાય છે, તેથી (જીવે) આત્મ-સહાય માટે હમેશાં ધર્મ આચરવો જોઇએ, કારણ કે ધર્મની સહાયથી જ મહામુશ્કેલીથી તરી શકાય તેવા અંધકાર (ભવ સંસાર)ને તરી શકશે.

ધર્મમય જીવન શી રીતે ગાળવું ?

નીચેની બાબતો પ્રત્યે ધર્મવત્સલ જીવે સંપૂર્ણ સાવધાનતા પૂર્વક જાગ્રત રહેવું જોઇએ —

(૧) હિંસા ન કરવી-अहिंसा परमो धर्म એ મહામંત્રનું સમજણપૂર્વકનું આચરણ ધર્મપ્રેમી જીવ કરે. આજે અહિંસાની ભાવના કાયરતામાં ફેરવાઇ રહેલી જોવામાં આવે છે એ ઠીક નથી. એવી વેવલી અહિંસા ધર્માત્માનું રમણસ્થાન કદી ન હોય. કીડી મંકોડાને ન મારનાર જીવો વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં હજારો પંચેન્દ્રિય જીવોના ગળા કાપે છે અને જીવો વ્યવહારમાં અહિંસાની નરી મશ્કરી થતી જોવામાં આવે છે સાચી અહિંસા માનવમાં કડી વીરતા પ્રેરે છે અને તેવી અહિંસાનું પાલન એ કર્તવ્ય છે.

(૨) જુઠું ન બોલવું-આજે કેવળ રમુજમાં પણ અનેકવાર અસત્ય બોલાતું સાંભળીએ છીએ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અસત્યાચરણ ડગને ને પગલે થતું જોવામાં આવે છે પરંતુ ધર્માત્મા જીવ અસત્ય ભાષણ કદી નહિ કરવાનું વ્રત લે અને પ્રાણાંતે પણ તેનો ભંગ થવા ન દે. આત્માને ઈંદ્રની મહાસમૃદ્ધિ કરતા પણ સત્યની વધારે કિંમત છે કારણ કે તે જાણે છે કે नास्तीयमो यत्र न सत्यमस्ति।

(૩) ચોરી ન કરવી-કોઇની ચીજ દુર્બુદ્ધિથી લઇ લેવી અથવા કોઈની ખોવાએલી ચીજમાં પોતે સ્વામિત્વ સ્થાપવું તે ચોરી છે. ચોરીના સૂક્ષ્મ પ્રમાણથી પણ અળગા રહેવું એ ધર્મજીવી પ્રાણીની ફરજ છે.

(૪) બ્રહ્મચર્ય પાળવું-જીવનના કોઇપણ ક્ષેત્રમાં યશસ્વી રીતે આગળ વધવામાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન આવશ્યક મનાય છે. બ્રહ્મચર્યથી

અપાર સામર્થ્ય પ્રકટે છે અને તે સામર્થ્યને ધર્માચરણમાં ફેરવવાથી મનુષ્ય ભવસાગર સહેલાઈથી તરી શકે છે

(૫) પરિગ્રહ ન સેવવો—સામાન્ય મનુષ્યની વૃત્તિ વૈભવવિલાસનાં સાધનો વધારવા તરફ છે તે તેવા સાધનોમાં સુખ માને છે પરંતુ તે સુખ ક્ષણજીવી છે માટે ધર્મબુદ્ધિ જીવ અપરિગ્રહી બને છે

ધર્મપ્રેમી જીવાત્માએ પોતામાં નીચેના અત્યાવશ્યક સદ્‌ગુણો ખીલવવા જોઈએ —

(૧) નમ્રતા—પ્રગતિકામી જીવ હમેશા નમ્ર હોય છે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં નમ્રતા આવશ્યક છે દેવ, ગુરુ માતા, પિતા વગેરે પ્રત્યે નમ્રતા ધારણ કરવી એ ધર્મરત માનવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે

(૨) ક્ષમા—ક્ષમા वीरस्य भूषणम् સાચો વીર તે છે કે જે પ્રસંગોપાત્ત ક્ષમા બતાવી શકે કોઈએ અનુપકાર કર્યો હોય ત્યારે પણ તેના પ્રત્યે જો જીવ ક્ષમા બતાવી શકે તો તેમાં તેની વીરતા છે આવી વીરતા તેને ધર્મનાં સોપાન ચડવામાં આ ત્યમૂત થાય છે

(૩) વિવેક—હંસક્ષીરનીર ન્યાયે જે વ્યક્તિ સદ્—અસદ્‌નો વિવેક કરી શકે છે તે વ્યક્તિને ધર્મપથેથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ સમર્થ્યમાન નથી વિવેક એ ધર્મનું મૂળ છે અને ધર્મનો સાચો મર્મ સમજાવનાર અતિ ઉપયોગી સદ્‌ગુણ છે

(૪) સત્સંગ—જે માનવ વિવેકબુદ્ધિ વડે સતપાત્ર ઓળખી લઈ તે સંતના નિરંતર સમાગમમાં રહે છે તે ધર્મની સાચી ઓળખ કરી શકે છે અને ઉંચી કોટિનું ધર્મમય જીવન ગાળી શકે છે

(૫) અપ્રમાદ—જીવે ખરેખરો ધર્મ—લાભ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો અપ્રમાદી બનવું પડશે મનુષ્ય અલ્પાયુષી છે અને તેટલા થોડા

વખતમાં તેણે ભગીરથ કાર્ય-સિદ્ધિ કરવાની છે એટલે જીવનની ક્ષણે ક્ષણ ધર્મ-વીરે કાર્ય-સિદ્ધિમાં ખર્ચવી જોઇએ.

(૬) દયા-જૈન ધર્મમાં 'દયા'નું સ્થાન અતિ ગૌરવભર્યું છે દુખી જીવોને જોતા ધર્મીના દિલમા દયા ઉપજે એટલુ જ નહિ પરંતુ તે દુખીઓનાં દુખ, યથાશક્તિમતિ ફેડે પણ ખરો આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ના અર્થ-ગભીર સિદ્ધાંતને દયાપ્રેમી જીવ ચરિતાર્થ કર્યા વિના રહે નહિ

(૭) નિર્ભયતા-વિવેકી માણસ હમેશા સત્પથગામી હોય છે અને તેથી નિર્ભય હોય છે, તેને ક્શાથી બીવાપણું હોતું નથી મહાવીર પ્રભુને જે જે પરિસહ સહન કરવા પડ્યાં તે તે તેમણે નિર્ભયપણે સહ્યા છે કારણ કે તેમને પોતાના માર્ગની સચ્ચાઈની સપૂર્ણ પ્રતીતિ હતી

(૮) અનિંદા-આપણી આ઼ સપાસનુ વાતાવરણ નિંદાની ભાવનાથી એટલુ બધુ ભરેલું છે કે નિંદા-વચનો બોલવામા સામાન્ય માણસોને કશુ અજુગતુ લાગતું નથી ધર્મમય જીવન જીવનાર માણસ કોઇની નિંદા ન કરે, તેમ પોતા સબધે નિંદા-વચનો બોલનાર માણસનુ બુરુ ચાહે નહિ કે કરે નહિ તેવા શબ્દોને તો તેની નિર્મળતાના નિમિત્તભૂત માને

ઇંદ્રિયોને પરાજિત કરવી એ મહા મુશ્કેલ વાત છે, તો પણ ધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં રમમાણ થવા ઇચ્છનાર જીવે તેમ કર્યા વિના છૂટકો નથી જ તેણે નીચેની ઇંદ્રિયોને જીતવી પડશે —

(૧) ચક્ષુરિન્દ્રિય—જોવાનુ કામ કરે છે તે દ્વારા જે જીવ હલકાં દશ્યો જુએ છે અને તે જાતના વિચારો કરે છે તે માણસની અવનતિ થાય છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક એવાં દશ્યો જોવામાથી જીવને વાળવો જોઈએ એ દૃષ્ટિએ ધર્માંમા વર્જ્ય ગણ્યું

(૨) નાસિકાઇન્દ્રિય—સુંઘવાનું કાર્ય કરે છે સુગંધ તરફ મમતા અને દુર્ગંધ તરફ દ્વેષ એ ધર્મી જીવની મનોવૃત્તિ ન હોય, અને તેથી પોતાની આસપાસ સુગંધી પદાર્થો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ તે ન આદરે

(૩) કર્ણેન્દ્રિય—સાંભળવાનું કાર્ય કરે છે ધર્મી આત્મા વિકથા કે વિમાર્ગે પ્રેરે તેવા ગાયન તરફ રુચિ ન બનાવે કે નિંદા-વચનો સાંભળવામાં રસ ન લે તે સંતોના સન્માર્ગે દોરે તેવાં વચનો સાંભળે અને તેનું મનન કરે.

(૪) જીહ્વા—ઇંદ્રિય-સ્વાદનું તેમજ બોલવાનું કાર્ય કરે છે ધર્માત્મા જીવે સ્વાદને મારવો જોઈએ સ્વાદવાળાં ખાદ્યોથી તે પ્રમુદિત ન થાય કે સ્વાદ વગરના પદાર્થોથી તે ઉદ્વિગ્ન ન થાય. તે જીવવા માટે ખાય છે, ખાવા માટે જીવતા નથી મહાપુરુષો તેટલા માટે પોતાના ભોજનમાંથી ઇરાદાપૂર્વક સ્વાદને તિલાંજલિ દે છે મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં ખાદ્ય પદાર્થો મિનકુન સ્વાદ વગરના રખાય છે, તેની પાછળ જીહ્વા—ઇંદ્રિયને વશવર્તી કરવાની ભાવના કામ કરે છે

સત્યને જોઈએ તેટલું અને સત્ય ભાષણ જ કરવું જોઈએ તે નિરર્થક રીતે વાણીનો કદી ઉપયોગ ન કરે

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિય—સ્પર્શ કરવાનું કાર્ય કરે છે ધર્મરત જીવે શિયાળાની ઠંડી કે ઉનાળાની ગરમી પર વિજય મેળવેલો હોય તેથી તે તેનાથી ત્રાસી ઊઠે નહિ કે પોતાનો સમભાવ ગુમાવે નહિ. ગમે તેવી ત્રાસદાયક સ્થિતિમાં પણ તે પોતાનું ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખે

સમાજ સુધારણા—ધર્મી જીવના આચરણની સૌરભ આસપાસમાં ફેલાય છે તેથી લોકોના જીવન-વ્યવસાય પર સારી અસર થાય છે.

અને લોકોના દિલમા તેવા આચરણ તરફ જવા ,મનોભાવ જાગે છે અને કેટનાક તેમ કરવા પણ લાગે છે પરતુ પોતાના આચરણનું દષ્ટાંત લઈ લોકો સુમાર્ગે ગમન કરશે એમાંજ પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ છે એમ ધર્મી જીવે માની બેસવુ એ સર્વાશે યોગ્ય નથી. परोपकाराय सता विभूतय એ ન્યાયે પરનો ઉપકાર કરવો તે સત્પુરુષની ફરજ છે તેણે સમાજમા આચરવામા આવતાં ધૈનછાભર્યાં કાર્યો પ્રત્યે સ્પષ્ટપણે પોતાનો અણગમો જાહેર કરવો જોઇએ

પછાત વર્ગો–જેવા કે ભીલ, હરિજન વ.–ને ઉજળિયાત ગણાતા વર્ગોની હરોળમા લાવવ નો યત્ન કરે, પીડિતો અને આર્તોની ત્રાણ સમજી લઈ તેમાથી તેમને છોડાવવાનો યત્ન કરે, સમાજમા પ્રવર્તતી કુરુઢિઓ–જેવી કે બાળલગ્ન, અયોગ્ય લગ્ન, પડદા–પ્રથા, ઉત્તરક્રિયા ઇત્યાદિને નિર્મૂળ કરવામા સાહાય્ય આપે રાષ્ટ્રની ગુનામી એ સર્વ દુ ખનું મૂળ છે એમ જાણી લઇ રાષ્ટ્રને ઉત્થાનને માર્ગે લઈ જનારી પ્રવૃત્તિમાં પોતે સાથ આપે જે સમાજમાં પોતે જન્મ્યો છે તે સમાજ પ્રત્યે પોતાનુ ઋણ છે અને તે ઋણ ફેડવા ની દષ્ટિએ તેણે આ બધુ કરવુ તે તેનો માનવ તરીકેનો ધર્મ છે

ધર્મમય જીવન ગાળવા પ્રેરના પુરુષે કરવા યોગ્ય ઉપર્યુક્ત કાર્યોની સફળતાનો આધાર તેણે મનને જેટના પ્રમાણમા જીત્યુ હશે તેના પર રહેશે એટલે મનને પ્રબળ બનાવવાનો નિર્ધાર તેણે પ્રથમથી કરવો પડશે આવુ જ છે **मन मातङ्गरूप ज्ञानाङ्कुशान्नि घच्यते ।**

માનસિક ભાવોને પ્રકટ કર્યા તેટનામા જ ધર્મ–કાર્યની પરિસમાપ્તિ થતી નથી હવે જ મુક્તિદાયી મહાકઠિન માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું શરૂ થાય છે હવે જીવે આત્મિક ભાવોને વિકસિત કરવા પ્રતિબદ્ધ થવ પડશે

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग । જૈનમાર્ગના નિચોડરૂપ આ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ચહામૂલુ છે સાચી શ્રદ્ધામાંથી સાચુ જ્ઞાન પ્રકટે છે અને તેમાથી સદાચરણ જન્મે છે, જે જીવાત્માને મુક્તાત્મા બનાવે છે એવુ જ કથન ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ ૨૮ મી નીચેની ૩૦મી ગાથામાં કરાયુ છે–

નાદસણિસ્સ નાણં, નાણેન વિના ન હોંતિ ચરણગુણા ।
અગુણિસ્સ નત્થિ મોક્ખો, નત્થિ અમુક્કસ્સ નિવ્વાણં ॥

અર્થ –સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન હોતુ નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ચારિત્ર્ય હોય નહિ, તે ગુણ વિના મોક્ષ થાય નહિ. અને કર્મથી મુક્ત થયા વિના નિર્વાણ થાય નહિ.

ત્યારે પરમ ધર્મ પામવા ઇચ્છતા જીવનું કર્તવ્ય સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્ય પ્રકટ કરવાનુ છે શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે પ્રરૂપેલા તત્ત્વમાં નિસ્સંદેહ શ્રદ્ધા સ્થાપવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે સમ્યગ્દર્શનમાં સ્થિર થવાથી અનુક્રમે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર્ય પ્રકટે છે નીચેની લીપ્રણિત દેશનાનું પરિપાલન સમકિત ભાવો પ્રકટાવશે —

(૧) મુમુક્ષુએ અરિહંત બનવું

અરિહંત એટલે રાગદ્વેષના દ્વન્દ્વ તથા ચાર કષાયના આત્મગુણ-નાશક દુશ્મનભાવોનો જે નાશ કર તે રાગ દ્વેષ તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ વિરોધી ભાવો સર્વ દુઃખનું મૂળ છે આ દુષ્ટ ભાવોને નષ્ટ કરવા માટે શ્રાવકોને બાર વ્રતની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે–જેમાં મુખ્ય સામાયિક, પૌષધ, રાત્રિભોજન-ત્યાગ સચિત્ત ત્યાગ આરંભત્યાગ–છે રાગદ્વેષ છોડી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ એકાંત સ્થાનમાં વિધિપૂર્વક અમુક સમય ગાળવો તે સામાયિક છે કષાય અને વ્યાપાર વગેરે આરંભ-માર્ગોને છોડીને પૌષધ સહિત ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ છે

(૨) ઉદય પામતાં કર્મોને ઉદાસીન ભાવે ભોગવવા.

જીવે પૂર્વે જે કર્મો બાંધેલાં છે તેને પરિણામે તેને આ જીવનમાં સુખદુ ખની બાહ્ય સામગ્રી મળે છે. જો તે એ સુખદુ ખની બાહ્ય સામગ્રીમાં રાગદ્વેષને સ્થાપે છે તો તે તેની સાધકદશાનો માર્ગ ભૂલે છે. જિનદેવે ફરમાવ્યુ છે કે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોને જીવે રાગદ્વેષ રહિત ભાવે—ઉદાસીનભાવે સેવવા જોઈએ

(૩) જીવાત્માએ તપસ્વી બનવુ

ઇચ્છાનિરોધ તપ । ઇચ્છાને રાગદ્વેષ અને કષાયોના કુભાવોમા અનિયત્રિત રીતે ભટકવામાથી જે વસ્તુ અટકાવે અને સ્વ-ભાવમાં પ્રવર્તાવે તે તપ છે આવુ તપ મુમુક્ષુને માટે આદરણીય છે એવી વીર—વાણી છે માનવી જે કાંઈ કાર્ય કરે તેમા ફળની આશા રાખે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ફળેચ્છાનો નિષેધ ગીતાજીમાં પણ ફરમાવાયો છે

(૪) ધર્મધ્યાન ધરવુ

પરમાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પરમાત્મદશાનુ ધ્યાન ધરવુ ખાસ જરૂરી છે મુમુક્ષુ જીવના ધ્યાનનો માર્ગ નીચે પ્રમાણેનો હોઈ શકે

> અહમિક્કો ખલુ સુદ્ધો, નિમ્મઓ નાણદસણ - સમગ્ગો,
> તમ્મિ ઠિઓ તિચ્ચત્તો, સવ્વ એએ ખય નેમી ।
> નિરજણુ નિકલ અચલ દેવ, અણાઇ અણઈ અણત,
> ચેઅણુલક્ખણ સિદ્ધસમ, પરમપ્પા સિવસત્ત ।

અર્થ—હું એકલો છુ શુદ્ધ છુ, મમતા રહિત છુ, જ્ઞાનદર્શન મયી છુ ચૈતન્ય ગુણ તે મારી સત્તા છે, હું આત્મ સ્વરૂપને ધ્યાવતો સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરુ છુ હું નિરજન છુ, સ્વસ્વરૂપમાથી કદી ચલાયમાન થાઉ નહિ, પરમ દેવ છુ મારા આદિ કે અત નથી, ચેતનાલક્ષણ છુ, સિદ્ધ સમાન છુ, સત સત્તામયી છુ

સ્વાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં આનંદની મહત્તા જેટલી છે તેનું આબેહૂબ નિદર્શન નીચેનો દુહો કરાવે છે —

ઈંદ્ર તણાં સુખ ભોગવ્યાં, તો તૃપ્તિ નવ થાય.
તે સુખ સુણ ચિદ્ઘન ભોગવે, નિજ આનંદમેં માય.

ચિદાનંદ મહારાજ

(૪) આરાધ્યદેવની પ્રાર્થના કરવી

પ્રાર્થના એ આત્મગુણો વિકસાવવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. પ્રાર્થના અંતઃકરણને નિર્મળ કરે છે. સામુદાયિક પ્રાર્થના અન્ય જીવોને પણ તેની અનુભૂતિ કરાવવા પ્રેરે છે તેથી તેનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. હવે સહજ સુખ સાધક નિત્ય પ્રાર્થના કરવાનો નિત્યક્રમ રાખવો જોઈએ.

(૫) દાન કરવું

[illegible] છે એમ [illegible] તો તે વસ્તુઓનો [illegible] અંતરમાં માનાદિક વૃત્તિઓ [illegible] નથી. [illegible] માનાદિ [illegible] [illegible] દાન-ક્રિયા [illegible]

(૬) [illegible]

[illegible]

(૮) ધર્મ-ક્રિયા-સમજણપૂર્વક કરવી

સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, ઉપવાસ આદિ ક્રિયાઓ સમજ્યા વગર કરવાથી સ્વ-સ્વરૂપ પામવામા અલ્પમાત્ર ઉપયોગી નથી તેથી જીવે તે ક્રિયાઓની પાછળ રહેલા અંતર્ગત હેતુઓને સમજી લેવા જ જોઈએ અને તે ક્રિયાઓ કરતી વખતે તે ક્રિયાઓનું હાર્દ મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ રહેવુ જ જોઇએ તેમ થવાથી રાગદ્વેષ કષાયાદિ કુભાવો નષ્ટ થશે અને આત્મગુણવર્ધક ભાવો જાગ્રત થશે.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો,
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે!
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર

વીર ભગવાન જેવા મહા શક્તિશાળી તીર્થંકરદેવ પણ નિષ્કલંક શુદ્ધ જ્ઞાનને સંપૂર્ણતયા વાણીમા ઉતારી શક્યા નથી તો મ્હારા જેવો અલ્પાત્મા એ વસ્તુને શબ્દોમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ કરે તે સર્વથા અપૂર્ણ હોય તેમાં શુ આશ્ચર્ય !! છતાંયે જે રીતે ઉપર વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારાયુ છે તે રીતે પણ જે જીવ તેને પોતાના જીવનમાં ગુંથશે તે જીવ ધર્મના સર્વોચ્ચ સિંહાસને બિરાજી શકશે મનુષ્યપણું, જૈન ધર્મ જેવો ઉંચો ધર્મ, વીતરાગદેવની વાણી શ્રવણ કરવાનું નિમિત્ત એ ધર્માંરાધનાના ઉત્કૃષ્ટ સાધનો મળ્યાં છે, માત્ર વીર્ય ફોરવવાનું બાકી રહ્યુ છે માટેને 'બાકી' તરીકે રહેવા દઇએ નહિ તો સાધ્યની સિદ્ધિ નિઃસંશયપણે થવાની

"સર્વત્ર શાંતિ વિસ્તરો" એ સુરમ્ય ભાવના ધ્યાવતો થકો ૐકારમય બની જાઉં ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ ।

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક–જયતીલાલ ર. શાહ–મુબઈ]

ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેવી રીતે જીવી શકાય ?

આ વિષયને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા માટે સૌથી પ્રથમ જીવન અને ધર્મને અલગ અલગ સમજવા જોઈએ

લોકદૃષ્ટિએ વિચારતા

જીવન એટલે "જન્મથી મૃત્યુ પર્યંતનો સમય" કોઈ પણ જીવ જન્મ ધારણ કરે–દેહ ધરે–ત્યારથી એનું જીવન શરૂ થાય, અને એ દેહ છોડી જ્યારે એ પરલોકને પથે પળે, ત્યારે એનું જીવન પૂર્ણ થાય. પરંતુ

તાત્વિકદૃષ્ટિએ તો

"દેહ ધારણની ક્રિયામાંથી આત્મા મુક્તિ મેળવે ત્યા સુધીનો સમય," તે જ જીવન અર્થાત્ "ભવ ભ્રમણ" તે જ જીવન

આ જીવનનો ધર્મ એટલે

લોક દૃષ્ટિએ "દેહની નૈસર્ગિક ભૂખ સંતોષવા મથન કરતી ક્રિયા." અને

તાત્વિક દૃષ્ટિએ "આત્માની જ્ઞાન ભૂખ સંતોષતી ક્રિયા." આમાંની દેહની નૈસર્ગિક ભૂખ એટલે "ઇન્દ્રિયોની સુખ ભોગ વૃત્તિ"

અર્થાત્ સ્પર્શ, સ્વાદ, સુગંધ, દર્શન અને શ્રવણ સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતી ભુખ

' આ ભુખ–ઇંદ્રિયજન્ય સુખભોગવૃત્તિ–હમેશાં અતૃપ્ત જ રહે છે–અને એ અન્યના ભોગે–હિંસા ઉપર જ અવલંબીત હોય છે [जीवो जीवस्य जीवनम् ! આ સૂત્ર એને સમજવા માટે પૂરતું છે] તેથી ઇન્દ્રિયસુખ એ સાચુ અને શાશ્વત સુખ નથી, પણ જો સાચુ સુખ પ્રાપ્ત કરવુ હોય તો ઈન્દ્રિયોની સુખભોગવૃત્તિનું–દેહની નૈસર્ગિક ભુખનું–શમન કરવુ રહ્યુ આ શમન એ સંતોષથી જ થાય છે અન્યથા નહિ જ માટે "સંતોષ પર્યે સચરતી ક્રિયા તે જ ધર્મક્રિયા" અને એ ક્રિયાએ વહેતું જીવન એ જ ધર્મમય જીવન."

જ્યાં સંતોષ છે, ત્યાં તૃષ્ણા નથી જ્યાં તૃષ્ણા નથી, ત્યાં ઇર્ષા નથી,–અશાંતિ નથી–હિંસકવૃત્તિ નથી–લોભ નથી–માન નથી–માયા નથી–ક્રોધ નથી–દ્વેષ નથી–અન્યનું ઝુટવવાની ભાવના નથી અર્થાત્ સંતોષ એ દુન્યવી અનેક ઝઝાવાતો જગવનાં આસુરી બળનુ એક માત્ર મારણ છે એક કવિએ કહ્યુ છે કે, "એક વિષયને જીતતા જીતે સૌ સંસાર." આ વિષયને સંતોષથી બહુ સરળતાએ જીતી શકાય છે એ ।। વડે દુન્યવી અનેક અથડામણો, અનેક કરુણ દ્રષ્યો, અનેક પાપાચરણો, અને અનેક ક્રૂર કૃત્યો અને અનિચ્છનિય બનાવો બનતા અટકે છે એટલુ જ નહિ પરંતુ સર્વત્ર શાન્તિ, સુખ અને આમાદીનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તિ રહે છે, સુખદ જીવનના મીઠાં મધુરા સંગીત સરોદો સર્વત્ર ગુંજારવ કરતાં નિરંતર વહ્યા કરે છે અને દશે દિશાયે દિવ્યતાની ફોરમ પ્રસરી રહે છે કહો કે, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતરે છે

સંક્ષિપ્તમાં આનો અર્થ એમ તારવી શકાય કે, "સંતોષી,

આત્મશક્તિ અને અન્યને ઉપસર્ગ રહિત અહિંસક જીવન એજ ધર્મમય જીવન

અને એથી વિમુખ એવુ અસંતોષી ભૌતિક સુખની શોધમાં અટવાતુ અને અન્યને પિડાકારી એવુ હિંસક-જીવન એજ અધર્મીય જીવન

આ અધર્મીય જીવનથી દુ ખ, અશાન્તિ અને વિનાશનાં વ ટોળ ચોતરફ વાયા કરે છે

આ તો લોકદષ્ટિયે જીવન ધર્મ અને ધર્મમય જીવન વિચાર્યું પરતુ જે લોકદષ્ટિથી વધુ ઉચ્ચતાએ અને ગૂઢ-નિગૂઢ છે, એવી તાત્તિક દૃષ્ટિ જ (આધ્યાત્મિક-યૌગિક દષ્ટિ જ) આ વિષય ઉપર વધુ અને યથર્થ પ્રકાશ પાડી શકે એટલુ જ નહિ પણ એ જ ધર્મ અને જીવનને તત્ સ્વરૂપે સમજાવી શકે

કારણ કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર સભ્ય છે જ્યારે ધર્મિય જીવનપથી લોક દષ્ટિએ તો એનો એક અંશ માત્ર છે

શાશ્વત સુખની શોધમા ભટકતો આત્મા નિરતર ભવભ્રમણ કરતો જ હોય છે એવુ જીવન એ કોઈ એક ભવ પૂરતું નથી હોતું પણ ભવોભવ ચાલુ જ રહે છે

आत्मा सो परमात्मा !

આત્માનુ મૂળ સ્વરૂપ એ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે પરતુ આ ભવ ભ્રમણમાં અટવાયેલો આત્મા એ સ્વરૂપથી ખૂબ વેગળો છે એનુ ધ્યેય એ વેગળાપણું દૂર કરી મૂળ સ્વરૂપમાં ભળી જવાનું છે પરતુ જ્યાંસુધી એનું નાશવત જીવન પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી એને સિદ્ધિ પણ ન જ મળે એટલે કે આ નાશવત દેહ જીવન એજ આત્માનુ બંધન છે પછી તે ધર્મિય હોય કે અધર્મિય.

પરંતુ જો આ નાશવંત જીવન પૂર્ણ થાય તો આત્મા નિશ્ચિ-તપણે પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં ભળી શકે જે કદાપિ નાશ તો શું પણ જરા જેટલા ફેરફારને પણ પામતું જ નથી, જે નિત્ય ને નિરંતર છે, અજર ને અમર છે, જ્યાં સુખનો ભાસ નહિ પણ સંપૂર્ણ સુખનો સાક્ષાત્કાર છે, જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

આનો અર્થ એ જ કે, આત્માનો જીવન ધર્મ તો એના નાશ-વંત-ફરી ફરીને ધારતા દેહ જીવનનો જ અંત લાવે.

આ જીવન ધર્મ એ જ સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર નો ત્રિવેણી સંગમ.

આ ત્રિવેણી સંગમમાં ન્હાતો આત્મા હિંસાથી સર્વથા વિમુખ થાય છે અહિંસા-અભય દાન ધર્મ ત્યાં સંપૂર્ણપણે મન-વચન-કાયાએ કરીને પ્રગટી રહે છે અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ અને તૃષ્ણાનું છેલ્લું બુંદ પણ ત્યાંથી ખરી પડે છે

આમ થતાં આત્માના નશ્વર જીવનની પૂર્ણાહૂતિ થાય છે અને અનંત સુખ, અનંત શાન્તિ અને અવિચળ એવું અખંડિત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપમાં ભળી જાય છે

આ આત્મદર્શનનું સજાગપણું-એનું જ્ઞાન અને આચરણદ્વારા પ્રાગટ્ય એ મનુષ્યજીવનમાં જ સંભવે છે, (અન્ય યોનિ-જીવનમાં નહિ જ) એટલે મનુષ્ય જીવનનું તત્વજ્ઞાન-નિરીક્ષણ જ આત્મજીવન ધર્મ અર્થાત્ ધર્મમય જીવનને સરળતાથી અને સરલ સ્વરૂપે સમજાવી શકે એટલે હવે આપણે મનુષ્ય જીવન ઉપર નજર દોડાવીએ

૨ :

જીવન સિદ્ધિ અર્થે માનવી માટે એક જ માર્ગ ઉપદિષ્ટ છે અને તે જ્ઞાન માર્ગ

જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં ક્રિયા પણ નથી અને જ્યાં ક્રિયા નથી ત્યાં ભવભ્રમણ જ છે પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં મોક્ષ ક્રિયા છે મોક્ષ ધ્યેય છે

આ જ્ઞાનમાર્ગમાંથી ત્રણ વિભાગો થાય છે (૧) સુજ્ઞાનમાર્ગ, (૨) પ્રજ્ઞાનમાર્ગ, (૩) કુજ્ઞાનમાર્ગ–જ્ઞાન રહિત માર્ગ

આમાંથી સુજ્ઞાનમાર્ગે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ રચી શકાય છે અને જ્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ છે, ત્યાં સમાજરચના સુંદર અને સરળ હોય છે–માનવીનું જીવનધોરણ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય છે–ઉત્કર્ષગામી હોય છે

જ્યારે પ્રજ્ઞાનમાર્ગ એ પ્રધાન માર્ગમાં વધુ ઉત્કર્ષગતિએ ચડેલા હોઈ, સંસારીને સંસારથી પર એવા કામનાહીન—સંપૂર્ણ મુક્તિને કિનારે દોરી જાય છે–મોક્ષધામમાં લઈ જાય છે

આ બે માર્ગની તુલનામાં પ્રજ્ઞાનમાર્ગ એ આખરી સિદ્ધિનો સીધો રાહ હોઈ સર્વોત્તમ જ ગણાય, તો પણ સુજ્ઞાનમાર્ગની પ્રાથમિક સિદ્ધિ સિવાય પ્રજ્ઞાન માર્ગની સંભાવના નથી. એ દૃષ્ટિએ સુજ્ઞાનમાર્ગનું મહત્વ પણ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની બરોબર જ ગણી શકાય અથવા તો પ્રજ્ઞાનમાર્ગથી પણ કંઈક અંશે વધુ ગણીએ તો પણ કંઈ અજુગતું નથી, આને સરળતાથી સમજવા માટે એમ કહી શકાય કે, 'સુજ્ઞાનમાર્ગ એ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની માતા છે "

હવે આ માર્ગના ત્રીજા વિભાગનું નિરીક્ષણ કરીએ

આ માર્ગ એ માનવીને આત્મદર્શનથી વિમુખ રાખે છે જ્યા આત્મદર્શન નથી, ત્યાં જીવનલાલસાઓનુ જોર અતિશય હોય છે જેને લઈને સમાજરચના કઢંગી બની જાય છે અને માનવજીવન અધોમુખી બની રહે છે

આમ જ્યાં અધોગતિ હોય ત્યાં સસાર–જીવન ખૂબ જ કદરૂપુ બની રહે, એટલું જ નહિ પણ દર્દ અને દુ ખની જ સળગતી ભઠ્ઠીમા એ નિરંતર શેકાતું રહે

ઉપરોક્ત જ્ઞાનમાર્ગનાં ત્રણે વિભાગો ઉપર વહેતું જીવન મુખ્યત્વે ચાર સ્વરૂપે વહેતું હોય છે

(૧) કૌટુંબિક, (૨) સામાજીક, (૩) રાષ્ટ્રિય, અને (૪) ધાર્મિક

આ ચાર સ્વરૂપમાં પ્રથમનાં ત્રણ સ્વરૂપો પહેલા અને ત્રીજા માર્ગ ઉપર અને ચોથુ સ્વરૂપ બીજા માર્ગ ઉપર દષ્ટિગોચર થાય છે

આમાથી ચોથુ ધાર્મિક જીવન એ પ્રથમના ત્રણે જીવન સ્વરૂપમાં સુજ્ઞાનમાર્ગના રસ્તે થઈ પસાર થયેલું હોઈ, તેમનાંથી સરો વરમાંના કમળની જેમ અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત જ હોય છે

માનવજીવનનો આ જ્ઞાનમાર્ગ યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે અહિં એ માર્ગની પેઢીનો ક્રમ આપ્યો છે એનાં અવલોકનથી એનું સ્વરૂપ સમજવુ બહુ હળવુ થશે

સમજનારનું જીવન વિશેષે કરીને પારલૌકિક જીવન સિદ્ધિને અનુલક્ષીને જ હોય છે

આર્ય-દર્શનનું મંડાણ સયમ અને સેવા ઉપર છે, જ્યાં સયમ અને સેવા છે, ત્યાં ત્યાગભાવના અવશ્ય હોય જ આમ જે સસ્કૃતિ સયમ, સેવા અને ત્યાગભાવના ઉપર સ્થિર છે, તે ચિરજીવી છે, એટલું જ નહિ તે શુદ્ધ આત્મલક્ષી જ છે, તેનુ હાર્દ લોકકલ્યાણની પવિત્ર ભાવનાઓનાં પૂનિત પ્રવાહે નિરતર ધોવાતું રહે છે માટે તે સુજ્ઞાની અને પ્રજ્ઞાનમાર્ગી છે

જ્યારે અનાર્ય-દર્શનનું ચણતર કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિ અને શરીર-સુખભોગના પાયા ઉપર જ ચણાયેલુ હોય છે અન્યનાં ભોગે પોતે સુખી થવાની મલીન ભાવના જ એનાં અતરને આવરી રહી હોય છે અને એટલે તે અસ્થિર છે-અધોમુખી છે લોક કલ્યાણની ભાવનાનો ત્યાં સદતર અભાવ હોય છે માટે તે કુજ્ઞાનમાર્ગી છે

જુવો આજની પાશ્ચિમાત્ય સસ્કૃતિ અને એ સસ્કૃતિએ આગળ ધપતું આજનું જગત્! છે ક્યાય સાચી જીવનશક્તિનું દર્શન? છે ક્યાય સાચુ જીવન સુખ? છે ક્યાંય એક ક્ષણની પણ શાન્તિ? કેટલી બધી જીવન-જરૂરીઆતો વધી પડી છે? અને એ જરૂરીઆતોને પહોચી વળવા, જીવન સાથે કેટલુ અવિરત યુદ્ધ ચલાવી રહ્યુ છે! જાણે-જીવનને એક યત્ર જ બનાવી દીધુ છે જ્યાં જુવો ત્યા અશાતિ અને અશાતિનો જ વડવાનલ ભભુકી રહ્યો છે

આજના વિજ્ઞાનવાદની અને આજના જગતની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વાદરકુદ જેવી મનોવૃત્તિ અને તીડ જેવી શરીર સુખને સતોષવાની ભૂખ, આજે સારાયે માનવસમાજને અને જળચર-ભૂચર અને ખેચર સુદ્ધાને વિનાશના ભયકર દાવાનળમા ધકેલી રહી છે હજારો માઈન દૂર વસતાં-કુદરતે દીધેલો લુખોસુકો ધરસસાર

અશાંતતા અને શાન્તિમાં રાચતા લાખ્ખો માનવગાળોને-ધરતીના પુત્રોને એક યા બીજા માર્ગે એ સંહારની ચક્કીમાં પીલી રહી છે

આજની જગતની આ વિનાશક-સંહારક પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેખાવમાં કેટલી મોહક લાગે છે! એની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓમાં કેટલી પ્રબળ અને દિગ્મૂઢ કરતી શક્તિઓ ભરેલી છે!

અમાપ સાગરજળ અને વિશાળ ધરતી, આભ ઉંચા ગિરિ-શિખરો અને અપ્રવેશનીય-કલ્પનાતિત એવા ગાઢ અરણ્યો અને વન-પ્રદેશો, એ સર્વ આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિએ જાણે કેટલા વામણા લાગે છે! ખરેખર એણે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગની સિદ્ધિ-ઉતારી છે!

પરંતુ આ બધામાં એક જ તત્વ જોર કરે છે અને તે આ જીવન પુરતી જ સુખની શોધ અને તેયે અમુક ધરતીમાં જ અને અમુક વર્ણના જ માનવ-માળો માટે

અને એટલે જ બીજી દૃષ્ટિએ જણાઇ આવે છે કે, એ સંસ્કૃતિ કેવળ મોહક જ નહિ-મૂઢ પણ છે જેવી એમનાં નગરોની ભભકદાર અને વિલાસનું અહોગત ગાન ગાતી રચના છે, તેવી જ રચના એમની જીવન સંસ્કૃતિની પણ છે

એ ભભકતી અને મોહક નગરીઓનું ઉપરનું માળખું ઉપાડી લેવામાં આવે તો નીચે દુર્ગંધ મારતી ગટરો સિવાય બીજું શું બાકી રહે? આવું જ એમનું જીવન-રહસ્ય પણ છે એમનાં જીવનની સિદ્ધિના આધાર નીચે ચારિત્રહીન જીવનની દુર્ગંધ મારતી ગટરના પ્રવાહનું વહેણ જ વહી રહ્યું છે

જે પોતાનો જ વિચાર કરે છે અને અન્યનો કદિ કરતા જ નથી, જે પોતાના માની લીધેલા સુખની ખાતર અન્ય અનેકોનાં સુખ અને શાન્તિ છીનવી લેવાની પ્રબળ અને લોહીલીની લાલસાઓ સેવે છે અને એ પ્રમાણે જ વર્તે છે, જ્યાં કૌટુંબિક અને સામાજીક જીવનમાં ગંભીર ... રી છે અને એથી કરીને જ્યાં -